

2000. 01. 11. 1-4

1

Sociologický časopis

Ročník 36 (2000)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrušek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Vozenílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč, členové MČSS 100 Kč. F 4901.
Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.
Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

FE 4584 / 36. 2000.

STATI

- Ladislav Rabušic: Je česká společnost „postmaterialistická“? 3
 Blanka Řeháková: Jak vnímáme příjmové nerovnosti a jaké bychom je 23

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

- Eva Heřmanová, Tomáš Kostecký: Regionální diferenciace na trhu bydlení a její 41
 příčiny .....
 Zdenka Vajdová: Dráhy bydlení realizované prostřednictvím trhu 57

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

04321 / 03

- Hynek Jeřábek: Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – The People's Choice 67

ROZHOVOR

- Evropa je téma číslo jedna. Rozhovor s profesorem Jiřím Musilem 83

DISKUSE

- Radomír Havlík, Jaroslav Kotá: Zamýšlení nad českou sociologií výchovy, vzdělávání a 87
 mládeže v 90. letech .....

STUDENTI PÍŠÍ

- Ondřej Císař: Dekonstrukce jako politické jednání 97

RECENZE

- Martin Potůček, Iveta Radičová (eds.): Sociální politika v Čechách a na Slovensku po 111
 roce 1989 (P. Mareš) .....
 Jon Elster, Claus Offe, Ulrich K. Preuss: Institutional Design in Post-communist 113
 Societies: Rebuilding the Ship at Sea (F. Znebežánek) .....

ZPRÁVY A INFORMACE

- Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová) 117
 Vědecká konference MČSS „Připravenost české společnosti na integraci s Evropou – 119
 co získáme, co ztratíme, co nabízíme“ (E. Rendlová) .....
 Bude Evropa fungovat? Čtvrtá evropská sociologická konference 18.-21. srpna 1999 120
 v Amsterdamu (Z. Vajdová, J. Musil) .....
 Centrum studií rodu: gender studies (V. Divišová) 122
 Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 (J. Kraus, L. Pištora) 123
 Změna systému a modernizace (K. Müller) 125

de. 2 a 4 meclo

9 9480316

196, -

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 22 22 17 61, (02) 22 22 01 00, 01. 12, 1. 217, 218, fax (02) 22 22 01 43, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Je česká společnost „postmaterialistická“?

LADISLAV RABUŠIC**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Is Czech Society 'Post-materialist'?

Abstract: The main aim of this paper is to introduce Inglehart's way of measuring post-materialism. The paper does this in four parts. Firstly, it describes briefly the actual concept of 'post-materialism', secondly it shows how post-materialism is measured in social surveys and the proper indexes are computed. In the third part, it uses Czech(oslovak) survey data from WVS 1990 and EVS 1991 to show that Inglehart's twelve item battery does not work in the Czech(oslovak) environment. By means of Inglehart's original four-item battery it then describes the distribution and development of materialism and post-materialism in the Czech Republic from 1991 to 1999 using EVS 1991 and 1999 data, as well as the data from ISSP 1993. In the fourth part, the article presents some of the latest discussions between Inglehart and his opponents concerning the validity and reliability of the post-materialism index.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 3-22)

1. Úvod

Dnes je to již třicet let, kdy americký politolog Ronald Inglehart [1971] poprvé vzrušil evropskou sociálně vědní veřejnost svou koncepcí „tiché revoluce“ a „postmaterialismu“. Na datech z výzkumu ve Velké Británii, Francii, Itálii, NSR, Belgii a Holandsku tehdy doložil, že mohutný rozmach ekonomik industriálních společností v poválečném období spolu s rozvojem demokratického politického systému umožňující postupnou transformaci industriálních společností ve společnosti postindustriální navodily svým socio-ekonomickým klimatem „společnosti hojnosti“ postupnou, leč zásadní změnu v lidských hodnotách a životních orientacích. Prvořadým cílem pro nově nastupující dospělé věkové kohorty narozené v 50. a 60. letech již podle Inglehartovy teze nebyly ekonomická prosperita a ekonomický růst a z nich vyplývající hmotné jistoty, jako tomu bylo v generacích předchozích. Tyto „materialistické hodnoty“, jak je nazývá, začaly být nahrazovány hodnotami „postmaterialistickými“: cílovou hodnotou se stala možnost svobodné sebe-realizace individua, participace na politických rozhodnutích, účast na správě věcí a kvalita života v kvalitním životním prostředí.

---

*) Tato stat' by nemohla vzniknout nebýt finanční podpory Grantové agentury ČR projektu č. 403/99/0326 *European Values Study – Česká republika 1999*. Díky patří také podpoře Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS), v jehož badatelsky stimulujícím prostředí jsem měl možnost ve druhé polovině roku 1999 pracovat. Speciální dík patří Ronaldu Inglehartovi za to, že mně ze svého archivu poskytl český datový soubor z roku 1990, a také Loeku Halmanovi z Tilburgské univerzity za poskytnutí agregovaného souboru evropských dat z výzkumu EVS1990. V neposlední řadě patří velký dík Haně Librové za velmi cenné připomínky k celkovému ladění statě.

**) Veškerou korespondenci adresujte na: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail rabu@fss.muni.cz

Svou tezi zásadní hodnotové proměny od materialismu k postmaterialismu Inglehart detailně popsal v knize *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, kterou vydal v roce 1977 a poté v celé sérii článků [viz např. Inglehart 1981, 1985, 1988a, 1988b]. Jeho práce jsem shrnul na stránkách *Sociologického časopisu* v přehledové stati [viz Rabušic 1990].

K závěru o zásadní hodnotové proměně dospěli v průběhu 70. a 80. let i další badatelé zabývající se problematikou měnících se hodnot v postindustriálních společnostech [viz např. Rokeach¹ 1973, Laferty a Knutsen 1985, De Graaf a De Graaf 1988, Les-thaeghe a Surkyn 1988]. I oni ve svých pracích tvrdí, že život v současných postindustriálních společnostech dostal nový lidský rozměr, neboť lidé začali hledat nové významy. Smysl života se posunul a jeho ohniskem je rozvoj individua, potřeba sebereflexe, kreativity a také přesvědčení, že je třeba změnit manipulativní a neosobní aspekt života společnosti.

Od doby, kdy jsem svou stať o Inglehartově konceptu publikoval, uplynulo již deset let, během nichž tento autor rozhodně nezahálel. V roce 1990 vydal další knihu nazvanou *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, v níž dále rozvíjí téma postmaterialismu a hodnotových proměn [Inglehart 1990].

Systematickou akumulací dat z pravidelných komparativních hodnotových výzkumů v nejrůznějších částech světa si Inglehart postupně vytvořil obrovskou empirickou bázi,² kterou uspořádal, intepretoval a zobecnil nejdříve v řadě statí, aby z nich v roce 1997 publikoval další knihu, tentokrát pod názvem *Modernization and Postmodernization*. V ní se prostřednictvím empirických dat snaží doložit, že proces modernizace dospěl ve vyspělých společnostech k bodu obratu a začal se pohybovat po nové trajektorii, kterou nazývá „postmodernizací“. Její součástí, jak už ani u Ingleharta jinak nemůže být, jsou samozřejmě tvrzení o dalším nárůstu postmaterialismu.

Účelem této stati ovšem není sdělení o Inglehartových teoriích a generalizacích. Směřuje k jinému cíli, totiž k analýze jeho metodologických předpokladů a k rozboru instrumentu, s nímž proměnu od materialismu k postmaterialismu měří. V první části proto stať nejdříve vyloží Inglehartovu „technologii“, ve druhé na českých datech ukáže, zda tato metodologie funguje i v českém prostředí a zda se s jejím použitím dá dospět k závěru, že česká společnost je postmaterialistická či nikoliv, ve třetí části pak dá prostor určité metodologické skepsi.

2. Jak se měří postmaterialismus

Inglehartova koncepce vzbudila v odborné politologické i sociologické veřejnosti značnou pozornost. Jeho položky měřící postmaterialismus byly aplikovány v různých zemích a různými autory, což by mohlo indikovat, že to je nástroj, který je validní jak pro různé kultury, tak i pro různá ekonomická prostředí.

Způsob měření materialismu/postmaterialismu je poměrně jednoduchý. Zpočátku Inglehart používal tzv. čtyřpoložkovou baterii. Zní následovně:

---

¹) Američan Milton Rokeach je autorem uznávaného výzkumného instrumentu na měření hodnotových orientací, jenž je přejímán v mnoha zemích světa. Podrobnou informaci o této problematice přinesla Suchánková [1990].

²) Jeho empirická báze je dnes již skutečně úctyhodná: u některých hodnotových položek má časové řady z období 1970-1994, u desítek položek má komparativní data ze 43 zemí celého světa.

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A532: Hodně se dnes hovoří o tom, k jakým cílům by naše země měla směřovat v nejbližších deseti letech. Na tomto lístku jsou uvedeny některé z cílů, jimž by různí lidé dali přednost. Kdybyste si musel(a) vybrat, kterou ze snah na tomto lístku byste označil(a) za nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A533: A který z cílů by byl druhý nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A532 (a) První výběr	A533 (b) Druhý výběr
Udržet pořádek ve státě	1	1
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	2	2
Bojovat proti růstu cen	3	3
Bránit svobodu projevu	4	4
Neví	9	9

Položky indikující materialistickou orientaci jsou „udržet pořádek ve státě“ a „bojovat proti růstu cen“, postmaterialistické indikátory jsou „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ a „bránit svobodu projevu“. Ten respondent, který vybral v prvním i druhém výběru položky materialistické, je označen za „materialistu“, ten kdo v prvním i druhém výběru zvolil položky postmaterialistické, je označen za „postmaterialistu“. Jakákoliv kombinace materialistické a postmaterialistické položky dává vznik „smíšenému“ typu. Výsledkem je ordinální stupnice: 1. materialista, 2. smíšený, 3. postmaterialista.

Tento způsob měření Inglehart později rozšířil na tzv. dvanáctipoložkovou baterii, která se ve výzkumech předkládá ve třech čtyřpoložkových sadách. Původní baterie je pochopitelně jednou z nich. Celý instrument má následující podobu:

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A530: Hodně se dnes hovoří o tom, k jakým cílům by naše země měla směřovat v nejbližších deseti letech. Na tomto lístku jsou uvedeny některé z cílů, jimž by různí lidé dali přednost. Kdybyste si musel(a) vybrat, kterou ze snah na tomto lístku byste označil(a) za nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A531: A který z cílů by byl druhý nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A530 (a) První výběr	A531 (b) Druhý výběr
Dosáhnout vysoké úrovně ekonomického růstu	1	1
Zajistit spolehlivou obranu naší země	2	2
Dbát na to, aby lidé mohli více zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště	3	3
Pokusit se zkrátlit naše město a venkov	4	4
Neví	9	9

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A532: Kdybyste si měl(a) vybrat, kterou ze snah na tomto listku považujete za nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A533: A která by byla druhá nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A532 (a)	A533 (b)
	První výběr	Druhý výběr
Udržet pořádek ve státě	1	1
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	2	2
Bojovat proti růstu cen	3	3
Bránit svobodu projevu	4	4
Neví	9	9

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A534: Zde je jiný seznam. Podle vašeho mínění, co je z něj nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A535: A co je druhé nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A534 (a)	A535 (b)
	První výběr	Druhý výběr
Stabilní ekonomika	1	1
Směřování k humánnější, lidštější společnosti	2	2
Směřování ke společnosti, ve které myšlenky mají větší hodnotu než peníze	3	3
Boj proti kriminalitě	4	4
Neví	9	9

Materialistické položky v této baterii jsou: „dosáhnout vysoké úrovně ekonomického růstu“, „zajistit spolehlivou obranu naší země“, „udržet pořádek ve státě“, „bojovat proti růstu cen“, „stabilní ekonomika“, „boj proti kriminalitě“. Mají indikovat dva klástry: důraz na ekonomické jistoty („růst cen“, „ekonomický růst“ a „stabilní ekonomika“) a důraz na fyzické bezpečí („udržet pořádek“, „boj s kriminalitou“ a „obrana země“).

Postmaterialistické položky jsou: „dbát na to, aby lidé mohli více zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště“, „pokusit se zkrášlit naše město a venkov“, „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“, „bránit svobodu projevu“, „směřování k humánnější, lidštější společnosti“, „směřování ke společnosti, ve které myšlenky mají větší hodnotu než peníze“. Vyjadřují estetické („zkrášlit města“), intelektuální („myšlenky větší hodnotu než peníze“, „svoboda projevu“) a sebeaktualizující prvky osobnosti: „dbát na to, aby lidé mohli více zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště“ a „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ [viz Inglehart 1990: 132-134].

Aby z těchto položek mohl Inglehart vytvořit souhrnný ukazatel postmaterialismu, musel se nejprve přesvědčit, zdali je jeho baterie validní, to je zda se při statistické analýze položky umístí tak, jak by teoreticky měly: postmaterialistické na jednom pólu, materialistické na pólu druhém. Dobrým nástrojem pro tuto verifikaci je faktorová analýza,

metoda hlavních komponent. Aby ji mohl provést, musel jednotlivé položky rekódovat. Učinil tak následujícím způsobem. Každé položce, která byla vybrána v rámci jedné ze tří sad jako nejdůležitější, byla připsána hodnota „1“; té, která byla vybrána jako druhá nejdůležitější, hodnota „2“; hodnota „3“ pak vždy těm položkám, které jako důležité nebyly vybrány.³

Výsledky Inglehartových faktorových analýz jsou imponující. V každé západní zemi, v různých letech jakož i v agregovaných souborech z těchto zemí Inglehart vždy z faktorové analýzy získal první osu, která odpovídala materialisticko-postmaterialistické orientaci. Stabilitu položek testoval mimo jiné i na agregovaných datech z 15 západních zemí získaných v rámci tzv. World Value Survey (viz pozn. 7) v roce 1990. Výsledky, které uvádí tabulka 1, se opět shodovaly s předchozími analýzami.

Tabulka 1. Materialisticko-postmaterialistická dimenze v 15 západních zemích (Francie, Británie, SRN, Itálie, Nizozemí, Dánsko, Belgie, Irsko, Norsko, Švédsko, Finsko, Island, Kanada a USA). Faktorové zátěže jednotlivých položek na první ose metody hlavních komponent. Položky psané kurzívou jsou postmaterialistické, tučným písmem materialistické

<i>lidštější společnost</i>	0,60
<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,62
<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,50
<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,51
<i>svoboda projevu</i>	0,34
<i>zkrášlit města a venkov</i>	0,18
spolehlivá obrana země	-0,26
bojovat proti růstu cen	-0,28
bojovat proti zločinu	-0,39
udržet pořádek ve státě	-0,55
dosáhnout ekonomického růstu	-0,59
stabilní ekonomika	-0,63

Pramen: [Inglehart 1997: 112 (Table 4.1)]

Z tabulky je patrné, že položky baterie se seřadily na postmaterialisticko-materialistické ose. Jedinou výjimku, upozorňuje Inglehart, tvoří položka „zkrášlit město a venkov“, která má nízkou faktorovou zátěž. Z tohoto důvodu ji z celkového indexu vyčlenil a v dalších analýzách ji nepoužívá.

Způsob, jak s touto dvanáctipoložkovou baterií Inglehart pracuje, je ovšem poněkud zvláštní. Nepostupuje tak, jak by naznačovala logika původní čtyřpoložkové baterie, tedy že by vytvořil typologii materialistů a postmaterialistů analogicky k původnímu postupu, tj. že za materialistu by byl označen pouze ten, kdo konzistentně vybere materialistické položky ve všech třech sadách, a za postmaterialistu ten, kdo ve všech třech sadách vybere položky postmaterialistické.

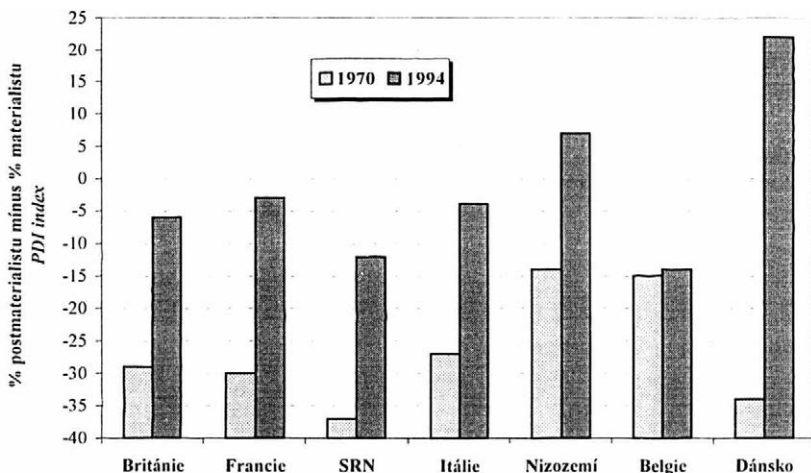
Místo toho Inglehart vytváří z dvanáctipoložkové baterie sumovaný index (*pm_index*), a to tím způsobem, že u každého respondenta načítá, kolik postmaterialistických

³) Syntax všech operací v jazyce SPSSPC+ pro vytváření postmaterialistických indexů případným zájemcům zašlu obratem.

položek zvolil. Vzhledem k tomu, že postmaterialistických položek má pět, nabývá tento index rozsahu v intervalu $<0; 5>$. Ten ještě dále kategorizuje tak, že ti, kdo nevybrali žádnou postmaterialistickou položku, jsou označeni jako slabí postmaterialisté, ti, kdo v součtovém indexu zvolili tři a více postmaterialistických položek, jsou označeni jako silní postmaterialisté. Tato dichotomie mu pak slouží k vytvoření „indexu postmaterialismu“, který vzniká jako rozdíl mezi procentuálním podílem silných a slabých postmaterialistů. Důvod, proč se pro tento *de facto* inkonzistentní způsob vytváření souhrnného indexu postmaterialismu Inglehart rozhodl, v žádné ze svých publikací, pokud je mi známo, nevysvětlil.⁴

To ovšem ještě není konečný způsob, jak Inglehart prezentuje své výsledky v textech, které produkuje. Když pracuje s daty, které vznikly agregací z různých zemí, uvádí při srovnávání jednotlivých zemí často tzv. „index procentuálních rozdílů“ PDI (*Percentage Difference Index*), který vypočítává jako rozdíl mezi podílem postmaterialistů a materialistů v původní čtyřpoložkové baterii. Jeho typický výstup uvádí obrázek 1. Při čtení tohoto grafu si uvědomme, že pokud se sloupce grafu pohybují v záporných hodnotách, znamená to, že postmaterialistů je méně než materialistů. Je-li sloupec grafu na nule, pak je podíl obou hodnotových typů v dané zemi vyrovnaný. Teprve v případě, že sloupce dosahují kladných hodnot osy Y, je podíl postmaterialistů v populaci dané země více než materialistů.

Obrázek 1. Posun k postmaterialismu v některých západoevropských zemích v letech 1970–1994 (původní čtyřpoložková baterie)

Pramen: [Inglehart 1997: 140].

Pro Ingleharta jsou zmenšující se rozdíly mezi podílem postmaterialistů a materialistů v případě Británie, Francie, SRN a Itálie a narůstající podíl postmaterialistů v případě Nizozemí a Dánska klíčovým ukazatelem posunu od materialismu k postmaterialismu.

⁴) Na můj přímý dotaz sdělil: „Rozhodl jsem se tak proto, že jednoduchý součtový index intuitivně lépe sděluje smysl než některé jiné varianty: skóre 0 prostě znamená, že respondent nedal přednost žádné postmaterialistické položce, skóre 5 naopak vyjadřuje, že dal přednost všem pěti.“ (1999, elektronická komunikace).

Jistý problém s touto mírou spočívá v tom, jak upozorňují Clark, Dutt a Rapkin [1997], že zakrývá absolutní přírůstek či úbytek v procentech materialistů a postmaterialistů.⁵

3. „Postmaterialismus“ v České republice

Koncept hodnotového posunu a vzniku postmaterialistické orientace se trvale zabydlel v diskursu autorů píšících o sociální změně. Inglehartova baterie je opakovaně zařazována do sociálněvědních výzkumů, kde je navíc často kombinována s dalšími technikami umožňujícími měřit hodnotové preference. Tak například Calista [1984] použil Rokeachovu škálu RSV pro zachycení materialistické a postmaterialistické dimenze. Lafferty s Knutsenem [1985] zase kombinují Inglehartovu škálu se škálou demokratických hodnot a s tzv. personálním postmaterialismem. De Graaf a De Graaf [1988] spojili ve svém výzkumu životního stylu postmaterialistickou škálu Inglehartovu s Bourdieuovou koncepcí kulturního kapitálu. V jiných pracích byla Inglehartova škála použita k analýze environmentálních postojů, viz např. Rohrschneider [1988]. Škála postmaterialismu se objevila také v rámci výzkumného programu ISSP⁶ v roce 1993, kdy se zkoumala problematika environmentalismu [k tomu viz Dalton a Rohrschneider 1998]. Byla také součástí mezinárodního výzkumného programu FFS (*Family and Fertility Survey*), který se uskutečnil v dvaceti evropských zemích a USA v průběhu 90. let, a zapomenout nesmíme ani na výzkumy Eurobarometru, který se koná v evropských zemích každý druhý rok a v nichž se původní čtyřpoložková Inglehartova baterie objevuje pravidelně od poloviny 70. let. V tomto ohledu platí naprosto přesně slova Laffertyho s Knutsenem [1985], kteří již v polovině 80. let trefně poznamenali:

„Literatura je v této oblasti již natolik rozsáhlá, že téměř konstituuje samostatnou disciplínu – postmaterialistické studie. Neexistují zatím žádné známky toho, že by tento problém ztratil svou široce rozšířenou komparativní přitažlivost“ [ibid.: 411].

Inglehartovský postmaterialismus byl u nás poprvé měřen na reprezentativním souboru československé populace v roce 1990 v rámci světového komparativního výzkumného programu WVS1990.⁷ O rok později byl zjišťován znovu, tentokrát v rámci evropského výzkumného programu EVS1991.⁸ V obou případech byla použita plná dvanáctipoložko-

⁵) Představme si např. následující hypotetickou situaci: v zemi *X* je v roce 1985 40 % postmaterialistů a 30 % materialistů. *PDI index* bude mít hodnotu $40 - 30 = +10$. V roce 1990 se v obou skupinách počty sníží, a to tak, že postmaterialistů bude 35 %, materialistů 20 %. *PDI index* bude $35 - 20 = +15$, takže ve srovnání s rokem 1985 zaznamenáme zvýšení hodnoty indexu. Jak uvádějí Clark, Dutt a Rapkin [1997], mezi lety 1976 a 1992 našli v datech z osmi západních zemí celkem 26 % případů, kdy *PDI index* naznačuje zvýšení nebo snížení počtu materialistů či postmaterialistů, zatímco ve skutečnosti došlo k opaku.

⁶) ISSP (*International Social Survey Program*) je sdružení 31 zemí, které od roku 1985 provádějí komparativní sociálněvědní výzkumy. Česká republika je členem ISSP a na jeho aktivity se napojila v roce 1992. Data z výzkumů ISSP mohou zájemci nalézt na internetové adrese <http://archiv.soc.cas.cz>.

⁷) WVS (*World Value Survey*) je aktivita, kterou zorganizoval Inglehart, jenž navázal na výzkum EVS1981. V roce 1990 provedl samostatné kolo WVS, které proběhlo i na území ČR, kde data tehdy sesbírала AISA ($N = 1\,396$). Výsledky projektu WVS1990-1991 lze nalézt v publikaci Inglehart, Basanez a Moreno [1998], kde jsou na pěti stech stranách tabelovány všechny položky dotazníku ze všech 43 zemí tříděné podle pohlaví, věkových skupin, vzdělání, příjmu, politické afinity a postmaterialismu.

⁸) EVS (*European Values Study*) je longitudinální mezinárodní výzkum hodnotových orientací.

Tabulka 2. Materialisticko-postmaterialistická dimenze v Československu v roce 1990 (WVS soubor), v Československu v roce 1991 a v ČR v roce 1991 (EVS soubor)

Faktorové zátěže jednotlivých položek na první ose metody hlavních komponent. Položky a faktorové zátěže psané kurzívou jsou postmaterialistické, tučným písmem materialistické.

Pořadí a orientace položek podle faktorových zátěží	ČSFR 1990	Pořadí a orientace položek podle faktorových zátěží	ČSFR 1991	Pořadí a orientace položek podle faktorových zátěží	ČR 1991
<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,58	<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,58	<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,49
<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,40	<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,40	bojovat proti zločinu	0,44
bojovat proti zločinu	0,38	<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,38	bojovat proti růstu cen	0,37
		<i>lidštější společnost</i>	0,29	<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,28
				spolehlivá obrana země	0,27
<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,23	bojovat proti růstu cen	0,24	<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,25
<i>zkrášlit města a venkov</i>	0,23				
bojovat proti růstu cen	0,20	bojovat proti zločinu	0,17		
		spolehlivá obrana země	0,15	<i>lidštější společnost</i>	0,10
<i>lidštější společnost</i>	0,06				
spolehlivá obrana země	0,03	<i>zkrášlit města a venkov</i>	-0,03	<i>zkrášlit města a venkov</i>	-0,05
<i>svoboda projevu</i>	-0,13	<i>svoboda projevu</i>	-0,12	<i>svoboda projevu</i>	-0,22
udržet pořádek ve státě	-0,32	udržet pořádek ve státě	-0,51	udržet pořádek ve státě	-0,40
stabilní ekonomika	-0,73	stabilní ekonomika	-0,69	stabilní ekonomika	-0,68
dosáhnout ekonomického růstu	-0,82	dosáhnout ekonomického růstu	-0,69	dosáhnout ekonomického růstu	-0,78
Podíl variance vysvětlené 1. faktorem (v %)	18		17		17

Prameny: WVS 1990 – datový soubor, EVS 1991 – datový soubor.

vá baterie. Podívejme se nejdříve, zda česká populace ve svých odpovědích na Inglehartovu baterii reagovala tak, jak měla, tedy tak, že první faktor získaný extrakcí z faktorové analýzy, metody hlavních komponent, je postmaterialisticko-materialisticky polarizován. Výsledky výpočtů jsou uvedeny v tabulce 2 a pro srovnání naší situace se západní Evropou je třeba tuto tabulku porovnat s tabulkou 1.

Tabulka uvádí výsledky faktorové analýzy jak pro celé Československo v letech 1990-1991, tak pro českou společnost v roce 1991. Analogickou faktorovou analýzu z dat z roku 1999 bohužel nemohu nabídnout, neboť v tomto roce byla v rámci EVS výzkumu použita ve všech zúčastněných zemích pouze krátká, původní čtyřpoložková baterie. Novější informace o dvanáctipolžkové baterii však v České republice existuje. Na konci roku 1997 totiž provedl Český statistický úřad ve spolupráci s Ministerstvem zdravotnictví a agenturou Sofres-Factum výzkum v rámci již zmíněného mezinárodního projektu *Family and Fertility Survey* (FFS). Součástí dotazníku byla také Inglehartova dvanáctipolžková baterie. Je velká škoda, že pracovníci ČSÚ, kteří česká data zpracovávali, nevěděli, jakým způsobem s Inglehartovou škálou nakládat. Při publikaci výsledků z tohoto šetření zacházejí s jednotlivými položkami baterie jako se samostatnými otázkami, takže sdělená informace je z hlediska ingelehartovského postupu nepoužitelná [viz Čáková 1999]. Jen pro zajímavost, srovnání demografických jevů a postojů z hlediska právě postmaterialismu se jeví pro mnohé demografy jako klíčové pro pochopení současných populačních změn [viz např. Van de Kaa 1998].

Z výsledků uvedených v tabulce 2 je patrné, že ani v Československu, ale ani v České republice dvanáctipolžková Inglehartova baterie nefungovala úplně tak, jak měla. Z materialistických indikátorů se chovaly „správně“ jen tři: „udržet pořádek ve státě“, „stabilní ekonomika“, „dosáhnout ekonomického růstu“, z postmaterialistických indikátorů fungovaly v ČSFR v roce 1991 téměř všechny, vyjma „svobody projevu“, v roce 1990 navíc kromě „svobody projevu“ to byla ještě i „lidštější společnost“. Podíl variance vysvětlené tímto faktorem není vysoký, ale ani Inglehartovy faktorové analýzy nejsou o nic úspěšnější a dosahují podílu na úrovni 17-23 % [viz např. Inglehart 1990: 136].

Tyto výsledky jasně ukazují, že z hlediska měření počtu materialistů a postmaterialistů není možné v datech WVS a EVS z let 1990 a 1991 pracovat s dvanáctipolžkovou baterií. Jejich rozložení tak musíme hledat v původní čtyřpoložkové baterii. Podívejme se z tohoto hlediska nejdříve na vývoj postmaterialismu v rámci celého tehdejšího Československa. Analýza dat z let 1990 a 1991 přinesla tyto výsledky (viz tabulku 3).

Tabulka 3. Podíly materialistů a postmaterialistů v ČSFR v letech 1990 a 1991, čtyřpoložková baterie (v procentech)

Typ	ČSFR 1990	ČSFR 1991
Materialisté	26	33
Směšení	63	62
Postmaterialisté	11	6
Celkem	100	100

Pramen: WVS 1990, EVS 1991.

V roce 1990 byl v ČSFR podle dat WVS podíl postmaterialistů 11 %, což nás tehdy spolu s Jižní Koreou a Islandem řadilo v rámci 43 zemí světa, které se WVS zúčastnily, na 25.-

27. místo. Největší podíl postmaterialistů byl zaznamenán v Nizozemí (36 %), dále ve Finsku (29 %), v tehdejší SRN (28 %), v Kanadě (26 %), Rakousku a Francii (25 %) atd. Za námi se umístily mimo jiné Norsko, Polsko a Japonsko s 10 % postmaterialistů, dále Bulharsko a Litevsko (9 %) atd. [Inglehart, Basanez a Moreno 1998: 466]. O rok později se ovšem podíl postmaterialistů u nás snížil na 6 % a podíl materialistů se zvýšil z původních 26 % na 33 %. Podíl smíšeného typu zůstal zachován, což znamená, že podle zaznamenaných odpovědí respondentů došlo v Československu od srpna 1990 do září 1991 k přesunu postmaterialistů mezi materialisty. Zjištěný pětiprocentní rozdíl v případě postmaterialistů a sedmiprocentní v případě materialistů je ve velkých výběrových souborech, v nichž je poměrně úzký interval spolehlivosti, rozdílem, který již jde mimo výběrovou chybu, takže stojí za to se nad ním zamyslet.

To, že se zvýšil podíl materialistů, znamená, že se zvýšil podíl respondentů, kteří v roce 1991 častěji než v roce 1990 vybrali v první a poté i ve druhé volbě položky „udržet pořádek ve státě“ a „bojovat proti růstu cen“. A to, že se snížil podíl postmaterialistů, znamená, že méně respondentů volilo v první a pak ve i druhé volbě položky „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ a „bránit svobodu projevu“. Tabulka 4 tyto údaje potvrzuje.

Tabulka 4. Frekvence volby jednotlivých položek Inglehartovy baterie v ČSFR v roce 1990 a 1991 (v % případů, kolikrát byla daná položka vybrána v první nebo druhé volbě)

Položky	Frekvence výběru	
	1990	1991
Udržet pořádek ve státě	69	75
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	55	42
Bojovat proti růstu cen	46	50
Bránit svobodu projevu	29	27

Pramen: WVS 1990, EVS 1991.

Proč došlo k těmto posunům? Nabízím následující vysvětlení. V roce 1991 se naplno rozběhla transformace československé společnosti, od revoluce uplynul již určitý čas a mnozí lidé začali mít pocit, že hranice svobody byla otevřena přespříliš. Proto ve svých odpovědích na Inglehartovu baterii volali v roce 1991 častěji než v roce 1990 po tom, aby byl ve státě udržován pořádek. V témž roce byla 1. ledna 1991 spuštěna cenová liberalizace, která okamžitě zvýšila ceny zboží a služeb a spustila inflaci, která v dřívějším „socialistickém“ režimu neměla obdoby. Její míra se tehdy vyšplhala až na 58 %. Jelikož sběr dat, která zde analyzujeme, probíhal v září 1991, československá populace již tento inflační vliv pocítila a při odpovědích na Inglehartovu baterii mohla být tímto faktem natolik ovlivněna, že volila poněkud častěji položku „bojovat proti růstu cen“.

Toto „inflační vysvětlení“ je plně v souladu s argumentací, kterou používá Inglehart, když interpretuje poměrně univerzální krátkodobý pokles v podílu postmaterialistů v západní Evropě v období ekonomické recese jak v polovině 70. let, tak i posléze na počátku let 80. Inglehart totiž tvrdí, že ekonomická nejistota v době dotazování hraje svou roli – a jelikož vysoká inflace způsobuje, že se lidé cítí ekonomicky méně jistí, přiklání se více k materialistickým hodnotám. Celkově ovšem, jak Inglehart ve svých pracích na argumentech dokazuje, tento efekt doby (tzv. *period effect*) nepřebíjí vliv jeho hypotézy socializace, tedy to, že mladší věkové kohorty budou z důvodů ekonomické jistoty ve

svých formativních letech i v obdobích ekonomicky obtížnějších více postmaterialistické než kohorty starší [viz např. Inglehart 1997].⁹

Co se týče položek postmaterialistických, položku „bránit svobodu projevu“ volil v obou letech přibližně stejný podíl respondentů. Její poměrně nízká popularita byla jistě způsobena tím, že československá veřejnost se na počátku 90. let domnívala, že svobodě projevu u nás již nic nebrání a že jí všichni máme dostatek. Výrazné snížení obliby položky „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ v roce 1991 oproti roku 1990 bylo pravděpodobně způsobeno tím, že zatímco v roce 1990 veřejnost přímo hořela touhou, aby se po letech komunistické nadvlády mohla značně podílet na řízení společnosti, v roce 1991, rok po prvních postkomunistických svobodných volbách, již asi měla pocít, že tento cíl je naplněn.¹⁰

Údaje o postmaterialismu byly v české populaci zjišťovány, pokud je mi známo, zatím čtyřikrát. V roce 1991 (EVS91), v roce 1993 (výzkum ISSP93), v roce 1997 v již zmíněném výzkumu *Family and Fertility Survey* (tato data vlastní ČSÚ) a konečně v roce 1999 (EVS99). Jak indikují data v tabulce 5, zdá se, že v české společnosti došlo v průběhu 90. let z hlediska hodnotových preferencí měřených Inglehartovou baterií k jisté dematerializaci, neboť podíl materialistů se v průběhu uplynulých devíti let snížil z 31 % v roce 1991 a 1993 na 24 % v roce 1999. Současné snad lze hovořit i o náznaku trendu k určité postmaterializaci, byť procentuální rozdíly v počtech postmaterialistů mezi lety 1991 a 1993-1999 (6 % : 9 %) nejsou velké a pohybují se na hranici výběrové chyby.

Tabulka 5. Podíly materialistů a postmaterialistů v ČR v roce 1991 a 1999

Typ	ČR 1991	ČR 1993	ČR 1999
Materialisté	31	31	24
Smíšení	64	61	67
Postmaterialisté	6	9	9
Celkem	100	100	100

Pramen: EVS 1991, ISSP 1993, EVS 1999.

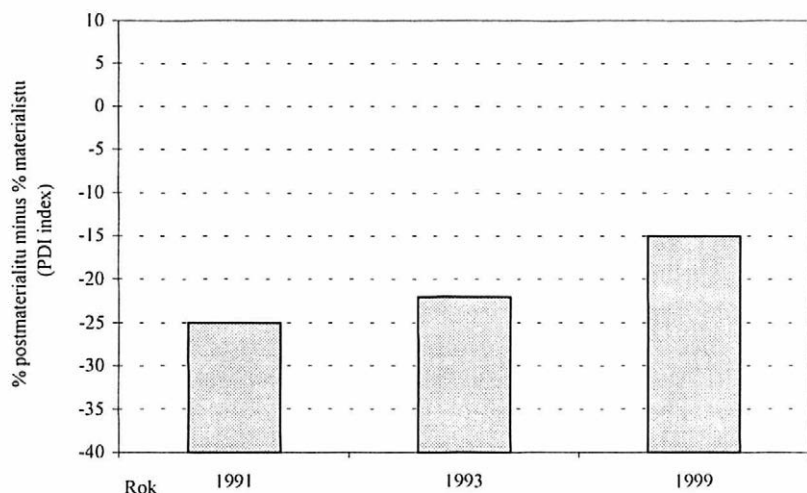
Pro srovnání si uved'me, že v roce 1993 bylo podle dat ISSP1993 v Německu 23 % postmaterialistů, v Nizozemí 16 %, v Itálii a Irsku 13 %, v Británii a Španělsku 12 %. Materialistů pak bylo v Německu 21 %, v Nizozemí 23 %, v Itálii 25 %, v Irsku a Británii 26 % a Španělsku 31 % [Dalton a Rohrschneider 1998: 107].

Vyjádríme-li vývoj českého trendu prostřednictvím vztahu mezi podíly materialistů a postmaterialistů, jak činí Inglehart ve svém PDI indexu, dostaneme poněkud jiný příběh, jak naznačuje obrázek 2. Z tohoto hlediska je proces postmaterializace zřetelnější.

⁹) V Inglehartově teorii je „hypotéza socializace“ klíčovým faktorem. Říká, že mezi aktuální socioekonomickou úrovní a hodnotovými preferencemi individua neexistuje přímý vztah. Hodnotový systém totiž vzniká v průběhu socializace individua, takže pro vytváření hodnotových preferencí je podle Ingleharta rozhodující socioekonomická úroveň právě v době socializace.

¹⁰) Hana Librová (1999, osobní komunikace) nabízí jiné vysvětlení. Domnívá se, že změřené československé a české verbalizované postoje mohly být do značné míry ovlivněny posunem v politické rétorice a v rétorice sdělovacích prostředků, což se v demokraticky nezkušené společnosti nemohlo neprojevit. Jako anekdotický příklad uvádí fakt, že v roce 1992 v jejím výzkumu dobrovolné skromnosti i lidé, které bylo možné označit za dobrovolně skromné, nelogicky deklarovali, že řešením všeho je volný trh.

Obrázek 2. Vývoj postmaterialismu v ČR 1991-1999
PDI index (podíl postmaterialistů mínus podíl materialistů)

Podle Inglehartovy teorie je důležitým třídícím kritériem věk. V souladu s jeho tvrzeními bychom proto měli nalézat rozdílné podíly materialistů a postmaterialistů v různých věkových skupinách. Tabulka 6 dokladuje, že tomu tak v české společnosti v průběhu 90. let skutečně bylo. Kohortní rozdíl v počtech materialistů a postmaterialistů je zřetelný.

Tabulka 6. Podíly materialistů a postmaterialistů v ČR v roce 1991 a 1999 podle věkových skupin

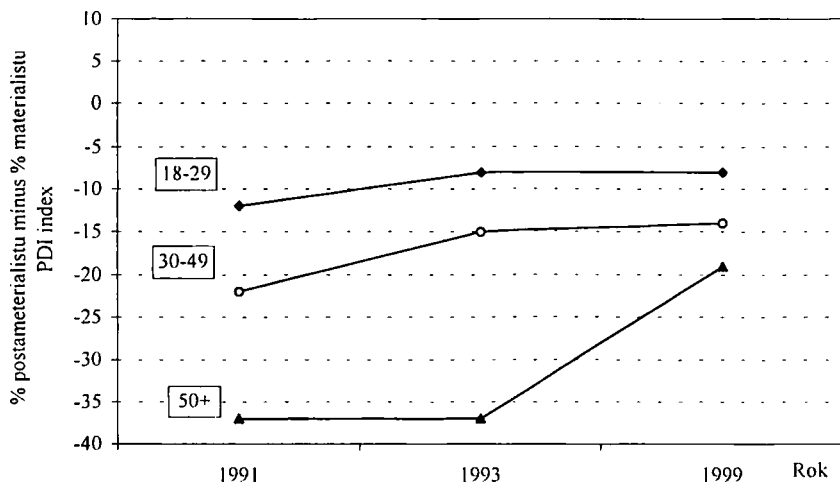
	Materialisté	Smíšení	Postmaterialisté	Celkem
<i>ČR 1991</i>				
18-29	20	73	8	100
30-49	28	66	6	100
50+	40	57	3	100
<i>ČR 1993</i>				
18-29	20	67	12	100
30-49	25	65	10	100
50+	44	50	5	100
<i>ČR 1999</i>				
18-29	21	66	13	100
30-49	23	68	9	100
50+	27	65	8	100

Pramen: EVS 1991, ISSP 1993, EVS 1999.

Se zvyšujícím se věkem narůstal ve všech sledovaných obdobích počet materialistů a naopak v nejmladších věkových skupinách zaznamenáváme nejvyšší podíly postmaterialistů. Rozdíl v podílech postmaterialistů mezi nejmladší generací v roce 1991 (8 %) a 1999 (13 %) je již mimo rámec výběrové chyby. Za zaznamenání stojí skutečnost, že po roce 1993 se podstatně snížil počet materialistů v nejstarší věkové skupině. Je to kohorta zrozená v období 1918-1949 a podle Inglehartovy teorie by vzhledem k tomu, že vyrůstala v období ekonomické nejistoty, měla zůstat přibližně stejně materialistická po celý

život. Na proměně tohoto postoje tak lze opět dokumentovat již výše zmíněný „efekt doby“, to je vliv měnících se ekonomických a politických podmínek.

Obrázek 3. Vývoj postmaterialismu v ČR 1991-1999
PDI index (podíl postmaterialistů mínus podíl materialistů) podle věkových skupin, čtyřpoložková baterie

Použijeme-li k vyjádření vývoje materialisticko-postmaterialistické orientace index PDI (viz obr. 3), zjistíme, že z hlediska procentuálního rozdílu mezi postmaterialisty a materialisty došlo ve všech třech kohortách ke zmenšení rozdílu, přičemž největší pohyb ve výši PDI indexu, který je ovšem dán především úbytkem materialismu a nikoliv podstatným navýšením postmaterialismu, nastal ve věkové skupině padesátiletých a starších.

Předcházející analýzy nás nyní opravňují k odpovědi na otázku položenou v názvu této statě. Z hlediska použitého nástroje, to je z hlediska Inglehartovy baterie postmaterialismu, je možno konstatovat, že v průběhu 90. let došlo ve vývoji české společnosti k posunu hodnotových preferencí způsobem, který lze označit za trend ke snížení materialistických postojů a k jistému příklonu k postojům postmaterialistickým. Zřetelný je tento příklon především v nejmladší dospělé populaci ve věku 18-29 let.

Dříve, než toto konstatování přijmeme jako fakt, se zamysleme s několika zahraničními autory nad tím, s jakými problémy bychom se měli v interpretaci tohoto způsobu měření vypořádat a položíme si základní otázku, co vlastně Inglehartova baterie měří.

4. Inglehart a jeho kritici

Inglehartova metodologie jakož i jeho závěry od samého počátku provokují nové a nové autory buď k nadšené replikaci, nebo k vážným námitkám. Celkově je ovšem kritika poměrně častá. Mnozí z oponujících autorů [viz např. Flanagan 1982, Bean a Papadakis 1994] poukazovali např. na to, že respondenti jsou při odpovědích na Inglehartovu baterii nuceni k výběru položek a jejich seřazování (tzv. *ranking*), místo aby každé, jak bývá zvykem, přiřadili určitý počet nabízených bodů, podle důležitosti, kterou té které položce přisuzují (tzv. *rating*). Inglehart se brání tím, že např. Van Deth [1983], který byl původně značně kritický k celému konceptu, ve svém výzkumu na holandské populaci použil

jak „bodování“, tak „seřazování“, dospěl prakticky ke stejnému výsledku: v obou případech nejen faktorová analýza, ale i multidimenzionální škálování jasně rozpoznaly materialisticko-postmaterialistickou dimenzi. Hellevik [1994] je také jednoznačným zastáncem toho, že seřazování položek je třeba v těchto typech výzkumů dávat přednost před bodováním. Říká totiž, že bodování vyjadřuje míru absolutního souhlasu s položkami, zatímco jejich seřazování odhaluje respondentovy priority mezi položkami. A jsou to právě tyto priority, které nás eminentně zajímají.

Jiní oponenti se domnívají, že Inglehartova baterie spíše měří celkové žádoucí sociální klima než skutečné osobní postoje. Tento názor u nás zastává např. Hana Librová. Vyjadřuje pochybnosti, zda mnohé z položek ingelehartovské baterie nepodléhají při dotazovací technice mocným autostylizacím. Domnívá se např., že člověk, který žije v klimatu evropské kultury, má značný sklon souhlasit, že „myšlenky mají větší hodnotu než peníze“. Librová nicméně připouští, že Inglehartovy poznatky nejsou tak úplně bez významu:

„Dokazují přinejmenším, že ve společnosti *existuje právě sociální norma* stranící ‚postmaterialistické orientaci‘, což je nepochybně sociologicky zajímavý a ekologicky významný poznatek; lidé si *přejí* žít jinými než materiálními hodnotami“ [Librová 1997: 53].

Podobně Lafferty s Knutsenem [1985] říkají, že tato baterie měří něco jako „veřejný postmaterialismus“, neboli hodnotové preference z hlediska celkového sociálního a ekonomicko-politického kontextu. Proto doporučují konfrontovat ji s výsledky měření tzv. „personálního postmaterialismu“, tedy s nástrojem, který sami vyvinuli.

Jiný kadlub kritiky se týká stěžejní Inglehartovy teze o zásadním vlivu ekonomických podmínek v době socializace respondenta na hodnotový systém. Výrazné slovo zde pronesl např. Trump [1991] a především Duch s Taylorem [1993], kteří analyzovali data z Eurobarometru za posledních třicet let. Dospěli k závěru, že ekonomické jistoty v době dospívání nemají žádný signifikantní dopad na postmaterialistické hodnoty v pozdějším věku. Jediným relevantním účinkem ekonomiky na hodnotové preference je podle nich ekonomická situace v době, kdy probíhá dotazování respondentů. Tvrdí navíc, že jeví-li se mladá generace postmaterialističtější než generace starší, je to způsobeno vyšší úrovní jejich vzdělání. Inglehart tuto kritiku v polemické statí napsanou s Abramsonem¹¹ [Abramson a Inglehart 1994] odmítá především s poukazem na metodologické nedostatky analýzy.

V podobném duchu, ale s jiným akcentem, se nese velmi závažná kritika z pera Clarka et al. [1999]. I tito autoři vycházejí z toho, že na odpovědi respondentů má vliv soudobá ekonomická situace. Proto tvrdí, že položka „bojovat proti růstu cen“ měla smysl v 70. a na počátku 80. let, kdy se západní země potýkaly s relativně vysokou mírou inflace. Později ale přestala být inflace v západních ekonomikách problémem a byla vystřídána nezaměstnaností. Vzhledem k tomu, že Inglehartova baterie problém nezaměstnanosti nenabízí, volí respondenti *de facto* jen ze tří položek místo ze čtyř. Tím, že materialistickou položku „boj proti růstu cen“ z důvodů její neaktuálnosti respondenti často opomíjejí, nemohou být vzhledem k formátu dotazu a způsobu zpracování označeni za čisté materialisty. Tento mechanismus proto způsobuje, píší Clark et al., že v datech narůstá počet postmaterialistů. Z čehož vyplývá, zdůrazňují, že:

¹¹) Paul R. Abramson je častým Inglehartovým spoluautorem. Kromě řady statí spolu také vydali knihu *Value Change in Global Perspective* [Abramson a Inglehart 1995].

„velká část evidence, která podporuje koncept hodnotového posunu v západních společnostech za poslední dvě desetiletí, je pouhým artefaktem, který vzniká jako interakce mezi měřicím nástrojem a ekonomickým kontextem, v němž je používán“ [ibid.: 638].

Velmi závažné kritické námitky proti Inglehartově metodologii přinesli Davis s Davenportem [1999], kteří si položili zásadní otázku o validitě postmaterialistického indexu, tedy zdali vskutku měří to, co měřit má. Validitu zkoumali oproti náhodnému modelu: (1) zda celkový vzorec, jak respondenti odpovídali v jednotlivých bateriích, se blíží náhodnému modelu – to je rozložení, kdy 16,7 % bude materialistů, 16,7 % postmaterialistů a 66,7 % smíšeného typu a (2) zda podmíněná pravděpodobnost volby druhé odpovědi, která je na stejné úrovni jako volba první (tedy např. materialistická), je vyšší než náhoda (0,33).¹² K testu použili americká data z devíti souborů sesbíraných v průběhu let 1972-1994. Zjistili, že u materialistů se v šesti souborech empirická distribuce lišila od náhodného modelu (to je byla vyšší 16,7 %), nejvíce ovšem v letech 1972, 1976 a 1980, kdy byla současně v USA relativně vysoká inflace. U postmaterialistů tato situace nastala jen ve třech z devíti případů. Tento výsledek interpretují Davis s Davenportem tak, že ačkoliv se Američané mohou postupně stávat méně materialističtí, neznamená to, že se současně stávají více postmaterialistickými. „Spíše to vypadá, že jejich priority jsou stále méně oddělitelné od náhodné volby odpovědi“ [ibid.: 652]. Co se týče pravděpodobnosti 0,33 pro volbu druhé odpovědi, u postmaterialistů byla pouze v jednom roce tato pravděpodobnost vyšší než náhodná, u materialistů ve třech letech. Na základě těchto výsledků dospívají k závěru, že „vzorec individuálních odpovědí na postmaterialisticko-materialistické otázky se signifikantně neodlišuje od toho, co lze očekávat od náhody [ibid.: 662-663].

Inglehart se takovýmto výtkám pochopitelně brání. Ve statí s Abramsonem [Abramson a Inglehart 1999] odmítá náhodný model Davise a Davenporta a tvrdí, že v situaci, kdy ne všechny položky jsou ve veřejnosti stejně populární, není možné tento předpoklad použít. Oba autoři pak ukazují, že např. v roce 1991 plných 54 % amerických respondentů zvolilo ekonomický růst jako svou nejvyšší prioritu, ale jen 5 % zkrášlení měst, což by mělo dokazovat, že odpovědi nejsou činěny náhodně. Odmítají také tezi o 0,33 pravděpodobnosti a naopak říkají, že má smysl ptát se, zda ti, kdo původně zvolili postmaterialistický cíl „A“, mají současně vyšší pravděpodobnost, že zvolí i postmaterialistický cíl „B“. Když pak přepočítají data Davise a Davenporta, ukazují, že tato situace skutečně nastává.

Co se týče reakcí na Clarka et al., Abramson s Inglehartem tvrdí, že základním předpokladem k přijetí nebo odmítnutí hypotézy o změně je nutnost mít dlouhodobé ča-

¹²) Co se týče náhodného modelu rozložení, v každé baterii je celkem dvanáct možných kombinací odpovědí (dvanáct proto, že v případě odpovědi na první otázku může respondent volit ze čtyř položek, v případě druhé odpovědi už pouze ze tří). Materialistický typ může vzniknout jenom jako kombinace dvou odpovědí, což z 12 možných je 16,7 %, stejně tak postmaterialistický typ (16,7 %). Smíšený typ vzniká jako kombinace 8 možných odpovědí z 12, tedy 66,7 %. Co se týče pravděpodobnosti volby takové druhé odpovědi, aby respondent byl zařazen buď mezi materialisty, nebo postmaterialisty, v případě první odpovědi existuje 0,50 pravděpodobnost, že člověk zvolí materialistickou nebo postmaterialistickou variantu, neboť mezi čtyřmi nabízenými položkami jsou dvě materialistické a dvě postmaterialistické. V případě druhé odpovědi je tato pravděpodobnost 0,33 – v druhé odpovědi totiž může volit jednu odpověď ze tří, takže pravděpodobnost je $1/3 = 0,33$.

sové řady. Zatímco Clark et al. provedli svůj test na datech z jednoho roku, Inglehartova reprezentativní data z mnoha zemí světa a časové řady za více než 25 let ukazují, že odpovědi se vyvíjely směrem, který Inglehart předpověděl v roce 1971. Oba autoři navíc tvrdí, že Clarkův et al. indikátor „vytvářet pracovní příležitosti“ není dobrým indikátorem hodnot. Inglehart s ním sám experimentoval již v roce 1970, kdy formuloval svou baterii, a odmítl jej, neboť zjistil, že materialisté, kteří mají tendenci být více ekonomicky nejistí, tuto položku často vybírají, protože případná nezaměstnanost je odsuzuje k chudobě. Avšak tuto položku volí i postmaterialisté, kteří jsou obecně vzdělanější a finančně zabezpečeni; volí ji však ne proto, že by měli vyšší pravděpodobnost stát se nezaměstnanými, ale z důvodů solidarity s méně privilegovanými.

Podstatnou námitku můžeme mít také proti způsobu, jímž Inglehart „vypočítává“ podíl postmaterialistů z dvanáctipoložkové baterie. Již jsme si ukázali, že v tvorbě postmaterialistického indexu není Inglehart konzistentní s postupem, který použil u baterie původní. Když jsem přepočítal data z evropského výzkumu hodnot z roku 1991, zjistil jsem, že konzistentní způsob tvorby indexu přináší výrazně odlišné výsledky. Ilustraci této skutečnosti přináší tabulka 7.

Tabulka 7. Podíly postmaterialistů vypočtené z dvanáctipoložkové baterie jednak prostřednictvím Inglehartova *pm_indexu* (Postmaterialismus I), jednak prostřednictvím konzistentního postupu (Postmaterialismus II) ve vybraných evropských zemích v letech 1990-1991 (řádková %)

Země	Postmaterialismus I (kategorizovaný <i>pm_index</i>)		Postmaterialismus II (konzistentní)*	
	nízký	vysoký	materialisté	postmaterialisté
Francie (1990)	8	92	2	3
Británie (1990)	15	85	2	3
SRN (1990)	12	88	1	5
Itálie (1990)	17	83	1	4
Nizozemí (1990)	6	94	0	5
Belgie (1990)	12	88	0	5
Dánsko (1990)	11	89	1	4
NDR (1990)	11	89	0	0
ČR (1991)	41	59	0	0
Slovensko (1991)	41	59	0	0
Maďarsko (1990)	69	31	0	0
Polsko (1990)	34	66	0	0

*) Dopočet do 100 % tvoří smíšený typ.

Pramen: EVS1990-91, agregovaný soubor ze všech zemí, vlastní výpočty.

Konzistentní způsob tvorby typologie by v podstatě zrušil její veškerou variabilitu, přesunul by všechny respondenty do smíšeného typu a čisté postmaterialistické postoje by *de facto* z Evropy vymizely (viz sloupec Postmaterialismus II v tabulce 7).

Nebylo účelem detailně reprodukovat nesčetné polemiky, které Inglehart a jeho kolegové vedou se svými oponenty ze všech částí světa, kteří se do nich z nejrůznějších úhlů permanentně střetují. Cílem tohoto krátkého přehledu bylo ukázat, že navzdory nesčetným Inglehartovým publikacím i značné popularitě jeho tezí nejsou jeho výsledky přijímány jednoznačně. Mnozí totiž nedůvěřují výzkumnému nástroji. Zajímavé ovšem v tomto kontextu jistě je, že nikdo nezpochybnil validitu výsledků z toho důvodu, že celá

postmaterialistická argumentace je založena na datech získaných z dotazování. Jediná, kdo na tento problém opakovaně upozorňuje, je Librova:

„I laikovi je zřejmé, že pokud by Inglehartův výzkumný tým zvolil jinou poznávací metodu, opírající se o méně zprostředkované indikátory, např. přímé pozorování způsobu života lidí či analýzu objemu a skladby odpadů v domácnostech, získal by obraz podstatně odlišný a, dodejme, méně povzbudivý“ [Librová 1997: 53].

Poměrně značná je však i kritika substantivní, z nejnovějších studií jmenujme např. Brysonovou s Curticem [1998], kteří v evropských datech o postojích a hodnotách z průběhu 90. let nenašli příliš mnoho empirické evidence pro posun od „modernizace k postmodernizaci“, jak jej ve své monografii tematizuje Inglehart [1997].

5. Závěr

V této stati jsem se rozbořem Inglehartovy metodologie měření materialistických a postmaterialistických hodnot v populaci snažil více přiblížit tento koncept české sociologické obci. Současně jsem si položil otázku, do jaké míry můžeme, tak jak činí Inglehart o západních společnostech, hovořit o české populaci v termínech materialistických a postmaterialistických hodnotových orientací. Analýza českých sociologických výzkumů z počátku, poloviny a konce 90. let mě snad opravňuje ke konstatování, že tato postmaterialistická dimenze – pokud přijmeme Inglehartův způsob měření a tvorbu jeho typologie jako validní – je v české populaci přítomna, že má tendenci k nárůstu a že jejími nositeli jsou především nejmladší členové české dospělé populace. Otázka o validitě indikátoru je ovšem otázkou nezodpovězenou. Z tohoto důvodu je třeba všechny výsledky o postmaterialismu chápat jako užitečné indikátory určité hodnotové orientace, avšak ne pouze v jejich nominální hodnotě, tedy sociologicky nereflektovaně.

Nebylo cílem této statě učinit rozhodnutí, zda má smysl zkoumat postmaterialismus měřený ingelehartovským způsobem, či nikoliv. Z „postmaterialistických studií“ zatím vyplývá, že badatelé zabývající se hodnotovými proměnami ve svých výzkumech upouštějí od použití dvanáctipoložkové baterie postmaterialismu a uchylují se k původní baterii čtyřpoložkové. Data, která o postmaterialismu v Česku máme, potvrzují, že pokud se budeme snažit o sledování dalšího vývoje českého postmaterialistického trendu, měl by to být postup, kterého bychom měli používat i my. Při interpretaci současných i budoucích dat o postmaterialismu mějme ovšem neustále na paměti základní *dictum*, které platí v oblasti metodologie empirických sociálně vědních výzkumů založených na dotazování: „výpovědi o realitě ještě nemusejí být realitou samotnou“.

V oblasti výzkumu hodnotových orientací stojíme ovšem vždy před problémem, že hodnoty není možné pozorovat přímo, takže se musíme vždy uchýlit k zachycení jejich indikátorů. Jedním ze způsobů, jenž je v široké části mezinárodní sociologické komunity uznáván, je dedukovat hodnoty z postojů, které jsou měřeny v rámci dotazování prostřednictvím nejrůznějších škál. A Van Deth a Scarbrough [1995] poukazují na to, že se změnou postoje dochází také ke změně hodnotové. Upozorňují ale, že stejně tak přináší změna hodnotová současně i modifikaci postojů. Chceme-li proto sociologický výzkum vůbec provádět, musíme připustit, že odpovědi na standardizované otázky, které měří naše postoje, mohou být považovány za chování, v němž jsme ovlivňováni našimi vrozenými a získanými dispozicemi, jež formují naše hodnoty.

Nechť je tato jistá metodologická kontradikce, totiž že výpovědi o realitě nejsou realitou, avšak současně výpovědi jsou reflexí našich hodnot, jen dalším důkazem toho,

že vědecké poznání – a v sociálních vědách obzvláště – je svou povahou hypotetické, a tudíž permanentně otevřené falzifikaci a revizi.

LADISLAV RABUŠIC je docentem na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde učí kursy z metodologie sociálněvědních výzkumů a kursy o populačních aspektech života společnosti. Výzkumně se zabývá problematikou populačních studií, hodnotových proměn a sociologie populačního stárnutí. Publikuje pravidelně v Sociologickém časopise, Czech Sociological Review a Demografii, příležitostně i v zahraničních časopisech nebo zahraničních editovaných monografiích.

Literatura

- Abramson, P. R., R. Inglehart 1994. „Education, Security and Postmaterialism: A Comment on Duch and Taylor's ‚Postmaterialism and the Economic Condition‘.“ *American Journal of Political Science* 38: 797-814.
- Abramson, P. R., R. Inglehart 1995. *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Abramson, P. R., R. Inglehart 1999. „Measuring Postmaterialism.“ *American Political Science Review* 93: 665-677.
- Bean, C., E. Papadakis 1994. „Polarized Priorities or Flexible Alternatives? Dimensionality of in Inglehart's Materialism-Postmaterialism Scale.“ *International Journal of of Public Opinion Research* 6, no. 9: 264-288.
- Bryson, C., J. Curtice 1998. „The end of materialism?“ Pp. 125-148 in *British – and European – Social Attitudes*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, A. Park, L. Brook, K. Thomson, C. Bryson. Aldershot: Asgate.
- Calista, M. 1984. „Postmaterialism and value convergence: Value priorities of Japanese compared with their perceptions of American values.“ *Comparative Political Studies* 16: 525-555.
- Clark, H. D., A. Kornberg, C. McIntyre, P. Bauer-Kaase, M. Kaase 1999. „The Effect of Economic Priorities on the Measurement of Value Change: New Experimental Evidence.“ *American Political Science Review* 93: 637-647.
- Clark, H. D., N. Dutt, J. Rapkin 1997. „Conversations in Context: The (Mis)Measurement of Value Change in Advanced Industrial Societies.“ *Political Behavior* 19: 19-40.
- Čákiiová, E. 1999. „Šetření rodiny a reprodukce.“ *Demografie* 41: 85-94.
- Davis, D. W., Ch. Davenport 1999. „Assesing the validity of the Postmaterialism Index.“ *American Political Science Review* 93: 649-664.
- Dalton, R., R. Rohrschneider 1998. „The greening of Europe.“ Pp. 101-123 in *British – and European – Social Attitudes*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, A. Park, L. Brook, K. Thomson, and C. Bryson. Aldershot: Asgate.
- De Graaf, N. D., P. M. De Graaf 1988. „Family Background, Postmaterialism and Life Style.“ *The Netherlands' Journal of Sociology* 24, No. 1, 17-32.
- Duch, R. M., M. A. Taylor 1993. „Postmaterialism and Economic Condition.“ *American Journal of Political Science* 37: 747-779.
- Ester, P., L. Halman, R. de Moor 1994. *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America (Second edition)*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Flanagan, S. 1982. „Changing Values in Advanced Industrial Societies.“ *Comparative Political Studies* 14: 403-444.
- Hellevik, O. 1994. „Postmaterialism as a Dimension of Cultural Change.“ *International Journal of Public Opinion Research* 6, no. 9: 292-295.

- Inglehart, R. 1971. „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies.“ *American Political Science Review* 65: 991-1017.
- Inglehart, R. 1981. „Post-Materialism in an Environment of Insecurity.“ *American Political Science Review* 75: 880-900.
- Inglehart, R. 1985. „Aggregate Stability and Individual-Level Flux in Mass Belief Systems: The Level of Analysis Paradox.“ *American Political Science Review* 79: 97-116.
- Inglehart, R. 1988a. „The Renaissance of Political Culture.“ *American Political Science Review* 82: 1203-1230.
- Inglehart, R. 1988b. „Cultural Change in Advanced Industrial Societies: Postmaterialist Values and Their Consequences.“ *International Review of Sociology* 29, No. 3: 77-99.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., M. Basanez, A. Moreno 1998. *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Lafferty, W. M., O. Knutsen 1985. „Postmaterialism in a Social Democratic State.“ *Comparative Political Studies* 17: 411-431.
- Lesthaeghe, R., J. Surkyn 1988. „Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change.“ *Population and Development Review* 14: 1-45
- Librová, H. 1997. *Pestří a zelení (kapitoly o dobrovolné skromnosti)*. Brno: Veronica a Duha.
- Rabušic, L. 1990. „Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech.“ *Sociologický časopis* 26: 505-517.
- Rohrshneider, R. 1988. „Citizen attitudes toward environmental issues: Selfish or selfless?“ *Comparative Political Studies* 21: 347-367.
- Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Suchánková, M. 1990. „O problémech konceptualizace hodnot v západní sociologii.“ *Sociologický časopis* 26: 526-536.
- Trump, T. M. 1991. „Value Formation and Postmaterialism: Inglehart's Theory of Value Change Reconsidered.“ *Comparative Political Studies* 24: 365-390.
- Van de Kaa, D. 1998. „Postmodern Fertility Preferences: from Changing value Orientation to New Behaviour.“ *Working Papers in Demography*. Canberra: The Australian National University.
- Van Deth, J. W. 1983. „Ranking the ratings. The case of materialist and postmaterialist value orientations.“ *Political Methodology* 9: 407-432.
- Van Deth, J. W., E. Scarbrough 1995. „The Concept of Values.“ Pp. 21-47 in *The Impact of Values*, ed. by J. W. Van Deth, E. Scarbrough. Oxford: Oxford University Press.

Summary

The paper is a kind of a sequel to the paper written by the same author in 1990, in which he introduced Ronald Inglehart's concept of the development of values from materialism to post-materialism in modern Western societies. In this current paper, Inglehart's way of measuring post-materialism is presented in four parts.

Firstly, the development of the post-materialism concept is described briefly and the main Inglehart books are mentioned. In its second part, the paper introduces Inglehart's original four-item battery for the measurement of materialism and post-materialism and the twelve-item one, and shows how the various indexes are computed.

In the third part, Czechoslovak survey data from the World Value Survey 1990 and Czechoslovak and Czech data from the European Values Study (EVS) 1991 are analysed. The analysis

shows that the twelve-item battery does not work properly in the Czech environment – factor analysis revealed that the materialist and post-materialist items did not cluster in a prescribed way (see Table 2, in which the materialist items are in bold letters and post-materialist ones in italics). Therefore, to describe the development of ‘materialism’ and ‘post-materialism’ in the Czech Republic, it is suggested that the original four-item battery must be used. Czech post-materialism in 1990-1999 is then presented by means of analysis of EVS 1991 and 1999, as well as ISSP 1993 data (see Table 5 and Figure 2). The proportion of post-materialism increased from 6 to 9 percent in the CR between 1991 and 1999. However, this is rather a small number when compared to some other European countries. A much bigger increase, though, was recorded for the youngest age cohort 18-29, in which the proportion increased from 8 to 13 percent between 1991 and 1999 (see Table 6 and Figure 3).

In the fourth part, the paper brings in some of the latest discussions between Inglehart and his opponents on the validity and reliability of the post-materialist index. The author raises the question of why the index of post-materialism based on the twelve-item battery has not been created by Inglehart consistently in the same way as the index based on the four-item one. Had he done so, the numbers of post-materialism would have decreased enormously, as the author shows in Table 7, (column *Postmaterialismus II*), and post-materialism would have actually disappeared in all European countries. The paper also cites strong doubts expressed by Czech social environmentalist Hana Librova who has repeatedly asked in her publications whether it is appropriate to talk about increasing post-materialist value orientations in Europe when all the data come solely from social surveys based on standardised interviewing. The author concludes that surveys using the Inglehart approach are useful but he warns against unquestioning acceptance of the survey results at their face value.

Jak vnímáme příjmové nerovnosti a jaké bychom je chtěli mít

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**
Sociologický ústav AV ČR, Praha

Perceived and desired income inequalities

Abstract: The primary objective of the paper is to present the development of views on perceived and preferred income inequalities in the period from 1991 to 1999. The central question to be explored is: to what extent was the distribution of incomes in the Czech Republic seen as legitimate in the 1990s? To answer this question we analyse two sets of incomes over time: Respondents were asked to estimate the average monthly income of eleven occupations and to decide what a fair income for each of these occupations should have been. These eleven occupations cover the full range from the lowest (farm labourer, unskilled worker in a factory) to the highest (owner of a large factory, cabinet minister in the government). The actual or perceived reward – i.e. what individuals actually get, or what is perceived to be actually earned by others and the just reward – and what individuals regard as just for themselves or others are two of the fundamental quantities in the study of justice. These are the constituent elements of the justice evaluation, the tendency to equalise the income distribution, and the various measures of income inequality that are used in the paper.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 23-40)

Úvod

Co je spravedlivé? Naprostá rovnost v příjmech, nebo nerovnost? Pokud naprostou rovnost odmítáme, jak velkou nerovnost v rozdělování příjmů považujeme za legitimní? Studujeme-li spravedlnost rozdělování příjmů, pracujeme se dvěma základními veličinami: se *skutečnými příjmy*, tj. s částkami, které jednotlivci skutečně dostávají, a se *spravedlivými příjmy*, tj. s částkami, které považují pro sebe nebo pro druhé za spravedlivé. Pokud se dotazovaných neptáme na jejich vlastní příjmy, ale například na příjmy lidí pracujících v určitých profesích, pak skutečné příjmy nemusí odpovídat realitě, a proto spíše než o skutečných příjmech hovoříme v tomto kontextu o *vnímaných příjmech*,¹ tj. o částkách, které považují dotazovaní v roli posuzovatelů za skutečné. Jak dalece odpovídají vnímané příjmy skutečným, nás nemusí znepokojovat, neboť důležité pro následné chování lidí je, jak situaci vnímají, nikoliv jaká je objektivně [Szirmai 1988: 79]. Vnímané a spravedlivé příjmy jsou stavebními kameny další důležité veličiny, hodnocení spravedlnosti, která vzniká z jejich porovnání a vyjadřuje pocit (názor), že s odměňovaným se při rozdělování příjmů zachází spravedlivě, nebo nespravedlivě. Vnímané a spravedlivé

*) Tato práce vznikla v rámci grantu „Mezinárodní program sociálního výzkumu“, který vede Klára Vlachová. Grant byl udělen Grantovou agenturou České republiky a má číslo 403/99/1129.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 0098-0101, l. 232, fax (02) 2222 0143, e-mail rehakova@soc.cas.cz

¹) Termíny spravedlivé a vnímané příjmy vznikly překladem anglických termínů *just incomes* a *perceived incomes*, které jsou používané v literatuře, ze které jsem čerpala.

příjmy jsou též základem různých měr velikosti příjmových nerovností. V této stati se nebudeme zabývat příjmovými nerovnostmi uvnitř profesí, ale mezi profesemi. Zmíníme i několik dalších poznatků týkajících se příjmových rozdílů obecně.²

Cílem této práce je odpovědět na následující otázky:

1. Které profese jsou po roce 1989 považovány za nespravedlivě příjmově podhodnocené, spravedlivě odměňované a nespravedlivě příjmově nadhodnocené? Mění se názory v čase? Zvětšují se vnímané nerovnosti v příjmech? Zvětšují se spravedlivé nerovnosti, tj. nerovnosti v příjmech, které jsou považované za spravedlivé?
2. V jakém vztahu jsou vnímané a spravedlivé nerovnosti a jak se tento vztah v čase mění?
3. Jak se vyvíjí názor na spravedlnost rozdělování příjmů?
4. Jak se mění hodnocení spravedlnosti příjmu profese nízkého statusu?
5. Jak se mění hodnocení spravedlnosti příjmu profese vysokého statusu?
6. Jakými změnami prochází názor na spravedlnost vztahu mezi příjmy profesí vysokého a nízkého statusu?
7. Jak se v čase mění názory různých vzdělanostních skupin na spravedlnost rozdělování příjmů? Dochází k jejich sbližování, nebo se liší stále víc?

Na základě výsledků publikovaných ve statích Řehákové [1997, 1999], které se zabývaly obdobnou problematikou, dále na základě práce Matějů [1999], který studoval souvislosti mezi ochotou přijmout stávající, nebo dokonce i vyšší příjmové nerovnosti a mezi pocitem rovnosti příležitostí k životnímu úspěchu, a konečně na základě práce Kreidla [1999], kde jsou pojednány širší souvislosti formování postoje k nerovnostem, předpokládám, že se vnímané nerovnosti v příjmech zvětšují, že roste disproporce mezi vnímanými a spravedlivými nerovnostmi, protože velikost spravedlivých nerovností pořád více zaostává za vnímanými, a že rozdělování příjmů se zdá být stále méně spravedlivé. Dále očekávám, že příjem profese nízkého statusu je neustále považován za podhodnocený a příjem profese vysokého statusu za nadhodnocený a že hodnocení spravedlnosti vztahu mezi nimi je stále méně příznivé. Rovněž očekávám, že názory na problematiku nerovností se mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami spíše sbližují.

Metodologie³

Vnímané a spravedlivé příjmové podíly a z nich odvozené ukazatele

Ve výzkumech *Sociální nerovnosti 1992* (ISSP), *Sociální spravedlnost 1995* (ISJP) a *Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999* (ISSP) byli respondenti požádáni, aby odhadli, jaký mají průměrný hrubý měsíční příjem lidé v následujících profesích: kvalifikovaný dělník v továrně, obvodní lékař, prodáváč v obchodním domě, ředitel velkého podniku, právník, vlastník malého obchodu, zemědělský dělník, majitel velké továrny, soudce Nejvyššího soudu, nekvalifikovaný dělník v továrně, ministr. O takto získaných částkách

---

²) Tyto poznatky plynou z odpovědí respondentů na otázky týkající se příjmových rozdílů, aniž bylo specifikováno, zda jde o rozdíly uvnitř profesí nebo mezi profesemi.

³) Jelikož zde využívané přístupy nejsou v české sociologii běžné, věnuji jejich výkladu více místa, než je obvyklé.

budeme dále hovořit jako o odhadnutých nebo vnímaných příjmech. Reprezentují tedy vnímané příjmové nerovnosti mezi vyjmenovanými profesemi.

Označme $V(i)$ vnímaný příjem lidí v i -té profesi. Pak výraz $\alpha(i) = V(i) / \sum V(j)$ můžeme interpretovat jako indikátor vnímaného umístění i -té profese v příjmové hierarchii a budeme ho nazývat *vnímaný příjmový podíl*. Platí, že $\alpha(i) \geq 0$ pro $i = 1, 2, \dots, K$, kde K je počet profesí (v našem případě $K = 11$) a $\sum \alpha(i) = 1$. Vnímaný příjmový podíl tedy může nabývat hodnot mezi nulou a jedničkou. Je-li $\alpha(i) < \alpha(j)$, je vnímané umístění i -té profese níže než vnímané umístění j -té profese.

Z vnímaných příjmových podílů vytvoříme *indikátor vnímané nerovnosti* $\alpha = \alpha(\text{špička}) / \alpha(\text{spodek})$, kde $\alpha(\text{špička})$ je vnímaný příjem lidí, kteří pracují v nejvíce placené profesi, a $\alpha(\text{spodek})$ je vnímaný příjem lidí, kteří vykonávají profesi vnímanou jako nejméně placenou. Hodnoty, kterých nabývá indikátor vnímané nerovnosti, jsou větší nebo rovné jedničce. Hodnota jedna je dosažena v případě, když $\alpha(\text{špička}) = \alpha(\text{spodek})$, tj. v případě, kdy příjmy všech uvažovaných profesí jsou vnímané jako stejné. Čím je indikátor větší, tím větší je vnímaná nerovnost. Všechny až dosud zmíněné indikátory jsou přejaty z práce Artse, Hermkense a van Wijcka [1999].

Vnímanou nerovnost budeme též měřit pomocí *Theilova koeficientu vnímaných příjmových podílů* $T(V) = \sum \alpha(i) \ln[K\alpha(i)]$, kde K je počet profesí a $\ln$ je logaritmus o základu e [Theil 1967]. Hodnoty Theilova koeficientu leží mezi nulou a $\ln K$. Pro $K = 11$, je $\ln K = 2,398$. Theilův koeficient se rovná nule v případě naprosté rovnosti, tj. když podle názoru posuzovatelů (respondentů) jsou všechny profese odměňovány stejně. Rovná se $\ln K$ v případě naprosté nerovnosti, tj. když podle názoru posuzovatelů jedna profese dostává vše a ostatní nic. Theilův koeficient úzce souvisí s entropií H vnímaných příjmových podílů $\alpha(1), \alpha(2), \dots, \alpha(K)$, neboť $T(V) = \ln K - H[\alpha(1), \alpha(2), \dots, \alpha(K)]$. Entropie $H = -\sum \alpha(k) \ln \alpha(k)$ je mírou variability rozdělení vnímaných příjmových podílů.

Respondenti nebyli jen požádáni, aby odhadli hrubý měsíční příjem lidí pracujících ve výše uvedených jedenácti profesích, ale také aby řekli, kolik by tito lidé měli mít v průměru měsíčně hrubého příjmu. O těchto částkách budeme dále mluvit jako o spravedlivých nebo zasloužených příjmech. Reprezentují spravedlivé rozdělování příjmů mezi vyjmenované profese. Označíme-li $S(i)$ spravedlivý příjem i -té profese, pak výraz $\beta(i) = S(i) / \sum S(j)$ můžeme interpretovat jako indikátor spravedlivého umístění i -té profese v příjmové hierarchii a budeme ho nazývat *spravedlivý příjmový podíl*. Tento indikátor má pochopitelně zcela stejné vlastnosti jako vnímaný příjmový podíl $\alpha(i)$. To znamená, že $\beta(i) \geq 0$ pro $i = 1, 2, \dots, K$, kde K je počet uvažovaných profesí, $\sum \beta(i) = 1$ a je-li $\beta(i) < \beta(j)$, je spravedlivé umístění i -té profese v příjmové hierarchii níže než spravedlivé umístění j -té profese.

Analogicky k indikátoru vnímané nerovnosti α vytvoříme *indikátor spravedlivé nerovnosti* $\beta = \beta(\text{špička}) / \beta(\text{spodek})$, kde $\beta(\text{špička})$ je spravedlivý příjem lidí pracujících v profesi, která by měla být nejvíce placena, a $\beta(\text{spodek})$ je spravedlivý příjem lidí pracujících v profesi, která by měla být nejméně placena. Indikátor spravedlivé nerovnosti nabývá hodnot větších nebo rovných jedné. Rovná se jedné, když spravedlivé příjmy všech uvažovaných profesí jsou stejné. Čím je větší, tím větší je spravedlivá nerovnost, čili tím větší nerovnost je považovaná za spravedlivou.

Spravedlivou nerovnost budeme také měřit pomocí *Theilova koeficientu spravedlivých příjmových podílů* $T(S) = \sum \beta(i) \ln[K\beta(i)]$, K = počet profesí, $\ln$ je logaritmus o základu e . $T(S) = 0$, když spravedlivé příjmy všech uvažovaných profesí jsou stejné, tj.

v případě naprosté rovnosti. $T(S) = \ln K$, jestliže spravedlivý příjmový podíl jedné profese se rovná jedné a spravedlivé příjmové podíly všech zbylých profesí se rovnají nule, tj. v případě naprosté nerovnosti. Theilův koeficient spravedlivých příjmových podílů je analogií k Theilovu koeficientu vnímaných příjmových podílů.

Respondenti nebyli explicitně žádáni, aby označili, které profese považují za příjmově podhodnocené a které považují za příjmově nadhodnocené. Jejich názor se dá ovšem odvodit z výše uvedených otázek. Za *indikátor nadhodnocení či podhodnocení profese i* vezmeme $R(i) = \alpha(i) / \beta(i)$, tedy podíl vnímaného a spravedlivého příjmového podílu profese i . $R(i) = 1$, když $\alpha(i) = \beta(i)$, tj. když vnímaný a spravedlivý příjmový podíl profese i je stejný, a tedy profese i je vnímána jako spravedlivě odměňovaná. $R(i) > 1$, když $\alpha(i) > \beta(i)$, tj. když vnímaný příjmový podíl profese i je větší než spravedlivý příjmový podíl profese i , a tedy profese i je vnímána jako příjmově nadhodnocená. $R(i) < 1$, když $\alpha(i) < \beta(i)$, tj. když vnímaný příjmový podíl profese i je menší než spravedlivý příjmový podíl profese i , a tedy profese i je vnímána jako příjmově podhodnocená.

Respondenti nebyli ani explicitně dotazováni, do jakého stupně považují rozdělování příjmů za spravedlivé. Za předpokladu, že je tento soud založen na odchylce vnímaného a spravedlivého rozdělování příjmů mezi profese, můžeme použít jako indikátor tohoto soudu *Leontiefův index spravedlnosti* $L = \min[R(1), R(2), \dots, R(K)]$, kde $\min$ je zkratka pro minimum. Vyšší hodnota L indikuje spravedlivější rozdělení příjmů. Indikátor $R(i)$ a Leontiefův index spravedlnosti L jsou převzaty ze stati Artse, Hermkense a van Wijcka [1999].

Z Theilova koeficientu vnímaných příjmových podílů a z Theilova koeficientu spravedlivých příjmových podílů je zkonstruován *indikátor tendence k rovnoměrnému rozdělování příjmů* $TRR = [T(V) - T(S)] / T(V)$. Tento indikátor je vždy menší nebo roven jedné, rovná se jedné, když $T(S)$ se rovná nule, tj. když spravedlivé příjmy všech profesí jsou stejné. Čím blíže jsou hodnoty TRR k jedničce, tím silnější je tendence k rovnoměrnému rozdělování příjmů. Autor tohoto indikátoru Szirmai [1988] ho interpretuje dvojím způsobem. Jednak jako indikátor velikosti přání změnit rozdělování vnímaných příjmů ve společnosti, jednak jako indikátor neshody mezi vnímanými a spravedlivými příjmovými nerovnostmi. Sám dává přednost první interpretaci.

Hodnocení spravedlnosti

Faktorová analýza vnímaných, respektive spravedlivých příjmů rozdělila ve všech třech obdobích sledované profese do tří stejných skupin. Do skupiny profesí nízkého statusu patří nekvalifikovaný a kvalifikovaný dělník v továrně, prodavač a zemědělský dělník. Do skupiny profesí středního statusu patří obvodní lékař a vlastník malého obchodu.⁴ Skupinu profesí vysokého statusu tvoří ředitel velkého podniku, právník, majitel velké továrny, soudce Nejvyššího soudu a ministr.⁵ *Příjem profese nízkého statusu* bude reprezentován aritmetickým průměrem příjmů čtyř profesí, které tvoří první skupinu. *Příjem profese vysokého statusu* bude reprezentován aritmetickým průměrem příjmů pěti profesí, které tvoří třetí skupinu. Tento přístup je vhodný ze dvou důvodů: jednak redukuje náhodnou chybu měření a jednak umožňuje zobecnění.

⁴) Touto skupinou se nebudeme dále zabývat, neboť je málo reprezentativní.

⁵) Stejně rozdělení profesí dostaneme i pomocí průměrných hodnot vnímaných a spravedlivých příjmových podílů jednotlivých profesí.

K posouzení spravedlnosti odměňování profese nízkého nebo vysokého statusu použijeme *indexu spravedlnosti* IS, který je definován jako aritmetický průměr *hodnocení spravedlnosti*, přičemž

$$\text{hodnocení spravedlnosti} = \ln(\text{vnímaný příjem} / \text{spravedlivý příjem}) = \ln(V/S).$$

To znamená, že $IS = E[\ln(V/S)]$, E je zde použito jako symbol pro aritmetický průměr. Takto zavedené hodnocení spravedlnosti pochází od Jasso [1978]. Téma indexu spravedlnosti včetně jeho rozkladů, které budou uvedeny níže, je podrobně zpracováno ve stati Jasso [1999]. Hodnocení spravedlnosti je menší/rovno/větší než nula, právě když vnímaný příjem je menší/stejný/větší než spravedlivý příjem, tj. když posuzovatel považuje danou profesi za podhodnocenou/spravedlivě odměňovanou/nadhodnocenou.

Předpokládejme, že z celkového počtu m posuzovatelů považuje p posuzovatelů danou profesi za podhodnocenou a n posuzovatelů za nadhodnocenou ($p \geq 0$, $n \geq 0$, $p + n \leq m$). Když označíme množiny posuzovatelů, kteří považují danou profesi za podhodnocenou/nadhodnocenou písmeny P a N , pak index spravedlnosti vypočtený na množině všech posuzovatelů je váženým průměrem indexů spravedlnosti vypočtených na množinách P a N , tj. $IS = [p/m] IS(P) + [n/m] IS(N)$. První sčítanec je menší než nula, druhý sčítanec je větší než nula. Odtud plyne, že index spravedlnosti může nabývat libovolné reálné hodnoty, klesá s podílem podhodnocení a s průměrnou hodnotou ze všech podhodnocení a roste s podílem nadhodnocení a s průměrnou hodnotou ze všech nadhodnocení. Nulová hodnota indexu spravedlnosti nemá jednoznačnou interpretaci. Považují-li všichni posuzovatelé příjem určité profese za spravedlivý, pak se index spravedlnosti rovná nule. IS se však také rovná nule v případě, že $[n/m] IS(N) = -[p/m] IS(P)$.

Index spravedlnosti lze rozdělit do dvou složek, a sice

$$IS = \ln[E(V) / E(S)] + \ln\{[1 - A(V)] / [1 - A(S)]\},$$

$$A(V) = 1 - [G(V) / E(V)], A(S) = 1 - [G(S) / E(S)],$$

G značí geometrický průměr. První složka se týká aritmetických průměrů vnímaných a spravedlivých příjmů, druhá složka odráží neshodu posuzovatelů na velikost skutečného nebo spravedlivého příjmu. $A(V)$ je totiž míra koncentrace (rozptýlení) rozdělení vnímaných příjmů, $A(S)$ je totéž pro rozdělení spravedlivých příjmů. Symbolicky můžeme tedy zapsat, že $IS = \ln(\text{průměr}) + \ln(\text{neshoda})$. První složka je menší/rovna/větší než nula, když průměr vnímaných příjmů je menší/stejný/větší než průměr spravedlivých příjmů. Druhá složka je menší/rovna/větší než nula, když neshoda v hodnotách vnímaných příjmů je větší/stejná/menší než neshoda v hodnotách spravedlivých příjmů.

Je možný ještě další rozklad indexu spravedlnosti, a sice

$$IS = \ln\{E(V) [1 - A(V)]\} - \ln\{E(S) [1 - A(S)]\},$$

což zapíšeme symbolicky jako $IS = \ln(\text{realita}) - \ln(\text{ideologie})$. Pod pojmem *realita* míníme to, co posuzovatelé vnímají, pod pojmem *ideologie* rozumíme to, co je spravedlivé v očích posuzovatelů. Index spravedlnosti roste, čím příznivější je realita, a klesá, čím více žádá ideologie.

Dále budeme pracovat s pojmy *vnímaný násobek* (VN) a *spravedlivý násobek* (SN). $VN = \text{vnímaný příjem profese vysokého statusu} / \text{vnímaný příjem profese nízkého statusu}$. $SN = \text{spravedlivý příjem profese vysokého statusu} / \text{spravedlivý příjem profese nízkého statusu}$. Jejich podíl, tj. VN / SN , hodnotí *spravedlnost vztahu mezi příjmem profesí vysokého a nízkého statusu*. Je-li vnímaný (spravedlivý) násobek menší než jedna, pak se posuzovatel domníval, že profese vysokého statusu je (by měla být) placena méně než

profese nízkého statusu, a číslo samo udává kolikrát. Je-li vnímán (spravedlivý) násobek roven jedné, pak se posuzovatel domníval, že obě profese jsou (by měly být) placeny stejně. Je-li vnímán (spravedlivý) násobek větší než jedna, pak se posuzovatel domníval, že profese vysokého statusu je (by měla být) placena více než profese nízkého statusu, a číslo samo udává kolikrát více. Je-li vnímán násobek menší než spravedlivý (tj. $VN / SN < 1$), je vnímán násobek považován za nespravedlivě malý. Je-li vnímán násobek stejný jako spravedlivý násobek (tj. $VN / SN = 1$), je považován za spravedlivý. Je-li vnímán násobek větší než spravedlivý násobek (tj. $VN / SN > 1$), je vnímán násobek považován za nespravedlivě velký.

Ověřování hypotéz o vývoji průměrných hodnot výše uvedených indikátorů a indexů v čase budeme provádět simultánně. Simultánní testování znamená přijetí či odmítnutí několika výroků současně. To znamená, že odmítání dílčích nulových hypotéz bude obtížnější než v případě, kdy pracujeme s jednotlivými výroky odděleně. Nebude-li řečeno jinak, budeme simultánní testování provádět na běžné hladině významnosti 0,05. K tomuto tématu odkazují čtenáře na knihu Řeháka a Řehákové [1986], speciálně na Dodatek III (s. 323) a metodu THK 3 (s. 160).

Výsledky

Spravedlnost rozdělování příjmů

Jak ukazují výsledky nejrozličnějších výzkumů, roste citlivost ke zvětšujícím se nerovnostem, a to zejména ve sféře odměňování. Ke stejným závěrům docházíme i z porovnání odpovědí na otázku: „Co si myslíte o platových rozdílech, které jsou v současnosti v České republice? Jsou tyto rozdíly příliš velké, spíše velké, přiměřené, spíše malé nebo příliš malé?“ Procenta jednotlivých názorů v letech 1991, 1995 a 1999 jsou v tabulce 1. Porovnání procent v jednotlivých letech odhaluje, že v čase přibývá odpovědí „příliš velké“ (značný skok je mezi roky 1991 a 1995) a ubývá odpovědí „spíše malé“ a „příliš malé“. Zastoupení názoru, že rozdíly jsou velké, stoupalo (69,3 % – 81,5 % – 88,9 %), zastoupení názoru, že rozdíly jsou malé, klesalo (19,0 % – 4,6 % – 1,5 %). Vzestup i pokles jsou obzvlášť významné mezi roky 1991 a 1995.

Tabulka 1. Názory na platové rozdíly v České republice (v procentech)

	1991	1995	1999
Příliš velké	30,3	44,4	48,8
Spíše velké	39,0	37,1	40,1
Přiměřené	11,7	13,9	9,6
Spíše malé	15,0	3,9	1,4
Příliš malé	4,0	0,7	0,1
n	746	1194	1799

Pramen: *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1991, 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Pro srovnání uvádím obdobné údaje z některých dalších zemí v transformaci. Například v Maďarsku v roce 1991 považovalo platové rozdíly za velké 90,7 % občanů a v roce 1996 už 96,3 %. Obdobná čísla pro Bulharsko jsou 95,8 % a 98,6 %, pro Rusko 76,8 % a 92,2 % a pro území bývalé Německé demokratické republiky 63,8 % a 78,5 %. Údaje některých stabilních západních demokracií z roku 1991 potvrzují, že i tam je dominantním názorem přesvědčení, že platové rozdíly jsou příliš nebo spíše velké. Ve Spojených

státech amerických zastávalo tento názor 66,3 % občanů, ve Velké Británii 80,0 %, v Nizozemí 72,0 % a v západních zemích Německa 71,8 %.

Jestliže tedy stále větší část našich občanů dochází k přesvědčení, že rozdíly v plattech jsou nepřiměřeně velké, jak velké rozdíly mezi profesí nízkého a vysokého statusu považují za zasloužené a jak se tyto rozdíly v čase mění? Spočteme-li aritmetický průměr ze spravedlivých násobků, dostaneme pro roky 1992, 1995 a 1999 hodnoty 4,258 (0,123), 4,767 (0,176), 5,514 (0,088), čísla v závorkách jsou směrodatné chyby. Platí, že 4,258 je významně menší než 4,767 a tato hodnota je významně menší než 5,514. Průměrné hodnoty spravedlivého násobku v čase rostou, což znamená, že lidé považují za spravedlivé stále větší rozdíly v příjmech profese vysokého a nízkého statusu. Informativnější než průměry jsou údaje v tabulce 2, které říkají, pro kolik procent respondentů v tom kterém roce byl spravedlivý násobek z určitého intervalu hodnot. Tato tabulka velmi přesvědčivě dokumentuje, jak se rozdělení spravedlivých násobků v čase posouvá stále k vyšším hodnotám.

Tabulka 2. Procenta názoru, že spravedlivý násobek by měl být z intervalu:

	1992	1995	1999
(0;1>	0,7	0,3	0,1
(1;1,5>	4,0	1,9	0,9
(1,5;2>	8,2	7,0	3,9
(2;3>	25,1	20,6	13,6
(3;4>	20,1	24,4	18,9
(4;5>	16,5	15,6	16,5
(5;7>	16,2	17,7	23,4
(7;10>	5,2	7,7	15,1
(10;∞>	4,1	4,8	7,5
n	582	911	1420

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: spravedlivý násobek = spravedlivý příjem profese vysokého statusu / spravedlivý příjem profese nízkého statusu.

Procento lidí, kteří se domnívají, že příjem profese vysokého statusu by měl být více než pětínásobkem příjmu profese nízkého statusu, stále roste (25,5 % v roce 1992, 30,2 % v roce 1995, 46,0 % v roce 1999). Růst velikosti spravedlivých násobků sám o sobě však ještě nic neznamená. Rozhodující je, co roste rychleji, zda vnímané nebo spravedlivé příjmové nerovnosti. Proto zaměříme svou pozornost na průměrné hodnoty z podílu vnímaného a spravedlivého násobku (VN / SN). Ty jsou 1,862 (0,048) v roce 1992, 2,308 (0,088) v roce 1995, 2,540 (0,052) v roce 1999 (čísla v závorkách jsou směrodatné chyby). Platí, že 1,862 je významně menší než 2,308 a tato hodnota je významně menší než 2,540. To znamená, že tyto hodnoty v čase rostou, a tedy hodnocení spravedlnosti vztahu mezi příjmem profesí vysokého a nízkého statusu je stále nepříznivější. Velmi instruktivní je i tabulka 3, která udává, kolik procent respondentů v tom kterém roce mělo hodnotu VN / SN z určitého intervalu. Zhruba můžeme říci, že v čase ubývá respondentů s hodnotou $VN / SN \leq 2$ a přibývá respondentů s hodnotou $VN / SN > 2$, tj. těch, pro které jsou vnímané příjmové nerovnosti víc než dvojnásobkem spravedlivých.

Tabulka 3. Procenta respondentů, pro které podíl vnímaného a spravedlivého násobku je z intervalu:

	1992	1995	1999
(0;0,5>	1,0	0,4	0,5
(0,5;0,95>	5,5	5,4	2,6
(0,95;1,05>	5,0	5,4	2,9
(1,05;1,5>	33,8	29,6	21,4
(1,5;2>	26,0	24,5	22,1
(2;3>	18,5	20,5	27,0
(3;4>	6,3	6,0	11,5
(4;6>	2,5	4,3	7,4
(6;∞>	1,5	4,1	4,7
n	524	821	1287

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: vnímaný násobek = vnímaný příjem profese vysokého statusu / vnímaný příjem profese nízkého statusu, spravedlivý násobek = spravedlivý příjem profese vysokého statusu / spravedlivý příjem profese nízkého statusu.

V hodnocení spravedlnosti odměňování profese nízkého statusu dominuje vždy názor, že je tato profese nespravedlivě podhodnocena. Důkazem jsou záporné hodnoty indexu spravedlnosti IS (viz tabulku 4). Z velikosti indexu spravedlnosti se zdá být zřejmé, že největší nespravedlnost typu podhodnocení byla pocítována v roce 1992, v roce 1995 došlo k výraznému zlepšení a v roce 1999 ke zhoršení, i když ne až na úroveň roku 1992. Pokud bychom testovali rozdílnost dvojic indexů jednotlivě, pak se skutečně rok 1992 liší významně od roku 1995 i 1999 a rok 1995 se liší významně od roku 1999. Závěr simultánního testování je ale takový, že se významně liší jen rok 1992 a 1995.

Tabulka 4. Hodnocení spravedlnosti příjmu profese nízkého statusu: index spravedlnosti (IS) a jeho rozklady

	1992	1995	1999
IS	-0,382	-0,332	-0,355
Směrodatná chyba IS	0,011	0,009	0,007
ln(průměr)	-0,387	-0,340	-0,350
ln(neshoda)	0,005	0,008	-0,005
ln(realita)	8,163	8,658	8,937
ln(ideologie)	8,544	8,990	9,292

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Rozklad indexu spravedlnosti na složky ln(průměr) a ln(neshoda) poskytuje tyto informace: první složka co do velikosti je určující a je vždy záporná (viz tabulku 4). To znamená, že průměr vnímaných příjmů profese nízkého statusu je menší než průměr spravedlivých příjmů této profese. Druhá složka je kladná v roce 1992 a 1995, což signalizuje, že neshoda posuzovatelů v hodnotách vnímaných příjmů je menší než neshoda v hodnotách spravedlivých příjmů. V roce 1999 je tomu naopak. Rozklad indexu spravedlnosti na složky ln(realita) a ln(ideologie) signalizuje, že posuzovatelé vnímali růst skutečného

příjmu profese nízkého statusu, ale současně rostla i částka, kterou pokládali za spravedlivou (viz tabulku 4).

V hodnocení spravedlnosti odměňování profese vysokého statusu dominuje vždy názor, že je tato profese nespravedlivě nadhodnocena (viz tabulku 5). Usuzujeme tak z toho, že znaménko indexu spravedlnosti IS je stále kladné. Hodnoty indexu spravedlnosti výzkum od výzkumu významně rostou, takže největší nespravedlnost typu nadhodnocení pozorujeme v roce 1999. Z rozkladu indexu spravedlnosti na složky $\ln(\text{průměr})$ a $\ln(\text{neshoda})$ vyplývá, že průměr vnímaných příjmů je vždy větší než průměr spravedlivých příjmů a stále více se od sebe vzdalují (viz tabulku 5). Neshoda posuzovatelů v hodnotách vnímaných příjmů byla v roce 1992 menší než neshoda v hodnotách spravedlivých příjmů, v dalších letech se situace obrátila. Rozklad indexu spravedlnosti na složky $\ln(\text{realita})$ a $\ln(\text{ideologie})$, který je rovněž uveden v tabulce 5, ukazuje, že posuzovatelé zaznamenali nárůst skutečného příjmu profese vysokého statusu, ale současně i připouštěli větší hodnoty spravedlivých příjmů.

Tabulka 5. Hodnocení spravedlnosti příjmu profese vysokého statusu: index spravedlnosti (IS) a jeho rozklady

	1992	1995	1999
IS	0,120	0,271	0,424
Směrodatná chyba IS	0,017	0,016	0,013
$\ln(\text{průměr})$	0,089	0,288	0,434
$\ln(\text{neshoda})$	0,031	-0,017	-0,010
$\ln(\text{realita})$	9,957	10,661	11,289
$\ln(\text{ideologie})$	9,836	10,390	10,865

Pramen: *Sociální nerovnosti (ISSP) 1992, Sociální spravedlnost (ISJP) 1995, Sociální nerovnosti a spravedlnost (ISSP) 1999.*

V tabulce 6 jsou průměrné hodnoty a směrodatné chyby indikátorů vnímané nerovnosti α , spravedlivé nerovnosti β a Leontiefova indexu spravedlnosti L . Vnímaná nerovnost v čase významně roste, protože $E[\alpha(1992)]$ je významně menší než $E[\alpha(1995)]$ a ta je opět významně menší než $E[\alpha(1999)]$. Dále platí, že $E[\beta(1992)]$ je významně menší než $E[\beta(1995)]$ a ta se významně neliší od $E[\beta(1999)]$. To znamená, že nerovnost, která je považovaná za spravedlivou, se mezi roky 1992 a 1995 zvětšuje a dál se už nemění. Průměrné hodnoty Leontiefova indexu spravedlnosti se v čase významně zmenšují, což indikuje, že rozdělování příjmů mezi jedenáct uvažovaných profesí je považováno za stále méně spravedlivé.

Průměrné hodnoty indikátoru nadhodnocení či podhodnocení profese i , tj. $E[R(i)]$, $i = 1, 2, \dots, 11$ rozdělují profese v roce 1992 do tří skupin. Mezi podhodnocené profese je zařazen kvalifikovaný a nekvalifikovaný dělník v továrně, zemědělský dělník, prodáváč v obchodním domě, vlastník malého obchodu a obvodní lékař. Mezi spravedlivě ohodnocené profese se dostává jen právník. Ostatní profese, tj. soudce Nejvyššího soudu, ředitel velkého podniku, majitel velké továrny a ministr, jsou zařazeny do skupiny nadhodnocených. V letech 1995 a 1999 dochází pouze k jediné změně – profese právníka je přeřazena do profesí nadhodnocených.

Tabulka 6. Indikátory vnímané nerovnosti (α), preferované nerovnosti (β) a Leontiefův index spravedlnosti (L)

	1992	1995	1999
E (α)	18,299	30,035	35,008
Směrodatná chyba	0,526	2,107	0,950
E (β)	10,780	13,849	13,396
Směrodatná chyba	0,381	1,124	0,366
E (L)	0,505	0,481	0,431
Směrodatná chyba	0,008	0,007	0,005

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: E je symbol pro aritmetický průměr.

V tabulce 7 jsou průměrné hodnoty a směrodatné chyby Theilova koeficientu vnímaných příjmových podílů T(V), Theilova koeficientu spravedlivých příjmových podílů T(S) a indikátoru tendence k rovnoměrnému rozdělování příjmů TRR. Průměrné hodnoty Theilova koeficientu vnímaných příjmových podílů v čase významně rostou, z čehož usuzujeme na růst vnímaných nerovností, což je ve shodě se závěrem, který jsme učinili na základě průměrných hodnot indikátoru vnímaných nerovností α . Pro průměrné hodnoty Theilova koeficientu spravedlivých příjmových podílů platí, že mezi roky 1992 a 1995 se významně neměnily, zatímco v roce 1999 byl zaznamenán významný vzestup. To znamená, že spravedlivé nerovnosti byly v roce 1999 významně větší než v roce 1992 i v roce 1995. To je jiný závěr, než jaký poskytly průměrné hodnoty indikátoru spravedlivé nerovnosti β , podle kterých byly spravedlivé nerovnosti v roce 1999 významně větší než v roce 1992 a stejné jako v roce 1995. Z průměrných hodnot indikátoru tendence k rovnoměrnému rozdělení příjmů TRR se zdá, že tato tendence byla v roce 1995 na stejné úrovni jako v roce 1992, zatímco v roce 1999 byla vyšší jak vzhledem k roku 1992, tak vzhledem k roku 1995. Simultánní testování s hladinou významnosti 0,05 tento závěr nepotvrdilo, neboť prohlásilo všechny tři hodnoty za nevýznamně odlišné. Významné zesílení tendence k rovnoměrnému rozdělení příjmů v roce 1999 vzhledem k roku 1995, nikoli však vzhledem k roku 1992, prokážeme, když budeme pracovat s hladinou významnosti 0,10.

Tabulka 7. Theilův koeficient vnímaných příjmových podílů (T(V)) a spravedlivých příjmových podílů (T(S)), indikátor tendence k rovnoměrnému rozdělování příjmů (TRR)

	1992	1995	1999
E (T(V))	0,384	0,423	0,483
Směrodatná chyba	0,008	0,008	0,006
E (T(S))	0,241	0,250	0,281
Směrodatná chyba	0,007	0,007	0,005
E (TRR)	0,362	0,364	0,392
Směrodatná chyba	0,015	0,012	0,008

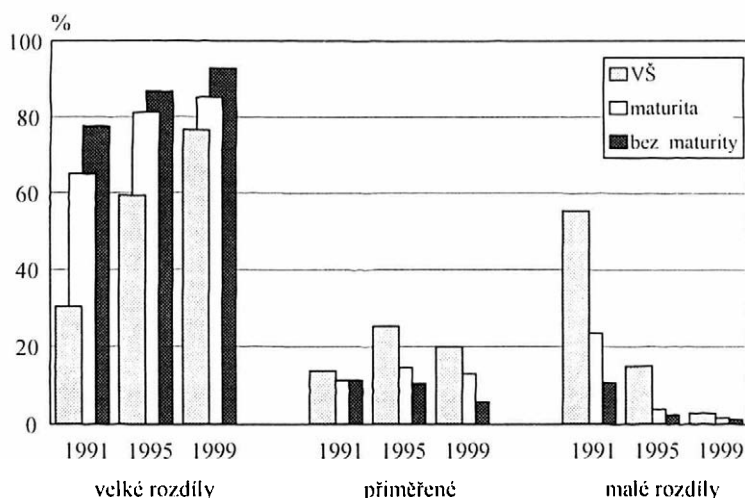
Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: E je symbol pro aritmetický průměr.

Spravedlnost rozdělování příjmů a vzdělání

Mezi faktory, které diferencují názory na spravedlnost rozdělování příjmů, patří vzdělání respondenta [viz např. Řeháková 1997]. V citované práci bylo ukázáno, že s růstem vzdělání roste tolerance k nerovnostem v příjmech a zlepšuje se hodnocení spravedlnosti vztahu mezi příjmem profesí vysokého a nízkého statusu. Zde se však spíše než na porovnání vzdělanostních skupin mezi sebou soustředíme na vývoj jejich názorů v čase. Největší proměnou názoru na přiměřenost platových rozdílů prošli lidé mající vysokoškolské vzdělání. Zatímco v roce 1991 se jen 30,5 % z nich domnívalo, že rozdíly jsou velké, v roce 1995 mělo stejný názor už 59,5 % a v roce 1999 dokonce už 76,8 %. Úbytek názoru, že rozdíly jsou malé, demonstrují čísla 55,6 % v roce 1991, 15,0 % v roce 1995 a 3,0 % v roce 1999. Tento vývoj vede k tomu, že heterogenita mezi vzdělanostními skupinami se vzhledem k této problematice v čase zmenšuje (viz graf 1).

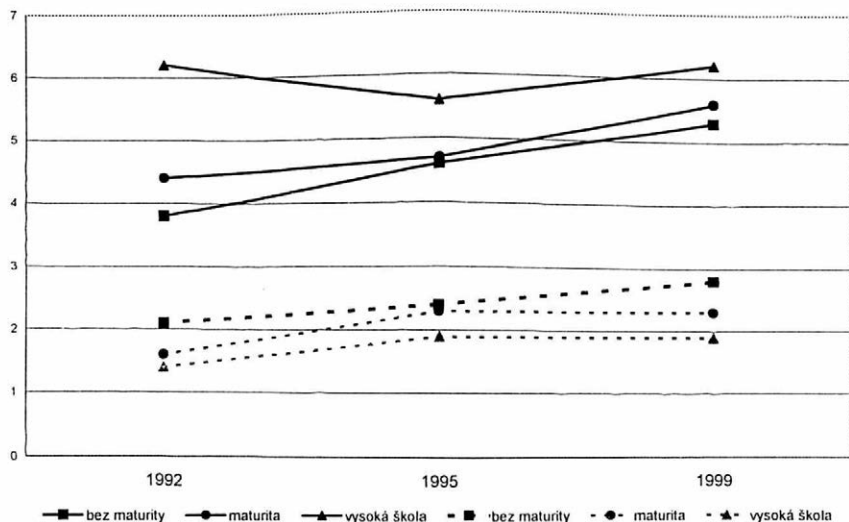
Graf 1. Procenta názoru, že platové rozdíly v ČR jsou velké, přiměřené nebo malé v jednotlivých vzdělanostních skupinách a letech

Pramen: *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1991, 1995. *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Zatímco spravedlivý násobek (SN) v čase významně roste u skupin bez maturity i s maturitou, u skupiny s vysokoškolským vzděláním k významným změnám nedochází. Tento vývoj má za následek postupné sblížování názorů různých vzdělanostních skupin na velikost spravedlivého násobku (viz graf 2). Podíl vnímaného a spravedlivého násobku (VN / SN) v čase roste významně u skupiny bez maturity, u ostatních dvou skupin pozorujeme významný růst mezi roky 1992 a 1995, 1992 a 1999, nikoliv mezi roky 1995 a 1999 (viz graf 2). Vnímaný vztah mezi příjmem profese vysokého a nízkého statusu je tedy stále silněji považován za nespravedlivý ve skupině bez maturity, zatímco u dalších skupin tento trend po roce 1995 už nepokračuje.

Graf 2. Spravedlivý násobek (SN), podíl vnímaného a spravedlivého násobku (VN / SN)

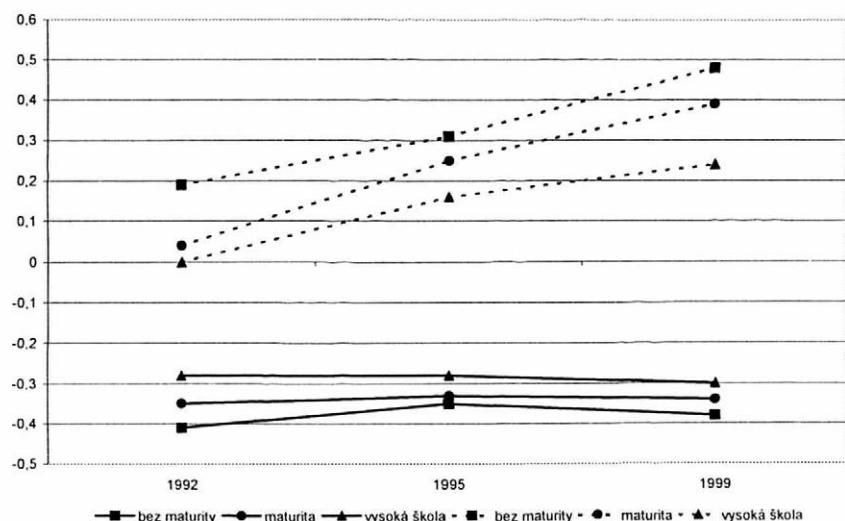
Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: vnímaný násobek = vnímaný příjem profese vysokého statusu / vnímaný příjem profese nízkého statusu, spravedlivý násobek = spravedlivý příjem profese vysokého statusu / spravedlivý příjem profese nízkého statusu (SN – plná čára, VN / SN – přerušovaná čára).

Hodnoty indexu spravedlnosti odměňování profese nízkého statusu (IS(NS)) oznamují její nespravedlivé podhodnocení. Tento názor zastávají všechny vzdělanostní skupiny. Zatímco náhled respondentů majících alespoň maturitu neprochází ve sledovaném období prakticky žádnou změnou, respondenti bez maturity, tj. ti, kteří v profesích nízkého statusu nejspíše pracují, své nepříznivé hodnocení v roce 1995 významně umenšují, ale v roce 1999 se vracejí ke stejné nepříznivému hodnocení, jaké jsme pozorovali v roce 1992 (viz graf 3). Index spravedlnosti odměňování profese vysokého statusu (IS(VS)) prodělává mnohem bouřlivější vývoj. Významně roste ve všech třech vzdělanostních skupinách, což znamená, že příjem profese vysokého statusu je všemi vzdělanostními skupinami považován jako stále více nespravedlivě nadhodnocený (viz graf 3).

Graf 3. Index spravedlnosti příjmu profese nízkého statusu (IS (NS)) a vysokého statusu (IS (VS))

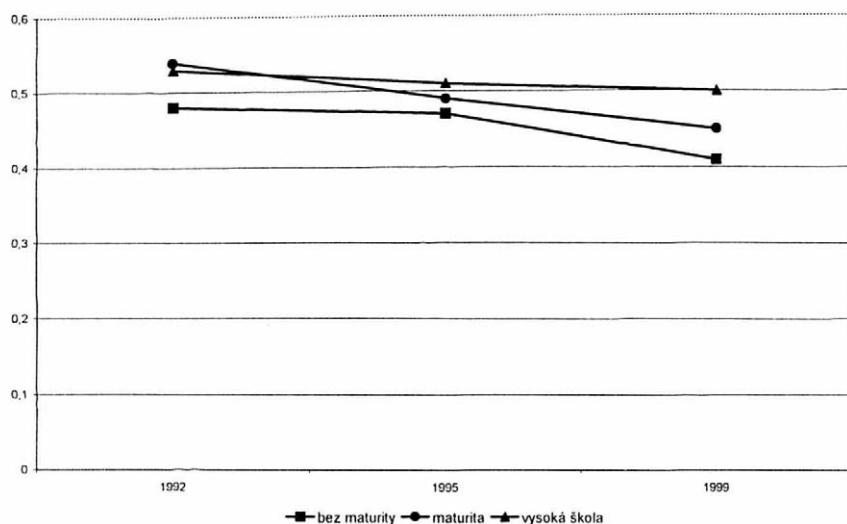

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: IS (NS) – plná čára, IS (VS) – přerušovaná čára

Na základě Leontiefova indexu spravedlnosti (L) zjišťujeme, že lidé, kteří mají pouze vzdělání bez maturity, považují rozdělování příjmů mezi jedenáct vyjmenovaných profesí za stále méně spravedlivé, významnost zhoršení stavu ale nelze prokázat mezi roky 1992 a 1995. U lidí, kteří mají vzdělání nejvýše s maturitou, jde o významné zhoršování stavu během celého období, u lidí s vysokoškolským vzděláním je naopak hodnota Leontiefova indexu stabilní po celé období, a tudíž jejich hodnocení spravedlnosti rozdělování příjmů mezi profese se významně nemění (viz graf 4).

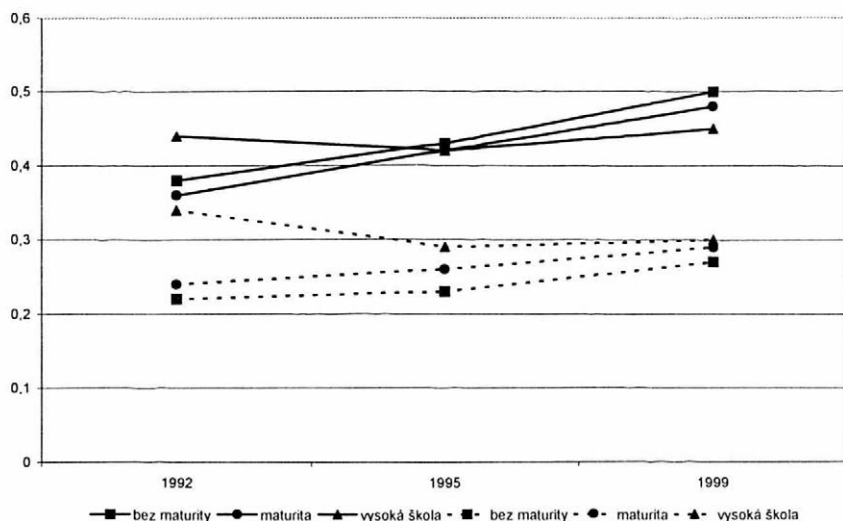
Graf 4. Aritmetický průměr Leontiefova indexu spravedlnosti

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Vnímaná nerovnost měřená pomocí Theilova koeficientu vnímaných příjmových podílů jedenácti profesí (T(V)) významně narůstá u skupin lidí bez maturity i s maturitou, u vysokoškolsky vzdělaných lidí se významně nemění (viz graf 5). Pro tuto vzdělanostní skupinu se významně nemění ani spravedlivá nerovnost měřená pomocí Theilova koeficientu spravedlivých příjmových podílů jedenácti profesí (T(S)). Pro další dvě skupiny nastává po stagnaci mezi roky 1992 a 1995 zvětšení spravedlivé nerovnosti mezi roky 1995 a 1999, tj. větší rozdíly než v předchozím období jsou považovány za spravedlivé. Tento vývoj má za následek značné přiblížení názorů všech vzdělanostních skupin na spravedlivé nerovnosti (viz graf 5). Tendence k rovnoměrnému rozdělování příjmů měřená indexem TRR zůstává na stejné úrovni u lidí bez maturity. U lidí s maturitou je v roce 1999 významně větší než v roce 1992 i 1995, zatímco u lidí s vysokou školou je v roce 1999 významně větší pouze při srovnání s rokem 1992. Opět dochází ke sblížování názorů všech vzdělanostních skupin (viz graf 6).

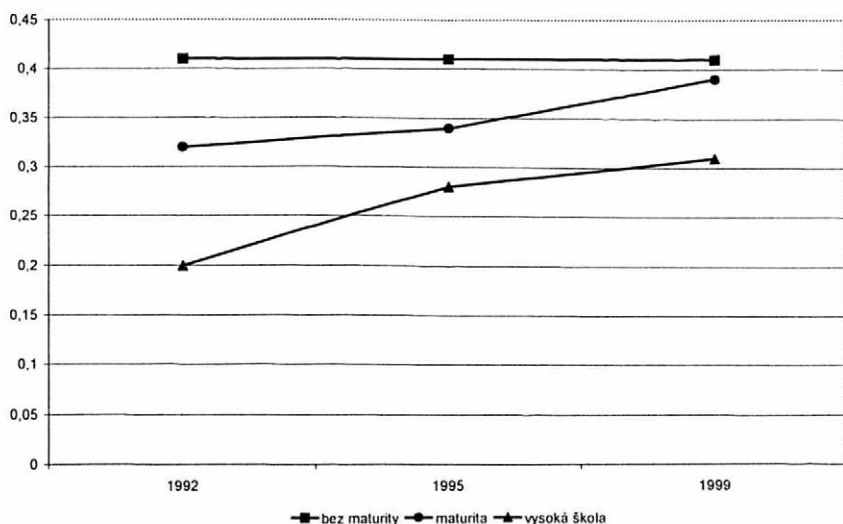
Graf 5. Aritmetický průměr Theilova koeficientu vnímaných ($E(T(V))$) a spravedlivých ($E(T(S))$) příjmových podílů

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Poznámka: $E(T(V))$ – plná čára, $E(T(S))$ – přerušovaná čára

Graf 6. Aritmetický průměr indikátoru tendence k rovnoměrnému rozdělování příjmů

Pramen: *Sociální nerovnosti* (ISSP) 1992, *Sociální spravedlnost* (ISJP) 1995, *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP) 1999.

Závěr a diskuse

Shrnutí hlavních výsledků

1. Profese kvalifikovaného a nekvalifikovaného dělníka, zemědělského dělníka, prodáváče v obchodním domě, vlastníka malého obchodu a obvodního lékaře jsou trvale považovány za nespravedlivě příjmově podhodnocené.
2. Profese ředitele velkého podniku, majitele velké továrny, soudce Nejvyššího soudu a ministra jsou trvale považovány za nespravedlivě příjmově nadhodnocené.
3. Profese právníka je jako jediná považována za spravedlivě ohodnocenou, avšak jen v roce 1992. Následně je už řazena mezi nespravedlivě nadhodnocené.
4. Vnímaná nerovnost v příjmech uvažovaných profesí se stále zvětšuje. Nerovnost, která je považována za spravedlivou, je podstatně menší než vnímaná a neroste zdaleka tak rychle.
5. Rozdělování příjmů mezi uvažované profese je pocítováno jako stále méně spravedlivé. Sílí i přání změnit rozdělování příjmů směrem k rovnoměrnějšímu.
6. Příjem profese nízkého statusu je trvale vnímán jako nespravedlivě podhodnocený.
7. Příjem profese vysokého statusu je stále silněji vnímán jako nespravedlivě nadhodnocený.
8. Příjmy profesí vysokého a nízkého statusu, které jsou považovány za spravedlivé, se od sebe stále více vzdalují, ale ne tak rychle, jak se od sebe vzdalují vnímané příjmy profesí vysokého a nízkého statusu.
9. Hodnocení spravedlnosti vztahu mezi příjmy profesí vysokého a nízkého statusu je stále méně a méně příznivé.
10. Sblížují se názory různých vzdělanostních skupin na spravedlivé příjmové podíly jedenácti profesí a na spravedlivý vztah mezi příjmem profese vysokého a nízkého statusu.
11. Sblížuje se síla tendence různých vzdělanostních skupin k rovnoměrnému rozdělování příjmů.

Další souvislosti

Velikost příjmových nerovností se stává stále citlivějším problémem. Jak bylo již dokumentováno výše, přibývá názorů, že příjmové rozdíly jsou u nás příliš velké. Přibývá ale i hlasů, že by vláda měla snížit velké rozdíly v příjmech (61,3 % v roce 1992 a 71,9 % v roce 1999). Ubývá hlasů, že velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu České republiky (32,6 % v roce 1992 a 19,1 % v roce 1999), že lidé mají u nás stejné možnosti dosáhnout v životě úspěchu (42,6 % v roce 1991, 37,2 % v roce 1995 a 28,6 % v roce 1999).⁶ Jak plyne z dosud nepublikovaných výsledků, tyto názory, ač se netýkají speciálně interprofesních příjmových rozdílů, ale příjmových rozdílů obecně, úzce souvisí s tendencí k rovnoměrnému rozdělování příjmů, s Leontiefovým indexem spravedlnosti, s hodnocením spravedlnosti příjmu profese nízkého respektive vysokého statusu a s podílem vnímaných a spravedlivých násobků mezi příjmem profese vysokého a nízkého

---

⁶) Procenta v závorkách jsou součty procent odpovědí „zcela souhlasím“ a „spíše souhlasím“.

statusu. Dokonce jsou i jejich významnými prediktory.⁷ Jejich vývoj tedy do určitého stupně vysvětluje i pozorovaný vývoj zmíněných indikátorů.

Matějů [1999] a Kreidl [1999] ukázali, že subjektivní pocit otevřených dveří k životnímu úspěchu znamená značné oslabení tendence k rovnostářství. Víra v rovnost šancí však u nás slábne (viz výše). Tento vývoj nás vzdaluje vyspělým západním zemím, kde je o rovnosti příležitostí k životnímu úspěchu přesvědčeno okolo 50 % lidí. I lidé na nižších příčkách společenských hierarchií jsou menšími rovnostáři, pokud věří, že ve stratifikačním systému jsou v zásadě otevřené kanály vzestupné mobility. Naopak lidé, kteří se svým postavením blíží elitě, jsou rovnostářští, pokud v rovnost šancí nevěří. Podle Kreidla, prokazatelný vliv na sklon k rovnostářství má u nás i nezaměstnanost, která se stává zejména v poslední době závažným problémem, a také míra souhlasu s tezí, že lidé u nás dostanou v podstatě vše, co potřebují. Tato míra sice nevykazuje stabilně klesající trend, ale po počátečním nárůstu z 10,8 % v roce 1991 na 26,8 % v roce 1995 klesla na 17,6 % v roce 1999.

Vývoj názorů lidí s vysokoškolským vzděláním nelze ve světle závěrů Večerníka [1999] uspokojivě vysvětlit jen jejich nesplněnými očekáváními, že to budou právě oni, kteří na zvětšování příjmových nerovností získají. Citovaný autor na ekonomicky aktivní populaci ukazuje, že navzdory nepříznivé politice vůči jádrovým skupinám inteligence (učitelé, lékaři, vědci) se rozdíly výdělků podle vzdělání výrazně zvětšily.⁸ Nicméně platové polepsení bylo výrazné hlavně na řídicích a finančních funkcích a v právních službách. Expandovala byrokracie a finanční sektor v počtech i ve výdělcích, zatímco školství a zdravotnictví se pozvedly jen přechodně.

Občanům se zdá, že skutečné nerovnosti v příjmech jsou stále větší. I přes rostoucí odpor ke zvětšujícím se vnímaným nerovnostem však rostou i nerovnosti, které lidé považují za spravedlivé. Motivy tohoto vývoje mohou být různé, zde se zmíníme o dvou. Buď se společnost postupně dopracovává k přesvědčení, že větší nerovnosti jsou spravedlivé a zasloužené, nebo je to nouzové řešení situace, kdy vnímané nerovnosti rostou příliš rychle. Podle teorie, kterou navrhli Walster, Berschied a Walster [1978], pocit nespravedlnosti motivuje lidi k obnovení pocitu spravedlnosti. Lidé, kteří se nacházejí v nevyvážených situacích, mění buď je, nebo svá hodnocení těchto situací. Postupné zvětšování spravedlivých nerovností může být tedy jen prostředkem, jak se lidé psychologicky vyrovnávají s rychlým růstem vnímaných nerovností. Protože ale spravedlivé nerovnosti rostou stále pomaleji než vnímané, je rozdělování příjmů pocitováno jako stále méně spravedlivé, a tudíž i hodnocení spravedlnosti nerovností je stále méně příznivé.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“. Věnuje se zejména problematice příjmových nerovností a proměnám vztahu mezi sociální třídou a volebním chováním.

Literatura

Arts, W., P. Hermkens, P. van Wijck 1999. „Modernisation Theory, Income Evaluation, and the Transition in Eastern Europe.“ *International Journal of Comparative Sociology* 40: 61-78.

⁷) Mezi další významné prediktory patří například vzdělání a ekonomická očekávání do budoucnosti.

⁸) Večerníkovy závěry jsou založeny na datech z mikrocensů z let 1989, 1992 a 1996.

- Jasso, G. 1978. „On the Justice of Earnings: A New Specification of the Justice Evaluation Function.“ *American Journal of Sociology* 83: 1398-1419.
- Jasso, G. 1999. „How Much Injustice Is There in the World? Two New Justice Indexes.“ *American Sociological Review* 64: 133-168.
- Kreidl, M. 1999. *České rovnostářství*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd.
- Matějů, P. 1999. „Stáváme se zásluhovou společností?“ In *Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999*. (Soubor textů a základních výsledků připravený pro tiskovou konferenci v dubnu 1999 v Praze.) Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Řehák, J., B. Řeháková 1986. *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha: Academia.
- Řeháková, B. 1997. „Příjmy a spravedlnost: tolerance české veřejnosti k příjmovým nerovnostem v roce 1992 a 1995.“ *Sociologický časopis* 33: 69-86.
- Řeháková, B. 1999. „Jsou platové rozdíly spravedlivé?“ In *Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999*. (Soubor textů a základních výsledků připravený pro tiskovou konferenci v dubnu 1999 v Praze.) Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Szirmai, A. 1988. *Inequality Observed: A Study of Attitudes towards Income Inequality*. Avebury: Aldershot.
- Theil, H. 1967. *Economics and Information Theory*. Amsterdam: North-Holland.
- Večerník, J. 1999. „Střední vrstvy v české transformaci.“ *Sociologický časopis* 35: 33-51.
- Walster, E., E. Berscheid, G. W. Walster 1978. „New Directions in Equity Research.“ Pp. 1-42 in *Equity Theory: Toward a General Theory of Social Interaction*, ed. by L. Berkowitz and E. Walster. New York: Academic.

Summary

This paper investigated which of eleven occupations were considered as unjustly underrewarded, unjustly overrewarded or justly rewarded. It was found that unskilled workers in factories, skilled workers in factories, farm labourers, shop assistants, owners of a small shops, and GPs belonged to the first group of occupations, and directors of large businesses, owners of large factories, judges in the Highest Court, and cabinet ministers in the government belonged to the second group.

It was found that perceived income inequality among professions grew and that the increase of just inequality, which had been lower than perceived inequality, had been slower than the increase of perceived inequality. The distribution of incomes was experienced as increasingly unjust. There were also growing tendencies to equalise. The income of a low-status occupation was considered as unjustly underrewarded, while the income of a high-status occupation was considered as increasingly unjustly overrewarded in the sense of Jasso's justice evaluation. The justice evaluation of the relation between incomes of the high-status occupations and the low-status occupations was found to be increasingly less favourable.

Regionální diferenciacie na trhu bydlení a její příčiny*

EVA HEŘMANOVÁ**
TOMÁŠ KOSTELECKÝ**
Sociologický ústav AV ČR, Praha

Regional Differentiation of the Housing Market and its Causes

Abstract: This article concerns problems of habitation in the Czech Republic. It originated within the framework of the project "The Housing Market, its Regional Differentiation and Social Circumstances", sponsored by the Grant Agency of the Czech Republic and Grant Agency of the Academy of Sciences of the Czech Republic. This rather unusual analysis has been realised on the basis of data excerpted from newspaper advertisements and those placed by selected real estate agencies. Besides recording existing territorial differences in market prices of habitation (at the level of districts), the main attention in this article is devoted to searching for possible causes of such regional differences.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 41-56)

Vstup do problematiky

O bydlení se zajímají všichni: média, veřejnost, politici i celá řada odborníků nejrůznějších profesí. Zatímco největší pozornost je tradičně věnována otázkám ekonomickým (náklady na bydlení, financování výstavby...), technickým (kvalita bytového fondu, technologie výstavby a oprav, architektonická řešení, vlastnosti a použitelnost různých stavebních materiálů...) a právním (vztahy majitelů a nájemníků, stavebních firem a jejich zákazníků...), širší souvislosti bydlení stojí poněkud stranou zájmu [viz Kemeny 1992, Dupal 1994, Puchýř 1994, Grabmüllerová 1994]. Ekonomická a sociální transformace probíhající v České republice od roku 1989 podstatně zasáhla i oblast bydlení v celé řadě jejích aspektů. Byla zastavena státem organizovaná komplexní bytová výstavba a kupní síla obyvatelstva procházejícího obdobím transformačního „utahování opasek“ byla podstatně zeslabena. To vedlo, při neexistenci prostředí stimulujícího vstup soukromých investorů do výstavby bytů, k prudkému snížení výstavby nových bytů po roce 1991 [Anderle 1994]. Zvláště ve městech navíc vzrostl tlak na změnu bytových prostor na nebytové. Současně s tím se ovšem zvětšovala potřeba bytů pro nově vznikající rodiny, zakládané lidmi narozenými v období populačního boomu v 70. letech. Výsledkem byl všeobecný a strmý růst cen na trhu bydlení, zvláště pak cen nově postavených bytů a rodinných domů, pozemků a tržního nájemného v bytech, na které se nevztahovala regulace nájemného.

*) Tento článek byl zpracován v rámci projektu „Trh bydlení, jeho regionální diferenciacie a sociální souvislosti“, jehož realizaci podpořila Grantová agentura ČR, číslo grantu 403/96/0390, a také Grantová agentura Akademie věd ČR, číslo grantu A8028701.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Eva Heřmanová, resp. RNDr. Tomáš Kostelecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 0100, l. 227, fax (02) 2222 0143, e-mail hermanova@soc.cas.cz, resp. kostel@soc.cas.cz

V odborné literatuře jsou obvykle *základní segmenty trhu s bydlením* vymezovány jednak na základě vlastnictví, jednak na základě uživatelského vztahu k nemovitosti. Na základě těchto kritérií se rozlišuje *vlastnický sektor* a *nájemní sektor*, který je dále členěn na soukromé (ziskové) nájemní bydlení a na neziskové nájemní bydlení. Uvažujeme-li obecně o „trhu s bydlením“ v České republice na počátku 90. let, je nutné mít na paměti jeho relativní specifičnost, tj. skutečnost, že se skládá z mnoha navzájem dosti odlišných segmentů [Siksiö a Borgegard 1990]. První typ možné diferenciace, kterou je třeba brát v úvahu, představuje členění na podskupiny podle toho, v jakých segmentech trhu s byty či rodinnými domy (definovaných vlastnickým poměrem k obývanému bytu a různým způsobem stanovování výše nájemného) se nacházejí. Tímto způsobem lze odlišit skupiny lidí bydlících ve vlastním bytě (rodinném domě), nájemníky bydlící v bytě s regulovaným nájemným, nájemníky bydlící v bytě s tzv. „nákladovým“ nájemným (např. družstevní byty), nájemníky bydlící v bytě s tržním nájemným určeným nabídkou a poptávkou a nebydlící, resp. bydlící na ubytovně, ve svobodárně či ve společné domácnosti s dalšími lidmi (zpravidla jde o nechtěné soužití). Druhý typ diferenciace bytového trhu představuje jeho rozdělení na jednotlivé regionální či lokální trhy, které fungují do značné míry autonomně [Kemeny 1992]. A právě regionální rozdíly na trhu s bydlením, jejich velikost a význam, ale také příčiny a širší souvislosti jsou předmětem zájmu naší analýzy a následujícího textu.

Metodika výzkumu

Protože charakteristickým rysem změn, kterými prochází společnost v průběhu postkomunistické transformace, je růst nerovností mezi jednotlivci, různě vymezenými skupinami obyvatel i teritoriálně určenými jednotkami společnosti – městy, okresy, regiony... [Večerník 1992; Matějů 1993; Machonin a Tuček 1996; Kostecký 1994, 1995], je možné se ptát, zda je situace podobná i na trhu s bydlením. Odpověď na tuto otázku není jednoduchá, neboť v České republice dosud neexistuje žádné systematické šetření cen na trhu s bydlením, které by pracovalo s tak velkými výběrovými soubory, aby umožňovalo následnou regionální analýzu. Rozhodli jsme se proto shromáždit informace vlastním šetřením, ve spolupráci se studenty regionálních univerzit. V zásadě jsme používali dva typy zdrojů dat.

První představovaly inzeráty v nejdůležitějších místních tiskovinách. Pracovali jsme se specializovanými inzertními novinami, které mají dominantní pozici na příslušných regionálních trzích. Většina takových novin užívá stejný systém financování, kdy zisk pochází primárně od těch, kteří noviny kupují, a nikoliv od inzerentů, kteří za uveřejnění obyčejného inzerátu nic neplatí. Z pohledu našeho výzkumu byla zvláštní výhodou tohoto systému skutečnost, že inzerovat v těchto novinách je jednoduché, a je v nich tudíž publikováno velké množství inzerátů. Hlavní nevýhodou je snadná možnost opakování stejných inzerátů. Proto je nezbytné pečlivě kontrolovat zaznamenaná data a vyřazovat inzeráty, které se opakují. Data ze zmíněných inzertních novin byla shromažďována každý týden po dobu 6 měsíců, v období od počátku září 1996 do konce února roku 1997.

Druhým zdrojem informací byly místní realitní kanceláře. Identifikovali jsme nejprve několik největších kanceláří v každém regionu. Snažili jsme se vyhnout těm, které jsou vzájemně propojené a v jejichž nabídce jsou stejné byty či rodinné domy na prodej či k pronájmu. Ve druhém kroku jsme shromažďovali informace od vybraných realitních kanceláří s měsíční periodicitou, také po dobu 6 měsíců.

Získali jsme několik různých typů dat. Z hlediska nabídky, resp. poptávky jsme odlišovali jednak potenciální pronájmy a nájmy, jednak i potenciální prodeje a koupě bytů či rodinných domů. Výsledek šetření tak představovaly 4 typy datových souborů pro každý ze sledovaných regionů:

- 1) Byty a rodinné domy nabízené k pronájmu.
- 2) Byty a rodinné domy k nájmu – poptávka.
- 3) Byty a rodinné domy nabízené na prodej.
- 4) Byty a rodinné domy ke koupi – poptávka.

Každý z těchto datových souborů měl stejnou obsahovou strukturu, která zahrnovala následující položky: rozlišení, zda jde o byt či rodinný dům; lokalitu (obec, okres); počet místností; podlahovou plochu v metrech čtverečních; informaci o typu vlastnictví bytu nebo rodinného domu; kategorii bytu nebo domu (I.-IV.); nabízenou nebo požadovanou cenu, v případě (pro)nájmu měsíční nájemné; zdroj informací (noviny nebo realitní kancelář); měsíc, ve kterém byla data shromážděna a některé další doplňující údaje. Pro upřesnění lze ještě poznamenat, že vzhledem k výše uvedeným zdrojům dat je zřejmé, že tato data částečně zahrnují i prodeje a koupě členských práv v bytových družstvech a prodeje a koupě nájemních smluv, tzv. dekretů.

Navzdory skutečnosti, že nabídka je (jak v případě inzerátů v novinách, tak u realitních kanceláří) obecně podrobnější než poptávka a datové soubory zachycující nabídku tedy obsahují více informací než datové soubory zachycující poptávku, zdá se užitečné zachovat stejnou strukturu u obou typů souborů. Důvod je zřejmý: toto uspořádání dovozuje pro některé specifické účely soubory spojovat. Ještě než se pustíme do vlastní analýzy dat, musíme se alespoň krátce věnovat problému reprezentativity. Teoreticky by nejlepší možností bylo shromáždit všechny veřejně dostupné informace o nabídce a poptávce na příslušném lokálním bytovém trhu, to znamená zaznamenat všechny inzeráty v novinách a veřejné nabídky učiněné realitními kancelářemi. Je ovšem zřejmé, že tento cíl je nereálný přinejmenším proto, že naše finanční možnosti a kapacita výzkumného týmu byly omezené. Problémem tedy zůstává, jakým způsobem provést výběr vzorků inzerátů a nabídek realitních kanceláří. Prostý náhodný výběr z publikovaných inzerátů nelze použít, protože mnoho z nich neobsahuje žádné nebo jen velmi málo požadovaných informací. Inzeráty s texty jako: „*Hledáme byt – nabízíme dobrou cenu*“ nebo „*Velký družstevní byt na prodej – cena dohodou*“, jsou pro náš účel zcela nepoužitelné. Z tohoto důvodu jsme se soustředili na zaznamenávání těch inzerátů, které obsahovaly co možná nejvíce použitelných informací. Výsledný datový soubor, striktně vzato, nereprezentuje kompletní nabídku a kompletní poptávku zveřejňovanou v novinových inzerátech a realitními kancelářemi, ale spíše vzorek těch inzerátů a informací, které obsahují dostatek potřebných údajů. Klíčovými charakteristikami, které byly podmínkou zařazení do souboru, byly informace o velikosti, lokalitě a ceně. Celkem byly shromážděny informace o více než 22 000 případech. Po kontrole a vyřazení neúplných a duplicitních dat zbylo 12 943 záznamů na straně nabídky a 8 745 záznamů na straně poptávky.

Východiska analýzy

V návaznosti na předpoklad i zjištění [Kostecký 1997; Kostecký, Nedomová a Vajdová 1998], že ceny bydlení na volném trhu jsou ovlivňovány takovými komplexními faktory jako celkovou atraktivností či geografickou polohou regionu či lokality, jsme se pokusili tyto faktory dekomponovat. Abychom mohli posoudit, s čím pravděpodobně více

či méně mohou souviset regionálně odlišné tržní ceny bydlení, tj. tržní ceny rodinných domů, bytů a pronájmů, vybrali jsme nejprve poměrně široký soubor 34 „vysvětlujících“ charakteristik, a to za všech 77 okresů ČR. Tyto charakteristiky, resp. vysvětlující proměnné lze podle věcného obsahu rozčlenit do tří základních oblastí, které by – podle našeho názoru – mohly působit na regionální diferenciaci analyzovaných tržních cen. V první řadě jde o charakteristiky týkající se stávajícího bytového fondu a jeho využití, dále o charakteristiky popisující obyvatelstvo v jeho nejrozličnějších strukturách a v neposlední řadě o charakteristiky vztahující se k vlastnímu území okresu z hlediska jeho atraktivnosti, tj. z hlediska jeho objektivních nebo i jen „subjektivně vnímaných“ přírodních či jiných kvalit. Mluvíme-li dále v textu o „*třech segmentech trhu s bydlením*“, jedná se pouze o účelové členění v souvislosti s naší pracovní hypotézou, že relativně odlišné souvislosti mohou ovlivňovat trh s byty, na rozdíl od trhu s rodinnými domy nebo „trhu“ pouze s (pro)nájmami, tj. že jde o tři relativně samostatné části trhu s bydlením. Mluvíme-li v textu o analyzovaných, vysvětlovaných *tržních cenách bydlení v určitém území* (okrese), máme na mysli průměrnou cenu vypočtenou z nabídkových a poptávkových inzerátů, přepočtenou navíc na metr čtvereční podlahové (obvykle obytné) plochy.

Vysvětlující proměnné

První skupinu vysvětlujících proměnných tvořily *ukazatele bytového fondu a jeho využití*:

1. ROZEBYTY. Průměrný počet rozestavěných bytů v letech 1994 až 1996 připadající na 1000 obyvatel středního stavu v roce 1995. Lze očekávat, že větší intenzita rozestavěných bytů by mohla souviset s jejich relativním nedostatkem v atraktivní či perspektivní oblasti. Vyšší hodnoty této charakteristiky by mohly tedy nepřímo souviset s vyššími cenami bytů a analogicky ze stejných důvodů i s vyššími cenami domů a pronájmů. V menší míře může naproti tomu působit i skutečnost, že rozestavěné byty mohou být lidmi chápány jako rezerva jejich budoucího možného bydlení a mohou tak mít vliv na aktuálně menší zájem o koupi bytu či domu. Současně ale mohou zvyšovat zájem o dočasná řešení formou pronájmu, a tak zvyšovat jejich ceny při stabilních, více méně průměrných cenách za byty a domy.

2. DOKOBYTY. Průměrný počet dokončených bytů v letech 1994 až 1996 připadající na 1000 obyvatel středního stavu v roce 1995. Očekáváme, že s vyšší intenzitou dokončené výstavby se zvyšuje nabídka a klesají tržní ceny ve všech třech (výše zmíněných) segmentech trhu s bydlením. Možná je ovšem i alternativní, zcela opačná hypotéza.

3. DVECDVBY. Podíl bytových domácností se dvěma a více cenovými domácnostmi ze sumy bytových domácností v roce 1991. U tohoto ukazatele předpokládáme, že vyšší procento takovýchto domácností signalizuje větší naplněnost až přeplněnost bytu, což zvyšuje pravděpodobnost větší potřeby samostatného bydlení. Ta by v některých lokalitách mohla způsobit zvýšení poptávky po samostatném bydlení, tedy i vyšší ceny bytů, domů a pronájmů. V některých případech lze sice uvažovat o tom, že v podstatě může jít i o soužití chtěné, ve většině případů však jde o soužití nechtěné, vynucené okolnostmi. Nicméně lze připustit, že výše tohoto ukazatele nebude s „lokálními cenami“ zřetelněji souviset.

4. DRUZBYTY. Podíl družstevních bytů ze sumy bytů v roce 1991. Očekáváme, že vyšší podíl družstevních bytů, které jsou ve srovnání s ostatním bytovým fondem v ČR převážně jen I. kategorie, by společně s tradičně větší poptávkou po nich mohl zvyšovat tržní ceny bytů celkem.

5. BYTYNERD. Podíl bytů mimo rodinné domky ze sumy bytů v roce 1991. Tento ukazatel má částečně popisný charakter, protože svými maximálními, resp. minimálními hodnotami prakticky vymezuje oblasti s převahou nájemních bytů, resp. bytů v rodinných domech. Je zřejmé, že trh s byty v bytových domech (v protikladu k bytům v rodinných domech) tvoří objemnější a podstatnou část trhu s bydlením. U obyvatel nájemních bytů lze předpokládat větší ochotu se přestěhovat v důsledku menšího sepětí s prostředím, tj. s tím, co „jsem vystavěl vlastníma rukama“. Očekáváme, že větší podíl nájemních bytů znamená i jejich rozsáhlejší nabídku, což vede k jejich nižším cenám.

6. NOVEBYTY. Podíl trvale obydlených bytů v domech postavených v období 1981 až 1991 ze sumy trvale obydlených bytů v roce 1991. Očekáváme, že čím vyšší bude procento nových bytů, tím vyšší budou sledované tržní ceny bytů z důvodu jejich lepší kvality, vyšší kategorie a standardního vybavení. Možná je ovšem i alternativní interpretace této proměnné, a to, že v oblastech, kde se v 80. letech stavělo hodně (převážně panelových) bytů, je jich dnes relativní dostatek, a proto tam budou ceny nižší než jinde.

7. PLOCHAOB. Průměrná obytná plocha v metrech čtverečních připadající na 1 obyvatele v roce 1991. Předpokládáme, že čím vyšší hodnoty ukazatele, tím menší je v bytech „přetlak“, tím menší je potřeba něco řešit, měnit a udělat, tím menší je poptávka po bydlení, tím nižší jsou i jeho ceny.

8. DRUHEBYD. Ukazatel zachycuje jak nevyčleněné, tak i vyčleněné chalupy připadající na 1000 bytů celkem v roce 1991. Zahrnuje jednak neobydlené byty využívané fakticky k rekreačním účelům, jednak vlastní rekreační chalupy, které jsou i takto evidovány. Chápeme jej jako určitou rezervu bytového fondu a bydlení vůbec, a to vzhledem k možnosti zpětného celoročního trvalého obydlení těchto objektů domácnostmi důchodců nebo i mladých rodin z měst v důsledku zvýšených nákladů na bydlení právě ve městech. Očekáváme, že čím vyšší bude podíl chalup, tím snad i atraktivnější bude vlastní území jak z hlediska kvality přírodního prostředí, tak z hlediska možností rekreace, tak i z hlediska možnosti trvalého bydlení. Očekáváme, že vyšší podíl „druhé bydlení“ bude zvyšovat tržní ceny bydlení obecně, a to ve zmíněném ekologicko-rekreačním kontextu. V ekonomickém kontextu by hromadnější zpětné obydlování umožnilo větší nabídku bytů ve městech, a pravděpodobně i snížení jejich cen.

9. CDJEDNOT. Podíl cenových domácností jednotlivců ze sumy cenových domácností celkem v roce 1991. Očekáváme, že čím větší podíl těchto domácností, tím menší využití bytového fondu, tím větší nenaplněnost bytů, tím větší blokace nadměrných bytů, tím relativně větší nedostatek bytů na trhu s bydlením, a tím i vyšší ceny bytů a domů. Domácnosti jednotlivců však představují i potenciální nabídku podnájmu, jejíž využití by dočasně snížilo zájem i ceny především u (pro)nájmů.

10. NEOBYVBY. Podíl neobydlených bytů ze sumy bytů v roce 1991. Ukazatel představující určitou minimální potenciální rezervu bydlení, kdy předpokládáme, že čím vyšší bude hodnota tohoto ukazatele, tím nižší bude tržní cena bydlení obecně, tj. bytů, domů i (pro)nájmů, v důsledku nezájmu obyvatel o bydlení v takovémto území, a to z jakéhokoli objektivního či subjektivního důvodu.

Zdrojem dat pro tuto skupinu proměnných byly kromě Sčítání LDB z roku 1991 i údaje z publikace *Pohyb obyvatelstva ČR 1995*, údaje z Terplanu, převzaté z redakční přílohy časopisu *Stavitel* 1/1998. Relativní hodnoty pro okres Jeseník, vzniklé až v roce 1996, byly v této skupině vysvětlujících proměnných stanoveny shodně, tj. ve stejné výši jako v „mateřském“ okrese Šumperk.

Druhou skupinu proměnných tvořily *charakteristiky obyvatelstva a jeho nejrozličnějších struktur*:

11. MIRANEZ. Ukazatel míry registrované nezaměstnanosti v procentech ze sumy ekonomicky aktivních, stav k 31. 12. 1996. Očekáváme, že vyšší hodnoty míry nezaměstnanosti signalizují horší ekonomickou situaci v regionu a budou souviset s nižšími tržními cenami bydlení díky menší koupěschopnosti a zmenšené poptávce místních obyvatel a také díky nižší atraktivitě takovýchto území pro potenciální imigranty z jiných regionů ČR.

12. INDEXNEZ. Počet uchazečů připadajících na 1 volné pracovní místo k 31. 12. 1996. Předpokládáme, že vyšší hodnoty ukazatele ukazují na horší situaci v území z hlediska trhu práce. To ve svém důsledku snižuje poptávku a snižuje i tržní ceny bydlení.

13. CIZIPRAC. Cizí státní příslušníci pracující u nás k 31. 12. 1996, tj. počet pracovních povolení + počet pracovníků ze Slovenské republiky připadající na 1000 obyvatel středního stavu v roce 1996. Předpokládáme, že čím vyšší bude intenzita tohoto jevu, tím větší bude poptávka po bydlení obecně a tím vyšší budou i jeho tržní ceny.

14. SOUKRPOD. Počet soukromých podnikatelů k 31. 12. 1996 připadající na 1000 obyvatel středního stavu v témž roce. Mezi soukromé podnikatele jsou zahrnuti jednak podnikatelé jakožto fyzické osoby, dále samostatně hospodařící rolníci a tzv. „svobodná povolání“, tj. fyzické osoby podnikající na základě jiného než živnostenského listu. Je pravděpodobné, že čím větší bude podíl soukromých podnikatelů, tím vyšší bude zájem o samostatné bydlení, tím vyšší budou i peněžní nabídky a tím vyšší budou i ceny.

15. CIZIPODN. Počet cizích státních příslušníků, podnikatelů s živnostenským listem pracujících u nás k 31. 12. 1997, připadajících na 1000 obyvatel středního stavu v roce 1996. Vyšší podíl cizích podnikatelů s sebou přináší potenciálně větší bohatství a kapitál a současně i větší poptávku po bydlení, čímž se zvyšují nabízené i požadované tržní ceny.

16. MZDAZAM. Průměrná měsíční mzda zaměstnanců v roce 1996. Přes značnou nedokonalost tohoto hrubého ukazatele očekáváme, že vyšší průměrné mzdy zaměstnanců pravděpodobně umožní i vyšší ceny ve všech třech segmentech trhu s bydlením.

17. OBYV60. Počet obyvatel ve věku 60 a více let k 31. 12. 1996 připadající na 1000 obyvatel středního stavu v tomtéž roce. Předpokládáme, že čím vyšší bude podíl starších obyvatel, tím větší bude i podíl neefektivně obsazených bytů, tím větší bude i nemožnost, neochota či neschopnost stěhovat se do přiměřenějšího menšího bytu. V důsledku takového možného blokování řady bytů se zmenší jejich nabídka na trhu a zvýší se ceny.

18. ROZVODY. Průměrný počet rozvodů v období 1994 až 1996 připadající na 1000 obyvatel středního stavu roku 1995. Lze očekávat, že vyšší míra rozvodovosti bude souviset s větší potřebou následného samostatného bydlení, tj. s větší poptávkou i s vyššími tržními cenami.

19. DOJIZDKA. Počet osob dojíždějících denně do zaměstnání, do středních a vysokých škol z jiných okresů republiky ke 3. 3. 1991 (datum Sčítání lidu, domů a bytů) relativizovaný na 1000 obyvatel středního stavu v roce 1991 sledovaného okresu. Dojíždějící mohou být chápáni jako potenciální imigranty či potenciální kupci a nájemci. Lze očekávat, že vyšší hodnoty tohoto ukazatele budou spojeny s větším zájmem a poptávkou po bydlení v místě pracoviště, resp. studia, a tedy i s vyššími tržními cenami.

20. DANZAMPP. Podle místa pracoviště vybrané daně ze závislé činnosti v roce 1996 relativizované počtem pracovních příležitostí k roku 1991. Je zřejmé, že čím větší jsou

vybrané daně na jedno pracovní místo, tím vyšší jsou výdělky v okrese pracujících lidí a tím větší je i možnost tyto finanční prostředky investovat do bydlení, tj. platit vyšší ceny.

21. DANOSVOB. Podle místa bydliště vybrané daně od osob samostatně výdělečně činných v roce 1996 relativizované na 1000 obyvatel středního stavu v též roce. Při větších výnosech z podnikání lze očekávat i větší objem kapitálu v území a větší pravděpodobnost koupě domu nebo bytu. Z ukazatele nelze ale odvodit, kde k případné koupi dojde, zda v místě bydliště podnikatele, nebo v místě sídla firmy nebo kdekoli jinde.

22. MIGRACE. Index migrace z bytových důvodů má podobu podílu počtu přistěhovaných a počtu vystěhovaných z bytových důvodů v roce 1996, přičemž nižší hodnoty tohoto indexu vypovídají o nízké atraktivitě území z hlediska bydlení, a to nejen ve smyslu nízké kvality bytového fondu, ale nepřímo i ve vazbě na přírodní prostředí, pracovní příležitosti, obslužnou vybavenost a ceny. Nižší hodnoty indexu by tedy mohly znamenat jednak neatraktivitu oblasti obecně, a tudíž i nižší ceny, jednak by se v těchto nižších hodnotách mohla skrývat i vysoká hladina tržních cen za bydlení, která nutí řadu obyvatel k vystěhování se do cenově přijatelnějšího zázemí těchto vysoce atraktivních oblastí.

23. OBYV21RE. Počet obyvatelstva ve věkové skupině 16 až 29 let připadající na 1000 obyvatel okresu v roce 1991. Zvýšený podíl této skupiny mladých lidí zvyšuje poptávku po samostatném bydlení, a tudíž i jeho ceny.

24. OBYV75RE. Počet obyvatelstva ve věkové skupině 70 a více let připadající na 1000 obyvatel okresu v roce 1991. Zvýšený podíl této skupiny nejstarších lidí by mohl zvyšovat tržní ceny bydlení v důsledku menší mobility i ochoty těchto lidí cokoli na své bytové situaci měnit nebo se nechat „přesadit“ do zcela nového prostředí.

25. KVVREL. Ukazatel komplexního funkčního významu relativizovaný na 100 tisíc obyvatel okresu k roku 1991. Tento sociálně geografický ukazatel v sobě zahrnuje jak velikost okresu z hlediska počtu obyvatel, tak z hlediska celkového počtu pracovních příležitostí, tak v neposlední řadě i z užšího hlediska nevýrobních pracovních příležitostí. Tyto tři veličiny pak zprůměrovává ve výslednou hodnotu, která slouží pro srovnání významnosti území navzájem. Vyšší hodnota KVV by pak mohla indikovat vyšší tržní ceny za bydlení v důsledku celkově lepší pozice.

26. PPREL. Celkový počet pracovních příležitostí relativizovaný na 100 tisíc obyvatel okresu k roku 1991. Větší celková koncentrace pracovních příležitostí by mohla způsobovat vyšší tržní ceny v důsledku většího zájmu o bydlení v místě pracoviště.

27. MIGRREL. Ukazatel celkového migračního salda, tj. přistěhovalí minus vystěhovalí, relativizovaného na 1000 obyvatel středního stavu v roce 1996. Jde o ukazatel celkové atraktivity území, u něhož předpokládáme přímou závislost s výší tržních cen za bydlení, tj. čím atraktivnější území, tím vyšší ceny.

Zdrojem dat pro tuto druhou skupinu vysvětlujících proměnných byly kromě Sčítání lidu, domů a bytů z roku 1991 (ukazatele číslo 19, 23, 24) a publikace *Pohyb obyvatelstva ČR* z let 1991, 1994, 1995, 1996 (ukazatele číslo 17, 18, 22, 27), publikace *Okresy ČR* z roku 1996 (ukazatele číslo 11, 12, 13, 14, 16), údaje Ministerstva průmyslu a obchodu (ukazatel číslo 15), údaje Ministerstva financí (ukazatele číslo 20, 21) a v neposlední řadě údaje převzaté z práce [Hampl a kol. 1996] (ukazatele číslo 25, 26). Je třeba ještě poznamenat, že odhad počtu a podílu obyvatelstva ve věkových kategoriích 16 až 29 let a nad 70 let byl pro okres Jeseník vzhledem k „mateřskému“ okresu Šumperk stanoven z hodnot pro rok 1991 v poměru 1:2.

Třetí skupinu vysvětlujících proměnných tvoří zbývající *charakteristiky popisující území okresu z hlediska jeho nejružnějších kvalit a atraktivit*. Patří sem:

28. DOPROBSL. Ukazatel dopravní obslužnosti veřejnou dopravou vypočtený jako podíl počtu ujetých kilometrů a rozlohy okresu v roce 1997. Chybějící údaje za města Prahu, Plzeň, Brno a Ostravu byly odhadnuty na základě součtu kilometrů provozovaných tras veřejné dopravy v těchto 4 městech a následně podle podílu jednotlivých měst na tomto součtu. Předpokládáme, že čím lepší bude dopravní obslužnost, tím vyšší tržní ceny bydlení lze očekávat.

29. LUZKA. Ukazatel vybavenosti okresu lůžky byl vypočten jako počet lůžek v ubytovacích zařízeních připadající na 100 hostů, tj. domácích i zahraničních návštěvníků, celkem v roce 1996. Očekáváme, že lepší vybavenost lůžky vzhledem ke stávající úrovni cestovního ruchu bude snižovat poptávku po jiných formách ubytování, např. v soukromých bytech, tj. poptávku především po krátkodobějších nájmech bytů, tím bude snižovat i jejich tržní ceny.

30. ZAHRAATUR. Ukazatel podílu zahraničních hostů včetně občanů Slovenské republiky na celkovém počtu hostů v roce 1996. Vyšší procento zahraničních turistů svědčí o větší atraktivitě území a může souviset, nebo dokonce zapříčinit větší poptávku po ubytování, a tím i vyšší tržní ceny především u pronájmu bytů.

31. DELKAPOB. Ukazatel průměrné délky pobytu zahraničních hostů ve dnech, v roce 1992. Ukazatel je konstruován jako podíl počtu přenocování zahraničních hostů vzhledem k jejich počtu celkem. Lze se domnívat, že čím delší je průměrná doba pobytu, tím vzniká větší tlak, větší nároky na ubytování. I takováto větší poptávka na trhu s bydlením by mohla působit na zvýšení některých jeho cen.

32. KVALITPP. Syntetický ukazatel kvality přírodního prostředí byl vypočten na základě podkladu Terplanu o procentuálních podílech ploch jednotlivých okresů podle stupně a rozsahu jejich narušenosti. Bylo stanoveno šest kategorií, a to: plochy s vysokou úrovní prostředí, plochy vyhovující, plochy rozporné, plochy narušené, plochy silně narušené a plochy mimořádně silně narušené. Kvalita prostředí byla hodnocena z hlediska hygienické vhodnosti a z hlediska podmínek či pocitu pohody v území. Fakticky bylo hodnoceno množství polétavého prachu, kyslíčnicků síry a jiných plynných škodlivin, čistota vod apod. Rovněž byl brán v úvahu hluk z dopravy, zápach, stejně jako např. i krajinná hodnota prostředí. Výše zmíněným šesti kategoriím s různým stupněm narušení přírodního prostředí byly přiřazeny váhy 1 až 6, jimiž byly příslušné podíly ploch vynásobeny. Výsledná hodnota ukazatele pak byla vypočtena jako vážený aritmetický průměr. Jediný chybějící údaj za Prahu byl odhadnut jako průměr z hodnot pro městské a nejpostiženější okresy, tj. okresy Mělník, Chomutov, Most, Teplice, Ostrava, Plzeň město a Brno město. Ukazatel je konstruován tak, že jeho vyšší hodnoty vystihují horší kvalitu přírodního prostředí a naopak, časově se váže k roku 1980. V naší analýze byl tento ukazatel staršího data použit záměrně, protože může dobře vystihovat dlouhodobou „image“ okresu, tj. jakýsi jen málo proměnlivý stav povědomí či názor lidí na různou kvalitu přírodního, resp. životního prostředí v různých regionech republiky. Tato charakteristika může velmi dobře vystihovat určité přetrvávající „mýty“ či stabilní představy lidí v důsledku zřejmě značné setrvačnosti názorů v této oblasti. Ve vztahu k naší analýze předpokládáme, že nižší hodnoty ukazatele indikují lepší kvalitu přírodního prostředí, a zvyšují tak tržní cenu bydlení.

33. EMISE. Ukazatel znečištění ovzduší z nejnovějšího období, tj. z roku 1996, který podchycuje míru tohoto znečištění pěti základními škodlivými látkami, tj. tuhými emisemi, oxidem siřičitým, oxidy dusíku, oxidem uhelnatým a uhlovodíky. Ukazatel byl vypočten jako hodnota průměrného pořadí okresu na základě předchozího stanovení vzestupného pořadí okresu pro každou z výše uvedených škodlivých látek, tj. čím vyšší pořadí, tím horší situace. Očekáváme, že ukazatelem popisovaný aktuální stav znečištění by se nemusel nijak výrazněji projevovat v povědomí lidí. Otázkou zůstává, zda lidé vůbec vnímají znečištění ovzduší jako svůj problém. Souvislost ukazatele s tržními cenami za bydlení má stejnou logiku jako u předchozího ukazatele, tj. čím nižší průměrné pořadí okresu, tím lepší kvalita ovzduší, tím vyšší tržní ceny bydlení.

34. PERIFER. Ukazatel perifernosti okresu je významově inverzní k tzv. míře exponovanosti. Je konstruován na základě kombinace tří faktorů, a to počtu obyvatel sídla, jeho dopravní poloze, tj. napojení na hlavní silniční a železniční síť, a dále na jeho poloze vzhledem k jiným sídlům. Sídlu je tím perifernější, čím méně má obyvatel, čím horší má dopravní spojení a čím vzdálenější je od nejvýznamnějších středisek osídlení. V ukazateli je také zahrnut význam polohy vzhledem k sousedním státům, takže např. blízkost SRN zvyšuje exponovanost a snižuje míru perifernosti pohraničních sídel. Určení míry perifernosti okresu spočívalo nejprve ve výpočtu exponovanosti okresu jakožto součtu exponovaností vybraného souboru sídel, přičemž nebyla uvažována sídla nejmenší. Tento součet exponovaností byl posléze vztažen k rozloze okresu a míra perifernosti byla určena jakožto ukazatel inverzní k této exponovanosti. Vzhledem k naší analýze očekáváme, že čím perifernější, nevýznamnější je poloha okresu, tj. čím vyšší jsou hodnoty ukazatele, tím nižší budou tržní ceny za bydlení.

Zdrojem dat v rámci této třetí skupiny vysvětlujících proměnných byla jednak redakční příloha časopisu *Moderní obec* 12/1997 a publikace *Okresní města ČR*, 1991 (ukazatel číslo 28), jednak publikace *Okresy ČR*, 1993, 1996 (ukazatelé 29, 30, 31, 33), jednak údaje Terplanu (ukazatel 32) a údaje Geografického ústavu ČSAV (ukazatel 34).

K zařazení některých relativně „starších“ údajů do naší analýzy lze závěrem poznamenat, že buď šlo o záměr (ukazatel kvality přírodního prostředí), nebo v případě dat ze Sčítání lidu, domů a bytů šlo o nutnost, neboť jsme novější data neměli k dispozici. Přestože „míchání dat“ z různých časových okamžiků v rozmezí pěti let může být považováno za problematické, nejde – snad jen s výjimkou oblasti pracovních příležitostí – věcně ani statisticky zdaleka o tak velký problém, neboť vzájemný poměr mezi hodnotami jednotlivých ukazatelů v různých okresech (tedy charakter regionální variability) bývá v řadě případů neobyčejně stabilní. V neposlední řadě je třeba konstatovat, že výše uvedené charakteristiky se budou částečně významově překrývat z toho důvodu, že v realitě nikdy nepůsobí jednotlivě, ale vedle sebe a na sebe navzájem. Jelikož je pro objektivní realitu typické mnohočetné zřetězení příčin a souběžné syndromatické působení řady faktorů, podrobili jsme výše uvedený soubor proměnných analýze Pearsonovým korelačním koeficientem, a to s cílem identifikovat případnou duplicitní informaci a následně vyloučit multikolinearitu proměnných. Zároveň jsme otestovali i splnění předpokladu normality statistického rozložení jednotlivých proměnných.

Výsledky analýzy

Provedená korelační analýza vysvětlujících proměnných ukázala několik překvapivých skutečností. Zejména jde o vztah mezi intenzitou dojížděky, indexem migrace z bytových důvodů a koncentrací pracovních příležitostí. Z něho vyplynulo, že v současné době ob-

lasti s vysokou intenzitou pracovní dojížd'ky a s vysokou koncentrací pracovních příležitostí (Praha, Plzeň město, Brno město, Ostrava) jsou zároveň vysoce migračně ztrátové z bytových důvodů, a to zejména ve prospěch přílehlých „příměstských“ okresů tvořících jakési zázemí pro výše jmenované městské okresy. Migračně ziskovými jsou především všechny okresy Středočeského kraje, nejvýrazněji ovšem Praha-západ, Beroun, Nymburk, Kladno, Praha-východ a Rakovník. Z dalších je možno jmenovat ještě Plzeň-jih, Plzeň-sever, Rokycany a dále Brno-venkov, Břeclav a částečně i Karviná. Tato skutečnost buď znamená, že lidé v největších městech nemohou bydlení prakticky nijak získat, nebo je pro ně až tak cenově nedostupné, že volí raději odstěhování se a každodenní pracovní dojížd'ku, resp. hledání jiné pracovní příležitosti v místě svého nového bydliště. Jde v podstatě o opačný trend, než ten, který se projevoval donedávna, tj. stěhování do největších center za práci a v podstatě i za dostupným a relativně levným bydlením. Korelační koeficienty vyjadřující výše popsaný vztah převyšují kritickou hodnotu pro 77 jednotek na 99 procentní hladině spolehlivosti, tj. absolutní hodnotu 0,2887, a jsou tedy statisticky významné. Jejich hodnoty a hodnoty korelací pro některé další zajímavé vztahy jsou zachyceny v následující tabulce:

Tabulka 1. Hodnoty korelačních koeficientů mezi vybranými proměnnými

	DRUHEBYD	DOJIZDKA	PPREL	MIGRACE	NEOBYVBY
DRUHEBYD	1	-0,366	-0,244*	0,370	0,832
DOJIZDKA		1	0,512	-0,310	-0,367
PPREL			1	-0,701	-0,420
MIGRACE				1	0,510
NEOBYVBY					1

Z tabulky vyplývá, že jedinou statisticky nevýznamnou korelací je vztah mezi koncentrací pracovních příležitostí a tzv. druhým bydlením. Naproti tomu zřejmě nejsilnější korelace mezi neobydlenými byty a „druhým bydlením“ je dána tím, že část sledovaných nemovitostí, a to konkrétně nevyčleněné rekreační chalupy, je vlastně společná pro obě dvě proměnné a způsobuje výše zmíněnou vysokou pseudokorelaci. Můžeme konstatovat, že oblasti, které jsou v současné době z bytových důvodů migračně atraktivní, mají na jedné straně vyšší podíl neobydlených bytů a také rekreačních chalup, na druhé straně je pro ně typická menší koncentrace pracovních příležitostí i menší intenzita pracovní dojížd'ky. Naopak v místech s vyšší koncentrací pracovních příležitostí se snižuje podíl neobydlených bytů.

Pokud jde např. o netradiční proměnnou dopravní obslužnosti, z korelační analýzy vyplývá, že je nejsilněji pozitivně vázána s daněmi vybranými od zaměstnanců podle místa pracoviště ($r = 0,738$) a dále s intenzitou dojížd'ky ($r = 0,632$). Čím je dopravní obslužnost horší, tím nižší jsou v oblasti vybrané daně od podnikatelů, tím méně je tam cizích pracovníků, družstevních bytů, cenových domácností jednotlivců, zahraničních turistů, tím lepší je kvalita přírodního prostředí, tím větší je perifernost území a tím větší je podíl rekreačních chalup či neobydlených bytů. Dopravní obslužnost nevykazuje žádnou souvislost s migrací, nezaměstnaností, novými byty, cizími podnikateli či emisemi.

Tabulka 2. Hodnoty korelačních koeficientů mezi vybranými proměnnými

	DOKOBYTY	ROZEBYTY	ROZVODY	BYTYNERD	EMISE
DOKOBYTY	1	0,462	-0,022*	-0,234*	-0,368
ROZEBYTY		1	-0,398	-0,607	-0,467
ROZVODY			1	0,729	0,443
BYTYNERD				1	0,681
EMISE					1

Z této tabulky vyplývá, že ačkoliv spolu intenzity dokončených a rozestavěných bytů významně korelují, lze nalézt významné rozdíly, neboť území s vysokou intenzitou rozestavěných bytů jsou zároveň územími s nízkým podílem stávajících nájemních bytů, s nízkou úrovní rozvodovosti a s relativně nízkými emisemi. Naproti tomu území s vyšší intenzitou dokončených bytů se k rozvodům a nájemním bytům nevztahují vůbec. Lze také konstatovat, že vyšší míra rozvodovosti se syndromaticky vyskytuje v takových územích, která vykazují vyšší podíly nájemních bytů a vyšší hodnoty znečištění emisemi.

Z další analýzy korelací mezi proměnnými popisujícími ekologické kvality území (KVALITAPP, resp. EMISE) a ostatními proměnnými vyplynulo, že mezi nimi neexistují významnější rozdíly. Jejich vzájemná statisticky významná korelace má hodnotu $r = 0,603$. Nejsilněji se obě dvě váží k vyššímu podílu bytů mimo rodinné domky $r = 0,626$, resp. $0,681$, k vyšším zaměstnaneckým mzdám $r = 0,614$, resp. $0,599$ a v opačném smyslu i k ukazateli druhého bydlení $r = -0,540$, resp. $-0,509$.

Další poznámka týkající se provedené korelační analýzy je vlastně upozorněním na značně vysoké hodnoty korelačních koeficientů, $r > 0,8$ v absolutní hodnotě, mezi třemi proměnnými popisujícími významné věkové skupiny obyvatelstva. Tyto pseudokorelace jsou podmíněny skutečností, že jednotlivé věkové skupiny jsou částmi většího celku, společné struktury, a jsou tedy vzájemně spjaté.

Je třeba ještě dodat, že mimo vzájemně silně spjatých skupin proměnných se vyskytovaly i takové případy proměnných, které se svým územním rozložením příliš neshodovaly žádnými jinými proměnnými. Šlo například o ukazatele MIRANEZ, INDEXNEZ, LUZKA, CIZIPODN, SOUKRPOD, DELKAPOB, PERIFER, DVECDVBY. Je otázkou, zda a které z nich se případně významně uplatní v následné regresní analýze jako významné vysvětlující proměnné.

Abychom vyloučili existenci zjevné nebo i skryté multikolinearity a splnili předpoklady normality rozložení u všech proměnných, redukovali jsme v následující analýze jejich počet. Redukce se týkala následujících charakteristik: OBYV75, OBYV21, MIGRREL, KVRREL, NEOBYVBY, BYTYNERD, MZDAZAM, DOJZDKA, DOPROBSL. Na základě této redukce jsme zbylých 25 proměnných považovali za ty, které nejlépe mohou přispět k objasnění teritoriální variability tržních cen bydlení. Použitou metodou pro analýzu vztahu mezi těmito cenami a redukováným souborem vysvětlujících proměnných byla *metoda stepwise multiple regression*, která byla aplikována zvlášť pro domy, byty a pronájmy, protože jsme předpokládali, že každý z těchto tří segmentů trhu s bydlením by mohl být ovlivňován poněkud jinou kombinací proměnných.

Podstatou metody *stepwise multiple regression* čili postupné vícenásobné regresní analýzy je výpočet prováděný v několika krocích, přičemž v každém kroku je ze souboru proměnných vybrána jedna proměnná, jež vysvětluje v kombinaci a v součtu s již dříve vybranými proměnnými největší možné procento celkové variability. Pro nevybrané

proměnné pak metoda vypočítává nové parciální korelační koeficienty, na jejichž základě se uskutečňuje další krok, další výběr. Metoda končí, když všechny dosud nevybrané proměnné jsou ve vztahu k vysvětlované, závisle proměnné na zvolené hladině spolehlivosti statisticky nevýznamné.

Výše popsany regresní model jsme posléze definovali mnoha různými způsoby a provedli výpočty za jednotlivé relativně samostatné segmenty trhu s bydlením. Jako nejlepší (jak z věcného, tak i statistického hlediska) jsme vybrali následující tři dílčí regresní modely, které se odlišují jak různým počtem proměnných, tak jejich odlišnou kombinací, tak v neposlední řadě i různou mírou celkově vysvětlené variability.

Výsledky pro první segment trhu s bydlením, tzn. pro závisle proměnnou Y zachycující průměrnou, tj. nabízenou i požadovanou, cenu domu přepočtenou na metr čtvereční podlahové plochy, jsou zachyceny v následující tabulce:

Tabulka 3. Proměnné eliminované metodou stepwise multiple regression – domy

Krok	Název vysvětlující proměnné	Koeficient vícenásobné korelace	Procento objasněné variability	Výsledné regresní koeficienty
1.	DANOSVOB	0,81363	66,2	0,322269
2.	SOUKRPOD	0,84538	71,5	0,283480
3.	DANZAMPP	0,88337	78,0	0,526616
4.	DRUZBYTY	0,90697	82,3	-0,249899

Další proměnné již nebyly pro svou statistickou nevýznamnost uvažovány. Zbývajících asi 18 procent variability závisle proměnné Y tedy zůstává věcně neobjasněno. Mnohé by možná mohlo být vysvětleno pomocí metody tzv. „zbytku z regrese“, tj. na základě porovnání skutečných a teoretických hodnot závisle proměnné Y, vypočtených podle níže uvedené výsledné regresní rovnice, tj. na základě porovnání skutečných a teoretických modelových cen. Oblasti s kladnými odchylkami, kde skutečné ceny jsou vyšší než teoretické, by byly považovány za „potenciálně cenově problémové“, oblasti s nižšími skutečnými hodnotami ve srovnání s teoretickými naopak zase za „cenově neproblémové“. Jak jedny, tak i druhé takovéto oblasti by si možná zaslouhovaly větší pozornost, popř. i další analýzu, která by mohla tyto odchylky (tj. neobjasněnou variabilitu) vysvětlit, ať již jako náhodný vliv nebo jako vliv dalších, nám neznámých faktorů, které jsme v podobě proměnných do regresní analýzy nezahrnuli.

Výsledná regresní rovnice má tedy tvar:

$$Y = 0,3223 X_1 + 0,2835 X_2 + 0,5266 X_3 - 0,2499 X_4 + 3427$$

Z tabulky je zřejmé, že jako nejvýznamnější vysvětlující proměnná zde vystupuje relativizovaná hodnota daní z příjmu samostatně výdělečně činných osob, která vysvětluje až 66,2 procenta celkové variability. Vyšší ceny domů jsou tedy podle předpokladu tam, kde jsou větší odvedené daně z podnikání, v místech, kde je vyšší podíl soukromých podnikatelů a vyšší příjmy zaměstnanců. Kromě toho lze říci, že ceny domů jsou vyšší také tam, kde je nižší podíl družstevních bytů. Tento vztah může mít pouze popisný charakter: v oblastech, kde je větší podíl rodinných domků, a tudíž pravděpodobně i větší rozsah jejich nabídky a poptávky, je fakticky nižší podíl družstevních bytů. Jinou možnou interpretací by mohla být hypotéza, že pokud je někde relativní nedostatek družstevních bytů a zároveň dostatečný objem finančních prostředků, přesunuje se zájem potenciálních kupců

až ke koupi domů, jejichž cena se v důsledku větší poptávky zvyšuje. Z výše uvedeného vyplývá, že problémovými regiony, kde trh s bydlením příliš nefunguje a kde je obtížné finančně nákladný dům získat, budou oblasti, kde se lze vedle vysoké cenové hladiny domů setkat i s všeobecně nižšími příjmy a nedostatečnou nabídkou jiných alternativ bydlení.

Výsledky pro druhý segment trhu s bydlením, tj. pro závisle proměnnou Y vyjadřující průměrné ceny bytů, jsou uvedeny v následující tabulce:

Tabulka 4. Proměnné eliminované metodou stepwise multiple regression – byty

Krok	Název vysvětlující proměnné	Koeficient vícenásobné korelace	Procento objasněné variability	Výsledné regresní koeficienty
1.	MIRANEZ	0.60286	36,3	-0,116875
2.	DANOSVOB	0.68941	47,5	0,484660
3.	DVECDVBY	0.76834	59,0	0,349636
4.	NOVEBYTY	0.78961	62,3	-0,289824
5.	PPREL	0.81664	66,7	0,337399
6.	EMISE	0.83662	70,0	-0,234350

Další proměnné již nebyly do vícenásobné regresní rovnice vybrány z důvodu jejich statistické nevýznamnosti. Neobjasněno tak zůstává přibližně 30 procent územní variability závisle proměnné Y, tj. průměrných tržních cen bytů. Tento podíl neobjasněných případů je výrazně vyšší než u prvního analyzovaného segmentu trhu s bydlením, což svědčí o podstatně různorodější podmíněnosti tržních cen bytů ve srovnání s tržními cenami domů.

Výsledná vícenásobná regresní rovnice je potom ve tvaru:

$$Y = -0,1169 X_1 + 0,4847 X_2 + 0,3496 X_3 - 0,2898 X_4 + 0,3374 X_5 - 0,2344 X_6 - 1775$$

Z tabulky je zřejmé, že cena prodávaných a kupovaných bytů v největší míře souvisí s mírou nezaměstnanosti, která „vysvětluje“ přibližně 36 procent celkové variability. Čím větší je míra nezaměstnanosti, tím nižší jsou ceny bytů v důsledku obecně menší poptávky, v důsledku nedostatečného množství volných peněz, které by bylo možno investovat právě do koupě vlastního bytu. Podobně jako u cen domů hraje i na trhu s byty důležitou úlohu úroveň příjmů indikovaná výší vybraných daní od podnikatelů. Opět se ukazuje, že vyšší ceny bytů jsou podmíněny i relativně vyššími příjmy. Potvrzením některých našich dříve vyslovených hypotéz je také zařazení faktoru nechtěného soužití více cenových domácností v jednom bytě, jehož působení taktéž zvyšuje tržní ceny bytů. Dalším významným faktorem, působícím na výši cen bytů, je podíl nové výstavby z let 1981 až 1991. V souladu s jedním z alternativních předpokladů z úvodu práce se proměnná NOVEBYTY ukázala být jakýmsi nepřímým indikátorem dostatečnosti až přebytečnosti bytové výstavby v určitých územích v 80. letech. Z tohoto důvodu vyšší podíl nových bytů tržní ceny bytů v souhrnu nezvyšuje v důsledku jejich vyšší kvality či kategorie, ale naopak snižuje, neboť je jakýmsi indikátorem jejich aktuálního relativního dostatku či nedostatku. Relativizovaný počet pracovních příležitostí je dalším významným faktorem pro vytváření a vysvětlení regionálně odlišných tržních cen bytů. Prokázal se náš předpoklad, že vyšší relativní koncentrace pracovních příležitostí, a tím i lepší možnost získání práce, zhodnocuje, a tedy i zvyšuje ceny bytů v těchto relativně stabilnějších oblastech. Poslední proměnná, která ovlivňuje regionální diferenciaci tržních cen bytů, je ekologická atraktivita území z hlediska jeho znečištění nejrozličnějšími emisemi. Přispívá k vysvětlení

celkové variability sice jen zhruba 3 procenty, potvrzuje však náš vstupní předpoklad, že vyšší znečištění prostředí emisemi snižuje v důsledku nižší poptávky tržní hodnotu i cenu bytů. Tato charakteristika však nemusí působit a asi ani nepůsobí v území samostatně, nýbrž syndromaticky spolu s některými dalšími.

Třetí, poslední a relativně samostatný segment trhu s bydlením je tvořen průměrnými cenami (pro)najímaného bydlení. Výsledky naší analýzy jsou uvedeny v následující tabulce:

Tabulka 5. Proměnné eliminované metodou stepwise multiple regression – (pro)nájmy

Krok	Název vysvětlující proměnné	Koeficient vícenásobné korelace	Procento objasněné variability	Výsledné regresní koeficienty
1.	DANOSVOB	0,63597	40,4	0,332599
2.	MIRANEZ	0,71057	50,5	-0,345413
3.	ZAHRATUR	0,73344	53,8	0,243533
4.	NOVEBYTY	0,75040	56,3	-0,171450

Kromě výše uvedených proměnných nebyly již žádné další do vícenásobné regresní rovnice zařazeny, a to z důvodu jejich statistické nevýznamnosti. Skutečnost, že tyto proměnné celkem vysvětlují „pouze“ asi 56 procent regionální variability tržních cen za (pro)nájmy, lze se domnívat, že tento segment trhu s bydlením je nejméně ze všech podchytilý a pochopitelný na základě našeho souboru vysvětlujících proměnných.

Výsledná vícenásobná regresní rovnice je ve tvaru:

$$Y = 0,3326 X_1 - 0,3454 X_2 + 0,2435 X_3 - 0,1714 X_4 + 82$$

Z poslední tabulky vyplývá, že tak jako v případě domu, je i zde hlavním faktorem vysvětlujícím regionální variabilitu tržních cen daň z příjmu osob samostatně výdělečně činných, která indikuje výši jimi přiznaných příjmů. Přitom větší finanční možnosti či zisky umožňují, resp. přímo souvisejí s vyššími tržními cenami těchto pronájmů. Druhá nejvýznamnější proměnná, tj. míra nezaměstnanosti, zde působí ve stejném směru a smyslu jako u bytů, tj. vyšší míra nezaměstnanosti sráží tržní ceny i u (pro)nájmu. Nově, i když nepříliš překvapivě a v podstatě podle našich předpokladů, se zde uplatňuje faktor podílu zahraničních turistů na celkovém cestovním ruchu. Ukázalo se, že vyšší návštěvnost turistů je patrně spojena s větší poptávkou po bydlení, s jejich zpravidla většími finančními možnostmi, což dohromady vede k významně vyšším cenám za pronájem bytů. Posledním zde působícím faktorem, o kterém je třeba se zmínit, je podíl nových bytů z let 1981 až 1991. Tento faktor působí stejně jako v případě trhu s byty, tzn. vyšší podíl nových bytů indikuje relativně dostatečnou nabídku jak bytů, tak i pronájmů a podmiňuje tak jejich nižší tržní ceny.

Závěr

Ke všem třem segmentům lze poznamenat, že nejjednodušší a nejčitelnější je asi situace u tržních cen domů, kdy až 78 procent celkové regionální variability potenciálních tržních cen je v podstatě vysvětleno třemi proměnnými. Tyto proměnné se přímo nebo nepřímo váží k množství finančních prostředků v dané územní jednotce, tj. k velikosti příjmů jak zaměstnanců, tak i osob samostatně výdělečně činných. Za nejsložitější lze považovat situaci při vysvětlování regionálních rozdílů potenciálních tržních cen bytů, kde je 70

procent variability vysvětleno dokonce 6 různými proměnnými. Na rozdíl od předchozího segmentu zde výraznou úlohu hrají nejen finanční možnosti obyvatel (DANOSVOB), ale i aktuální situace na trhu práce (MIRANEZ), stávající podmínky bydlení (DVECDVBY) a „historicky vzniklá“ míra saturace regionální potřeby bydlení (NOVEBYTY). V menší míře zde přispívají k vysvětlení faktory týkající se pracovní a ekologické atraktivity území. Nejméně objasněná – tj. na úrovni zhruba 56 procent – je situace v oblasti tržních cen *pronájmů*. Nejsilnější vliv vykazuje jednak situace v oblasti podnikání, jednak opět situace na trhu práce. Jako statisticky významný faktor zde nově, oproti předchozím dvěma segmentům trhu s bydlením, vystupuje podíl zahraničních turistů, který je opět nepřímo spojen s volnými finančními prostředky „pohybujícími se“ v území, tj. většími finančními možnostmi těchto zahraničních návštěvníků.

Lze tedy závěrem konstatovat, že námi sledované segmenty trhu s bydlením jsou relativně autonomní a odlišné z hlediska regionální variability potenciálních tržních cen a z hlediska příčin této variability. O jejich různě složité vícenásobné podmíněnosti svědčí jak odlišný počet vysvětlujících proměnných, tak jejich odlišná kombinace a v neposlední řadě i různá míra celkově vysvětlené variability. Současně jsou ale tyto segmenty i částečně propojené v tom smyslu, že ve všech existuje společně působící faktor (vyjádřený proměnnou DANOSVOB) a otevřena je i určitá možnost jejich vzájemné substituce v souvislosti s aktuálním poměrem nabídky a poptávky na trhu s bydlením jako celku. Zdůraznit je třeba znovu ještě fakt, že žádný faktor nepůsobí v území samostatně ve smyslu přímé kauzality, ale společně, syndromaticky s řadou dalších.

Z hlediska celkových výsledků obecně nelze mluvit o velkém překvapení a lze je shrnout tak, že největší vliv na trh s bydlením má dostatek nebo nedostatek disponibilních finančních prostředků v území. Významnou úlohu má dále převaha poptávky nad nabídkou, resp. nabídky nad poptávkou u požadovaných nebo jiných substitučně vhodných objektů. Neopominutelná je i úloha existujícího „přetlaku“ v bytech a některých dalších faktorů.

EVA HEŘMANOVÁ vystudovala Přírodovědeckou fakultu UK, obor ekonomická a regionální geografie. Je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá regionálními aspekty společenské transformace. Současně učí na Národohospodářské fakultě VŠE sociální a regionální analýzu.

TOMÁŠ KOSTECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR od roku 1993. Zabývá se politickou a sociální geografii, geografickými souvislostmi sociálního chování a společenské transformace. Příležitostně učí na Přírodovědecké fakultě UK v Praze.

Literatura

- Anderle, A. 1994. „Přítomnost a budoucnost bytové výstavby v ČR.“ S'94 41: 8-9.
- Dupal, J. 1994. „Bytová politika v širších souvislostech.“ Pp. 57-69 in *Aktuální otázky bytové politiky*. Praha: Terplan.
- Grabmüllerová, D. 1994. „Stav bydlení v Čechách.“ S'94 33: 12-21.
- Hampl, M. a kol. 1996. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: DataArt.
- Kemeny, J. 1992. *Housing and Social Theory*. London: Routledge.
- Kostecký, T. 1994. „Regionální diferenciace sociálních problémů v České republice.“ *Working Papers* 94:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Kostecký, T. 1995. „Politické, ekonomické a sociální aspekty chování obyvatel ČR v období postkomunistické transformace společnosti – regionální perspektiva.“ *Working Papers* 95:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T. 1997. „Regionální rozdíly na trhu bydlení.“ *Data & Fakta*, č. 9.
- Kostecký, T., A. Nedomová, Z. Vajdová 1998. „Trh s bydlením a jeho sociální souvislosti – situace v Praze a Brně.“ *Working Papers* 98:1, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., M. Tuček 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matějů, P. 1993. „From Equality to Equity. The Czech Republic Between Two Ideologies of Distributive Justice.“ *Czech Sociological Review* 1: 251-276.
- Puchýř, B. 1994. „Některé důsledky současné bytové politiky.“ Pp. 70-73 in *Aktuální otázky bytové politiky*. Praha: Terplan.
- Siksiö, O., L. E. Borgegard 1990. „Markets in distress – on access to housing in local housing-markets.“ Pp. 149-175 in *Housing Sociology in Times of Change*, ed. by O. Siksiö. Stockholm: The National Swedish Institute for Building Research.
- Večerník, J. 1992. „Změny příjmové nerovnosti v období 1989-1992.“ *Sociologický časopis* 28: 666-684.

Dráhy bydlení realizované prostřednictvím trhu*

Informace z výzkumu

ZDENKA VAJDOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Housing Paths Realised Through the Market

Information from the Survey

Abstract: In the framework of the research "The Housing Market in the Czech Republic, its Regional Differentiation and Relations to Social Structure", 588 standardised telephone interviews were carried out with people advertising their housing requirements in the classified sections of local newspapers. From an analysis of the data, it was possible to form hypotheses about who was entering the housing market in 1996/97, their reasons for doing so, and their personal circumstances. The sample mainly consisted of mostly young people up to the age of 30 in a wide variety of professions, individuals and couples (married and unmarried, with and without children) requiring greater independence or seeking more suitable dwellings. Upward, downward, and sideways housing paths are described according to the respective disposability of dwelling as a series of intended transitions between five specific types of housing solutions: living with parents, hostel, sublet, rented housing, and home ownership. Of the studied sample, 71% of transitions were on an upward trajectory and 53% were oriented towards home ownership.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 57-66)

V letech 1996-1998 řešil tým T. Kosteleckého v Sociologickém ústavu projekt *Trh bydlení v České republice, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti*. Hlavním zdrojem empirických dat byly inzeráty, uveřejňované v lokálním a regionálním tisku od počátku září 1996 do konce února 1997, které nabízely nebo poptávaly bydlení na trhu. Inzeráty sledovali a zaznamenávali poučení spolupracovníci na území bývalých krajů. Praha a Brno nebyly do výzkumu zahrnuty.¹ Jestliže bylo v inzerátu ucházejícím se na trhu o bydlení uvedeno telefonní číslo, naskytla se možnost vést rozhovor se zájemcem o bydlení. Tato možnost byla využita s cílem získat hlubší vhled do situací, které vedou lidi k hledání bydlení na trhu. Byl tak vytvořen zvláštní *datový soubor o lidech, kteří hledají bydlení na trhu*. Jeho analýza umožnila utvořit si představu *kdo, proč a za jakých podmínek vstupuje na trh bydlení, z jakých obydlí odchází, o jaké bydlení má zájem*.

*) Článek vznikl za podpory grantu GA ČR č. 403/96/0390. Děkuji anonymním recenzentům, kteří cennými náměty a připomínkami přispěli k odstranění nejasností a možných nedorozumění.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Zdenka Vajdová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 0100, l. 227, fax (02) 2222 0143, e-mail vajdova@soc.cas.cz

¹) Těchto dvou měst se týkal předcházející výzkumný projekt, podpořený Nadací Start v rámci programu SOCO sponzorovaného IWM Vídeň, „Trh s bydlením a jeho sociální souvislosti – situace v Praze a v Brně“ [Kostelecký, Nedomová a Vajdová 1998]. Celkem byl ke zpracování získán soubor 132 záznamů telefonických rozhovorů, v Praze 60, v Brně 72. I pro tento soubor platí metodologická poznámka o anketě jako sondě. Kde to bude zajímavé, uvedeme pro srovnání výsledky ankety v Brně a v Praze.

Celkem bylo uskutečněno 588 telefonických rozhovorů; představuje to 6,7 % ze všech ve výzkumu zpracovávaných inzerátů poptávky bydlení, kterých bylo 8 745.² Rozhovory byly polostandardizované, tazatelem zaznamenány písemně, včetně znění inzerátu. Lidé byli většinou ochotni podílet se na rozhovoru a většinu otázek, které jim byly kladeny, zodpověděli: věk, zaměstnání, dosavadní bydlení, důvod hledání bydlení na trhu, přijatelná cena; případně podali informaci o „nové“ domácnosti nebo o dalších členech domácnosti. V rozhovorech se nepodařilo získat informaci o tom, jaký je příjem jednotlivce nebo rodiny, z něhož má být cena poptávaného bydlení hrazena; 60 % dotázaných svůj příjem neuvedlo vůbec, u většiny ostatních nelze údaj považovat za spolehlivý. Dříve, než přistoupíme k analýze datového souboru telefonické ankety, je nutná metodologická poznámka: telefonická anketa je zde sondou, jejíž výsledky nemají v žádném případě nárok na statistické zobecnění; nevíme, jaký je vztah souboru účastníků telefonické ankety k základnímu souboru lidí poptávajících na trhu bydlení, ani k souboru těch, s jejichž inzertními záznamy výzkum pracuje. Výsledkem ankety je varieta odpovědí na naše otázky a indikace pravděpodobného trendu v dráhách bydlení.

Výpověď ankety o lidech na trhu s bydlením

Podle ankety vstupují na trh s bydlením hlavně mladí lidé: 64 % mužů a 74 % žen je ve věku do 30 let. Polovina, přesněji 55 % mužů a 52 % žen jsou zaměstnání v nemanuálních zaměstnaneckých kategoriích: *nemanuální vyšší nebo střední*, kde předpokládáme středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání, jako je např. učitel, projektant, manažer, účetní, úředník, technik, sociální pracovník apod.; *nemanuální rutinní*, kam byla zařazena zaměstnání jako řidič, řezník, číšník, švadlena, prodavačka, chovatelka. 15 % mužů a 4 % žen se zařadilo mezi soukromé podnikatele. Mezi respondenty byli také dělníci (13 % mužů, 5 % žen), studenti, studentky, důchodci; několik mužů je ve výkonu civilní vojenské služby, několik mužů nezaměstnaných. Mezi ženami je kategorie těch, které jsou momentálně bez příjmu ze závislé činnosti a nejsou podnikatelkami, zastoupena početněji – je to 22 % žen; převažují mladé matky s dětmi, v domácnosti, případně na mateřské dovolené. Paleta zaměstnání, jak se v anketě objevila, naznačuje, že na trh s bydlením vstupují lidé velmi různých zaměstnání, u nichž se dá předpokládat velké rozpětí příjmů. Podobně tomu bylo v Praze a v Brně: ve věku do 30 let bylo 81 % respondentů, jejich příjmy pocházely většinou ze zaměstnaneckého poměru v manuálních i nemanuálních profesích, téměř 10 % se deklarovalo jako podnikatelé [Kostelecký, Nedomová a Vajdová 1998].

S rostoucím věkem respondentů stoupá zájem o koupi a klesá zájem o pronájem obydlí. Celkově se o koupi ucházelo 57 % respondentů.

Ze záznamů telefonických rozhovorů a znění inzertního textu byly zkonstruováno několik proměnných, které umožňují vhled do sociální situace těch, kteří hledají bydlení na trhu prostřednictvím inzertních novin.

---

2) Rozhovor se měl uskutečnit do dvou týdnů po zveřejnění inzerátu. Zůstalo nezaznamenáno, v kolika případech byl rozhovor odmítnut, případně kolik lidí nebylo na telefonu zastíženo. Pro zajímavost, ve Středočeském kraji bylo uskutečněno 49 rozhovorů, v Jihočeském 50, v Západočeském, Severočeském a Východočeském po 99, v Jihomoravském 91 a v Severomoravském 101. Na straně nabídky bylo ve výzkumu shromážděno 12 943 záznamů.

Kdo vstupuje na trh, aby si našel bydlení?

Proměnná má tyto kategorie:

- jednotlivec,
- manželský či partnerský pár s dětmi,
- manželský či partnerský pár bez dětí,
- osamělý rodič,
- kamarádi, spolužáci, vrstevníci, sourozenci, dvojice, trojice nebo skupinka, jež netvoří společnou domácnost,
- jiné.

Tabulka 1 znázorňuje, kdo hledá bydlení v závislosti na tom, je-li cílem vstupu na trh koupě nebo pronájem obydlí. Osamělí rodiče jsou výhradně ženy; jedna třetina z nich hledá bydlení ke koupi, dvě třetiny k pronájmu.

Tabulka 1. Pro koho se hledá pronájem, kdo chce obydlí koupit

	koupě		pronájem		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
jednotlivec	117	34,8	78	31,0	195	33,2
pár s dětmi	94	28,0	50	19,8	144	24,5
pár bez dětí	107	31,8	83	32,9	190	32,3
osamělý rodič	13	3,9	26	10,3	39	6,6
kamarádi, spolužáci	1	0,3	15	6,0	16	2,7
jiné	4	1,2	-	-	4	0,7
Celkem	336	100,0	252	100,0	588	100,0

Z jakého důvodu, jaká životní situace vede k hledání nového obydlí? Založení nové domácnosti, osamostatnění jednotlivce od původní rodiny, rozchod manželů či partnerů, práce či škola, lépe vyhovující bydlení, ukončení smlouvy o předcházejícím bydlení – to jsou hodnoty další konstruované proměnné. (U 16 respondentů nebyly v záznamu rozhodory potřebné údaje.)

Tabulka 2. Důvod hledání obydlí na trhu

Důvod	četnost	procenta
první společné bydlení rodiny, manželů, partnerů	88	15,4
osamostatnění se rodiny, manželů, partnerů		
od rodičů, příbuzných	95	16,6
odchod rodičů od dětí	17	3,0
osamostatnění jednotlivce	85	14,9
práce, škola	42	7,3
změna kvality bydlení	174	30,4
konec smlouvy o nájmu	22	3,8
rozvod	36	6,3
jiné	13	2,3
Celkem	572	100,0

V kategorii „změna kvality“ jsou zahrnuty takové důvody jako kvalita bytu, jiná bytová kategorie, zvětšení, zmenšení bytu, změna vlastnického vztahu, lépe vyhovující umístění, návraty do vlasti, do rodiště, stěhování blíže k rodičům, dětem, škole dětí apod. Ti, kteří inzerují koupi bytu nebo domku, udávají jako nejčastější důvod změnu kvality bydlení; ti, kteří hledají pronájem, uvádějí jako nejčastější důvod první společné bydlení partnerského nebo manželského páru. I v Praze bylo nejfrekventovanější kategorií hledání prvního společného bydlení mladými partnerskými nebo manželskými páry, převážně dosud bez dětí. Zatímco v Brně byla nejčastějším důvodem vstupu na trh „změna kvality bydlení“; tento důvod uváděli lidé všech věkových kategorií, jednotlivci i rodiny, lidé zaměstnaní, podnikatelé i studenti [Ibid.]. V souboru je 17 případů (7 žen, 4 muži a šest manželských párů, ve věku nad 50 let), kdy rodiče odcházejí od dospělých dětí, aby jim uvolnili svůj byt nebo domek; 15 z nich hledalo bydlení ke koupi.

Jakou cenu je zájemce ochoten za požadované bydlení zaplatit?

Průměrná cena, kterou respondenti nabízeli ve svých inzertech za koupi bytu či rodinného domku, byla 460 tisíc Kč (nejnižší 50 tisíc Kč, nejvyšší 1,5 milionu Kč). Průměrná cena, za kterou respondenti poptávali pronájem, byla 3 tisíce Kč (nejnižší 1 a nejvyšší 7 tisíc Kč). Avšak v obou velkoměstech [Ibid.] byli respondenti ochotni zaplatit víc, přičemž v Brně jenom polovinu toho co v Praze. V Praze byl průměr 6 600 Kč (od 2 do 15 tisíc), v Brně byl průměr 3 700 Kč (od 1 do 10 tisíc).

Změna sídla

Kterých obcí se inzerát týká, bylo možno určit u 491 případů; z toho u 180 případů o změnu bydliště šlo. Po dohledání velikosti obcí se ukázalo, že 50 % se chce stěhovat z menší obce do větší, 40 % opačným směrem, u 10 % nebyl rozdíl ve velikosti. Město, se svými výhodami komplexních služeb, ani venkov s jeho případnými přednostmi v oblasti životního prostředí, jako důvod hledání bydlení na trhu nebyl pozorován.

Dráhy bydlení³

Hledat bydlení na trhu nebo jiným způsobem nacházet žádoucí bydlení za přijatelných podmínek, při změnách okolností znovu vstupovat na trh: to jsou procesy, které lze modelovat jako dráhu, jako pohyb v orientovaném grafu.⁴ Uzly jsou typy bydlení, určené sumou práv zacházení s obydlím: bydlení u rodičů, ubytovna, podnájem, pronájem, vlastnictví (bez rozlišení družstevního a soukromého vlastnictví, neboť z rozhovorů se to nedalo vždycky přesně určit); v této řadě typů bydlení předpokládáme přibývání práv v nakládání s bydlením. Pohyb z jednoho uzlu do druhého (hrana grafu) znamená přestěhování a v našem případě telefonické ankety se děje prostřednictvím poptávky na trhu.

---

³) Konstrukce trajektorií nebyla cílem rozhovorů. Ukázala se možností až po uskutečněných rozhovorech. Proto nebylo možné vždy určit, o jaký krok na dráze bydlení jde, o jaké přestěhování půjde, realizuje-li se inzerát. Po úvaze, zda pojmenovat jev, který jsme našli v datech telefonické ankety o bydlení, trajektorie, dráha nebo kariéra bydlení, přijímám návrh kolegů – dráha bydlení.

⁴) Využití grafu pro znázornění trajektorií bydlení je jen statickou pomůckou, uspořádávající získaná data. Dráhy bydlení se však realizují v čase a lze je chápat jako trajektorie v dynamickém systému. Celá společnost pak je v tomto systému zobrazitelná ve formě svazku trajektorií. Trajektorie samotná by byla definovaná v tomto systému jako proces, který má v jistých místech skoky, přechody z jednoho stavu do druhého. Pravděpodobnosti přechodu z jednoho stavu do druhého, by byly spolehlivější výpovědi o dráhách bydlení v dané společnosti, než dovoluje graf.

Orientace hrany vyjadřuje zcela určitou následnost dvou typů bydlení za sebou, k níž při přestěhování dojde. Při našem určení uzlů to znamená zvětšení, zmenšení anebo stejný objem práv k bydlení. V tomto smyslu pak můžeme mluvit o přestěhování jako o kroku na vzestupné, sestupné nebo setrvalé dráze. Teoreticky vzato, je možný pohyb mezi každými dvěma uzly v obou směrech nebo do téhož uzlu. V celku se dá realizovat 25 kroků.⁵ Odchyluje-li se empirická evidence od teoretické možnosti, pozorujeme-li jenom přechody mezi některými typy bydlení, můžeme vyslovit hypotézu o trajektorii bydlení a ptát se, jaké síly takto uspořádávají pozorovanou skutečnost.⁶

Záznamy rozhovorů umožnily ve většině případů zrekonstruovat, odkud a kam se lidé stěhují, mezi jakými dvěma typy bydlení se přechod odehrává. Na tomto místě je vhodných několik poznámek k rekonstrukci přechodu. Cíl přechodu byl obvykle zřejmý ze znění inzerátu: např. koupím byt..., hledám podnájem..., rodina pronajme.... Znění inzerátu bylo někdy explicitní v tom, že cílem přechodu bylo soukromé vlastnictví obydlí: např. „Koupím byt (...) nejlépe v soukromém vlastnictví...“. Typ bydlení, z něhož se chce respondent odstěhovat, byl konstruován z inzerátu a ze záznamu informace o typu dosavadního bydlení (např. obecní byt, družstevní byt, byt v panelovém domě), o důvodu hledání bydlení na trhu, informaci o domácnosti, případně dalších poznámek, které tazatel dokázal z rozhovoru zachytit.⁷ Řídili jsme se několika dalšími pravidly: „obecní byt“ v záznamu nebo v inzerátu jsme interpretovali jako „pronájem“; nezajímal nás poměr rodičů (typ bydlení „rodiče“) k bydlení, ať byl jakýkoliv; typ „vlastnictví“ zahrnuje družstevní i soukromé. Neidentifikováno zůstalo 76 přechodů, tj. 13 % případů v anketě. V této kapitole pracujeme s podsouborem 512 respondentů, u nichž byl aktuální krok na dráze bydlení určen. Byly pozorovány (v rozhovorech zaznamenány) jenom některé přechody mezi jednotlivými typy bydlení. Toto empirické zjištění dovolilo utvořit hypotézu o třech trajektoriích, dráhách bydlení: vzestupné, setrvalé a sestupné. Graf 1 znázorňuje možnosti všech přechodů v našem modelu, graf 2 znázorňuje přechody zaznamenané v anketě. Uzly – jednotlivé typy bydlení – jsou v grafech označeny začátečním písmenem anglického ekvivalentu: P pro parents – bydlení u rodičů, H pro hostel – ubytovna, S pro sublet – podnájem, R pro rented dwelling – pronájem, O pro ownership – vlastnictví. Tabulka 3 je pak maticí přechodů a dokumentuje hypotézu o pozorovaných trajektoriích bydlení.⁸

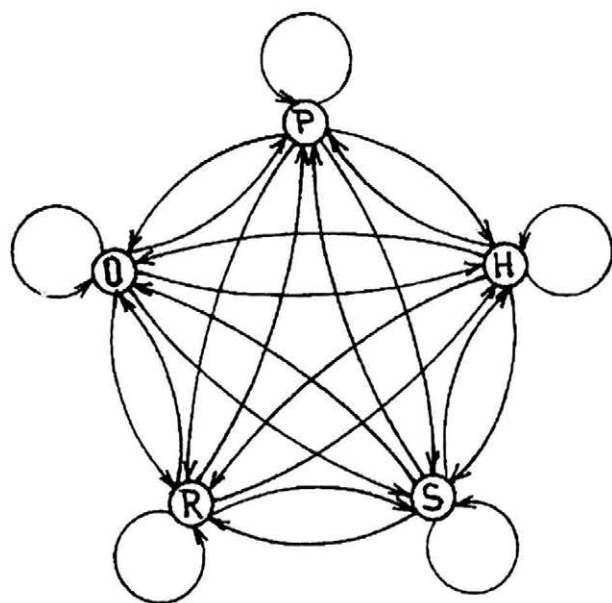
⁵) Obecně jde o *variaci 2 prvků z n plus variace 1 prvku z n*, kde *n* je počet uzlů, v našem případě 5.

⁶) Je ovšem zřejmé, že na trhu nelze pozorovat přechody, kde cílem je bydlení u rodičů; pokud jde o ubytovnu, už to tak zřejmé není.

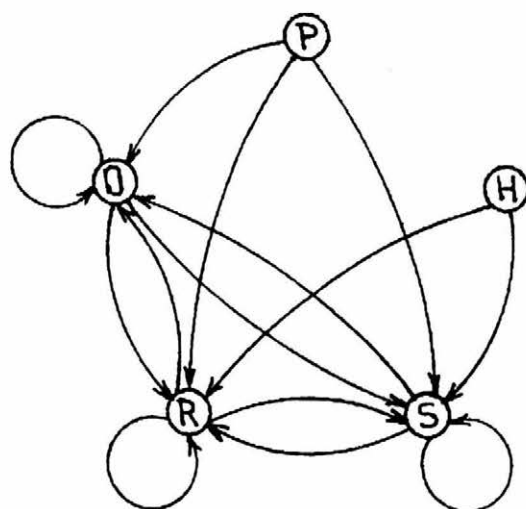
⁷) Tady se ukázalo, že ani přes důkladnou instruktáž nedokázali se všichni tazatelé ptát na totéž nebo požadovanou informaci od respondenta získat. Je to nevýhoda polostandardizovaných rozhovorů, není-li tazatel profesionál.

⁸) I v tabulce 2 jsou doplněny iniciály anglických ekvivalentů pro typy bydlení.

Graf 1. Možnosti přechodů na dráze bydlení

Graf 2. Pozorované přechody na dráze bydlení

Tabulka 3. Rozložení typů přechodů v anketě (absolutní frekvence)

Typ bydlení	rodiče	ubytovna	podnájem	pronájem	vlastnictví	Součet
P: u rodičů	-	-	26	116	124	266
H: ubytovna	-	-	16	17	-	33
S: podnájem	-	-	7	15	23	45
R: pronájem	-	-	2	22	28	52
O: vlastnictví	-	-	1	17	98	116
Součet	-	-	52	187	273	512

Nad úhlopříčkou matice jsou kroky na vzestupné trajektorii; je to 365 přechodů, 71 %. Pod úhlopříčkou jsou kroky na sestupné dráze, tedy 20 přechodů, 4 %. Na úhlopříčce leží kroky na trajektorii setrvalé; je to 127 přechodů, 25 %.

K vlastnictví obydlí směřuje 273 lidí, tj. 53 %. Z těch, kteří jsou na vzestupné dráze, činí tento krok 48 % (175 lidí). Z těch, kteří dělají kroky na setrvalé dráze, to je 77 % (98) respondentů (zde jde o přechod z vlastního obydlí do jiného vlastního obydlí, kde „vlastnictví“ je vlastnictvím družstevního bytu nebo soukromým vlastnictvím).

Jaké důvody vedou lidi k jednotlivým krokům na jejich dráhách bydlení?

Jak je zřejmé z tabulky 2, na začátku dráhy bydlení⁹ – odchod od rodičů – stojí 266 lidí. Z nich hledá pronájem 47 % (většinou lidé do 24 let), 44 % hledá byt ke koupi (zde většinou lidé o něco starší, 25-29 let), 9 % respondentů hledá podnájem (většinou ve věku do 24 let). Je-li cílem koupě nebo pronájem, skladba těchto podsouborů je podobná: dvě třetiny jsou manželské nebo partnerské páry, které pro sebe hledají první společné obydlí, nebo už spolu bydleli nějaký čas u rodičů jednoho partnera a teď hledají obydlí, kde budou bydlet samostatně; většina párů je dosud bez dětí. Třetí třetina podsouboru jsou jednotlivci, kteří se chtějí osamostatnit od svých rodičů, případně hledají obydlí v místě svého zaměstnání nebo školy, aby nemuseli za práci nebo do školy dojíždět. Většina přechodů od rodičů je realizována v tomtéž městě, kde bydlí i rodiče. V anketě se nevyskytl případ přechodu od rodičů do ubytovny; ubytovna jako cíl změny se nevyskytla ani na sestupné dráze bydlení.

Krok ubytovna-podnájem realizují mladí lidé do 24 let, převažujícím důvodem je změna kvality bydlení, jde o jednotlivce (7), páry bez dětí (6) a kamarády (3 případy). Krok ubytovna-pronájem také realizují mladí do 24 let, u poloviny jde o změnu kvality bydlení, u poloviny o hledání prvního společného bydlení partnerů, kteří jsou většinou bez dětí.

V podsouboru respondentů, kteří právě směřují ze svých podnájmů nebo pronájmů k vlastnímu obydlí (10 % všech přechodů), a v němž najdeme lidi i vyšších věkových kategorií, je nejčastějším důvodem k této změně získání lépe vyhovujícího obydlí. Zhruba třetinou jsou v podsouboru zastoupeni jednotlivci, třetinou manželské nebo partnerské páry s dětmi, třetinou manželské nebo partnerské páry bez dětí. Mezi těmi (3 % případů), kteří realizují přechod podnájem-pronájem jsou ve většině manželské nebo partnerské páry, které chtějí získat lepší bydlení, ale pro čtvrtinu z nich je důvodem ke vstupu na trh skončení smlouvy o užívání dosavadního obydlí.

⁹) Mohli bychom diskutovat, jestli je přechod od rodičů kamkoliv krokem na vzestupné dráze. Lze však připustit, že osamostatnění se od rodičů je začátkem dráhy bydlení.

Největší frekvenci na setrvalé dráze bydlení mají ty přechody, které jsme označili vlastnictví-vlastnictví. Mezi lidmi, kteří tento krok realizují prostřednictvím trhu, jsou častěji lidé starší; častěji než na vzestupné dráze se zde vyskytuje změna bytu spojená se změnou bydliště. Vedle nejčastějšího důvodu změny na setrvalé dráze, kterým je snaha získat lépe vyhovující bydlení, je častým důvodem v případě pronájmů vypršení smlouvy na užívání dosavadního obydlí. Častým důvodem jsou i rozvody a odchod rodičů od jejich dospělých dětí, které zůstanou v dosavadním bytě se svou rodinou.

Přestože je případů sestupné kariéry v anketě málo, představují zajímavé a vážné situace: stěhování za prací, rozchody partnerů, či rozvody manželů. Polovina z nich je také přechodem z obce do obce.

Závěr

Zájem o soukromé vlastnictví bydlení je podmíněn historií, která předchází současnému stavu společnosti, a také regionálně [Cullingworth 1979]. Česká společnost 90. let se nachází v prvních fázích procesu formování soukromého vlastnictví, a také soukromého vlastnictví bydlení. A není dosud známo, jaký trend bude v české společnosti převažovat. Večerník [1998: 141] uvádí v roce 1996 42 % bytů v soukromém vlastnictví, dalších 20 % v družstevním. Do roku 1999 vzrostl podíl bytů v soukromém vlastnictví díky privatizaci obecních a družstevních bytů.¹⁰ V naší úvaze nehraje roli velikost podílu, ale to, co může naznačit vzhledem k procesu formování soukromého vlastnictví. Výsledek telefonní ankety ukázal, že polovina dotázaných má záměr vlastnit své obydlí nebo ho již soukromě nebo družstevně vlastní. Další součást výzkumu, která se zabývala bytovou situací novomanželů [Kostecký 1997], dokládá, že 59 % dotázaných novomanželů uvažuje buď o koupi, nebo o stavbě bytu či domu. Naznačují tyto poznatky něco o trendu postojů lidí k bydlení? Chceme spíš mít vlastní dům, byt nebo raději budeme platit nájemné? Přechody lidí v telefonické anketě nejvíce vyšlapaly cestu k větším právům v nakládání s bydlením a k nejčastějšímu cíli – vlastnictví.

Citujme z kapitoly *Trh-netrh bydlení* [Večerník 1998: 143] pasáž, kde jsou uvedeny i výsledky šetření STEM: „Ve vztahu k soukromému vlastnictví domů a bytů nejsou lidé zdaleka jednotní. Přes vyjadřovanou nespokojenost se státem. (...) V roce 1995 souhlasilo 56 % dotázaných s názorem, že soukromé vlastnictví lépe zaručuje zachování kvality bytového fondu, avšak pouze 36 % se klonilo k názoru, že byty by měly být běžným zbožím, jehož cena vzniká na trhu. Jen 33 % souhlasilo s názorem, že privatizace bytů by měla pokračovat se všemi současnými riziky a problémy (STEM Trendy V/1994).“

O dráhách bydlení lze také mluvit z hlediska funkcí, které bydlení plní v každé společnosti [Weesep 1990]. Člověk potřebuje *přístřeší*, a nejen to, potřebuje také *soukromí*, případně si přeje někde *v určitém místě se usídlit*, a případně *uložit kapitál*. Ve výčtu funkcí je implicitní řazení: když je uspokojena základní potřeba přístřeší, přijde v úvahu soukromí; při jistotě soukromí lze uvažovat o tom, ve které lokalitě ho pořídit; když ještě nějaké prostředky zbudou, lze ukládat kapitál do domu nebo bytu. Ovšem to, jak je která funkce důležitá, se různí nejen podle kultury dané společnosti, ale i podle fáze, v níž se společnost nachází [Ullrich 1938, Musil 1969, Elias 1994]. Výzkum a tele-

¹⁰) O privatizaci obecního bytového fondu v jednom českém městě pojednává Hanšpach a Vajdová [1996] a o tom, do jaké míry byl privatizován obecní bytový fond v roce 1997 pojednává Andrlé, Dupal [1997].

fonická anketa lidí, kteří hledají na trhu bydlení, nám dovolila, abychom si uvědomili, jak velkou strukturující silou ve společnosti se bydlení opět stává [viz také Heřmanová a Kostecký 1999, Kuchařová, Nedomová a Zamykalová 1999]. Sledovat dráhy bydlení má opět smysl, neboť to znamená sledovat, co se odehrává ve společenské struktuře.¹¹ O minulých letech víme, že většina lidí měla přístřeší, málokdo soukromí,¹² vlastnictví mělo zvláštní významy [Šmídová 1996]. V současnosti jsou i v české společnosti lidé bez přístřeší, jednotliví lidé i vícečlenné domácnosti usilují o soukromí, kupujeme byt, dům, kde žijeme nebo kde občas přebýváme. Je zřejmé, že důležitost jednotlivých funkcí bydlení se po převratu nově formuje. Vazba mezi bydlením a změnami ve společnosti se nedá pomínout.

ZDENKA VAJDOVÁ studovala sociologii a filozofii na Filozofické fakultě UK. Pracuje jako vědecká pracovnice v Sociologickém ústavu AV ČR, kde se zabývá studiem sociologických aspektů transformace lokálních společenství; podílí se na výzkumech sociálních sítí, politické kultury a veřejné správy. Vyučuje na FSE UJEP v Ústí nad Labem a FSV UK v Praze.

Literatura

- Andrie, A., J. Dupal 1997. „Komunální bytová politika.“ *Moderní obec*, č. 12, příloha.
- Bitterman, D. 1993. *Immigrant Housing Careers*. Stockholm: Swedish Council for Building.
- Cullingworth, J. B. 1979. *Essays on Housing Policy. The British Scene*. London: George Allen and Unwin.
- Elias, N. 1994. *The Civilizing Process*. London: Blackwell.
- Hanšpach, D., Z. Vajdová 1996. „Český Krumlov: Housing Policy, Privatization and Local Development.“ Pp. 163-176 in *Transformation from Below*, ed. by J. Gibson and P. Hanson. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Heřmanová, E., T. Kostecký 1999. „Regionální diferenciaci na trhu bydlení a její příčiny.“ *Sociologický časopis* 36: 41-56.
- Kostecký, T. 1997. „Bytová situace novomanželů.“ *Data & Fakta*, č. 7, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T., A. Nedomová, Z. Vajdová 1998. „Trh s bydlením a jeho sociální souvislosti – situace v Praze a Brně.“ *Working Papers* 98:1, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Musil, J. 1969. *Sociologie města*. Praha: Svoboda.
- Kuchařová, V., A. Nedomová, L. Zamykalová 1999. „Bydlení jako jeden ze základních požadavků samostatnosti mladých rodin.“ Pp. 72-83 in *Předpoklady sňatkového a rodinného chování mladé generace* (Závěrečná zpráva). Praha: VÚPSV.
- Šmídová, O. 1996. „Vlastnictví a quasi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich post-socialistická mutace.“ Pp. 115-136 in *Cahier du CEFRES*, no. 11: Původní a noví vlastníci. Praha: CEFRES.

¹¹) Jako doklad ať slouží práce *Immigrant housing careers* [Bitterman 1993]. Dráha bydlení je zde definována jako přechod z nájemného bydlení k družstevnímu nebo soukromému vlastnictví obydlí. Nebo také jako přechod od ne-vlastnictví k vlastnictví. Dráha bydlení imigrantů je chápána jako aspekt jejich integrace do přijímající společnosti, podobně, jako chování na trhu práce nebo sociální vztahy. A podobně, jako je důležité studovat tyto jevy, je důležité studovat i dráhy bydlení imigrantů. To vše za obecného předpokladu, že stupeň integrace skupin imigrantů do nové společnosti lze pozorovat v podobnosti těchto skupin a analogických skupin domácího obyvatelstva; v této práci šlo o Švédy a Švédsko.

¹²) Mám zde na mysli skutečnost, že ohrožení a omezení lidského soukromí veřejnou sférou je vlastní totalitním režimům.

- Ullrich, Z. 1938. *Nástin sociologické analýsy pražského okolí. Sociologický seminář VŠPS*. Praha: Vysoká škola politická a sociální.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Weesep, J. van 1990. „Directions in Housing Research.“ 273-280 in *Government and Housing*, ed. by W. van Vliet and J. van Weesep. Newbury Park, CA: Sage Publications.

**Filozofický ústav AV ČR
a
Inter-University Centre**

si vás dovoluji pozvat
na každoroční
mezinárodní a interdisciplinární
konferenci

Filozofie a sociální vědy

která proběhne
od 10. do 14. května 2000
ve vile Lanna v Praze

Témata konference budou:

Koncepce liberalismu

Reflexivita a reflexe v právu, morálce a institucích

Zlo a jeho reprezentace

Demokratická teorie a její instituce

Co je sociální filozofie

Další informace (příhlášky příspěvků apod.) lze získat na adrese:

M. Hrubec, Filozofický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1

fax (02) 2222 0138

e-mail hrubec@praha1.ff.cuni.cz

Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – *The People's Choice**

Sociální determinanty voličova rozhodování

HYNEK JEŘÁBEK**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

The Beginnings of P. Lazarsfeld's Political Sociology – *The People's Choice* Social Determinants of Voter Decisions

Abstract: This article aims to acquaint the reader with the classical research on how voting preferences are formed that was carried out by Paul F. Lazarsfeld, Bernard Berelson, and Hazel Gaudet during the 1940 US presidential elections. The research shows complex determinants of voting decisions, many of which could still be valid up until the present day, albeit with understandable distinctions in given differences of time and place and the different political cultures of the USA and Central Europe. *The People's Choice* is a monograph that provides an insight into the workshop of political sociology. The article discusses the influence of social and ideological differences among voters, and deals with their interest in the electoral campaign and participation in elections. It analyses which factors were decisive in the timing of the voters' final decisions and examines the operation of mutual 'cross-pressures' on these decisions. It presents examples of analysis, an index, and a theoretical conclusion of the work. The use of the results of panel analysis will be the theme of a further article that will appear in a subsequent issue of this journal.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 67-81)

1. Úvod

Předkládaná stať si klade za cíl seznámit českého čtenáře s dnes již klasickým výzkumem Paula F. Lazarsfelda, Bernarda Berelsona a Hazel Gaudetové. Výsledky tohoto výzkumu byly poprvé publikovány v roce 1944 v monografii: *The People's Choice. How the Voter makes up his Mind in a Presidential Campaign* (Volba lidu. Jak volič utváří své názory v prezidentské kampani.) [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944].¹ Zabývá se výzkumnou strategií a uspořádáním výzkumu, seznamuje čtenáře s hlavními teoretickými přínosy projektu a rozebírá sociální a ideologické faktory, které ovlivňovaly rozhodování voličů i čas jejich konečného rozhodnutí. Metodologické aspekty výzkumu, zejména metoda panelového šetření, která byla v tomto výzkumu poprvé použita k výzkumu utváření voličských postojů, budou popsány v samostatném článku.

---

*) Stať vznikla s podporou GA ČR, grant č. 403/99/0370.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Hynek Jeřábek, Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK, Celetná 20, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2449 1496, fax (02) 2422 7950, e-mail jerabek@mbox.fsv.cuni.cz

1) O výzkumu *People's Choice* podrobně pojednávali např. M. L. De Fleur a Shearon Lowery v kapitole své přehledné monografie věnované dějinám slavných komunikačních výzkumů [Lowery a De Fleur 1983]. K nejzajímavějším myšlenkám výzkumu se vrací Elisabeth Noelle-Neumannová ve stati sborníku věnovaného památce P. F. Lazarsfelda [Noelle-Neumann 1990].

Proč dnes připomínat předvolební analýzy čtyřicátých let? Čím může být zajímavá a čím je stále inspirující téměř šedesát let stará výzkumná studie Paula Lazarsfelda a jeho spolupracovníků?

Otázky, které si v roce 1940 poprvé položili autoři diskutované monografie jsou dnes v České republice mimořádně aktuální. Zajímá nás nejen, jaké je procento voličů jednotlivých politických stran, ale také, kdo je volí, které sociální, profesní, vzdělanostní, příjmové skupiny obyvatel. Chceme vědět, odkud kam přecházejí voliči a proč dochází k růstu podpory jedné a poklesu podpory jiné strany. Takovéto otázky si začala politická sociologie klást ve čtyřicátých letech. A možnosti odpovědí na ně se rodily spolu s lazarsfeldovskou metodologií ve výzkumu, o němž pojednává tato stat' i její budoucí pokračování.

Utvářením politických postojů v průběhu volební kampaně se Lazarsfeld začal zabývat až od sklonku třicátých let.² Počátky zájmu o politiku i otázky politické sociologie je však možno v jeho díle vysledovat již od doby jeho vídeňského působení. Lazarsfeld byl za svého mládí, ještě ve dvacátých letech ve Vídni, nadšeným aktivistou sociálně demokratické strany a její mládežnické organizace. Pro své stranické kolegy například zpracovával data z jednoduchých průzkumů. Mezi „politická“ témata v jeho výzkumné biografii z třicátých let lze s jistou licencí zařadit dnes slavný výzkum Marienthalu – vesnice s masovou nezaměstnaností.³

Výzkum „People's Choice“ nebyl osamoceným příspěvkem Lazarsfeldovy dílny k politické sociologii. Lazarsfeldův zájem o tuto problematiku pokračoval i dále [Lazarsfeld, Berelson a McPhee 1968, Lazarsfeld a Katz 1955, Lazarsfeld a Thielens 1958].

2. Východiska výzkumu *The People's Choice*

Výzkum utváření volebních preferencí v průběhu prezidentské předvolební kampaně od jara do podzimu 1940 – tak by mohl být stručně charakterizován obsah výzkumné akce Paula Lazarsfelda, Bernarda Berelsona a Hazel Gaudetové, na jejímž konci o čtyři roky později spatřila světlo světa dodnes citovaná klasická monografie z oblasti politické sociologie *The People's Choice. How the voter makes up his mind in a presidential campaign* [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944]. Autoři si kladli za cíl zjistit, jak a proč se lidé rozhodli volit právě tak, jak se rozhodli, jak se utvářely v průběhu předvolební kampaně jejich názory a preference, jaké faktory ovlivňovaly jejich rozhodování, jakou roli sehrála v tomto procesu média a jakou mezilidská komunikace, kdy se lidé rozhodli, koho volit, a co mělo rozhodující vliv na jejich konečnou volbu [ibid.: 1]. Výzkum prezidentské předvolební kampaně byl součástí rozsáhlejšího výzkumného projektu působení prostředků masové komunikace, zejména rozhlasu, na posluchače, čtenáře, účastníky komunikace, který je znám pod označením *Princeton Radio Project*.⁴

²) Patrně prvním Lazarsfeldovým textem s předvolební tematikou v rámci projektu výzkumu rozhlasu byla studie: „Změna mínění v průběhu politické diskuse“ zveřejněná v prvním monotematickém čísle časopisu *Aplikovaná psychologie* v roce 1939 [Lazarsfeld 1939].

³) Výzkum provedla pod Lazarsfeldovým vedením skupina mladých studentů a doktorandů Vídeňské univerzity a jejich spolupracovníků v zimě 1931/32 [Lazarsfeld, Jahoda a Zeisel 1933, Jeřábek 1997b].

⁴) *Princeton Radio Project* byl zahájen na podzim roku 1937 jako výzkum působení rozhlasového vysílání na posluchače [podrobněji o projektu viz Jeřábek 1997a]. V roce 1939 bylo v rámci pokračování výzkumu projektováno použití metody panelového šetření k testování dlouhodobého

2.1. Tradiční přístupy volebních analýz a Lazarsfeldovo nové výzkumné řešení

Existuje celá řada přístupů, jimiž lze zkoumat volby, chování a názory voličů. Přístup Lazarsfeldova týmu byl významnou metodologickou inovací a především z tohoto hlediska má dodnes význam zabývat se jeho metodologickou dílnou, výzkumnými strategiemi i s nimi spjatými výsledky. Oficiální výsledky voleb nikdy neposkytovaly a ani dnes neposkytují příliš mnoho empirického materiálu, z něž by bylo možno usuzovat na názory voličů z pohledu různých částí voličské populace. Na základě těchto údajů bylo možno v podmínkách USA porovnat volební výsledky v jednotlivých státech Unie a podat tak výpověď o zásadních rozdílech mezi voliči jižních států, voliči východního pobřeží, amerického středozápadu a pod.

První pokusy o prohloubení tohoto pohledu uskutečnila skupina chicagských politologů, kteří srovnávali výsledky voleb v jednotlivých menších územních celcích města nebo státu. Tento typ rozborů, pro který je možno použít označení „ekologická analýza volebního chování“, využíval censová data za stejné oblasti, za něž byly známy volební výsledky, a snažil se odhalit souvislosti mezi podílem jednotlivých náboženských, etnických nebo příjmových skupin voličů a volebními výsledky za danou městskou čtvrť nebo území. Již tyto analýzy přinesly první zajímavé výsledky.

Dalším pokrokem byly předvolební průzkumy konané technikou dotazování reprezentativních výběrů budoucích voličů. Na jejich podkladě bylo možno již přesněji zkoumat determinanty volebního chování. Bylo také možno sledovat již před volbami vývojové trendy preferencí mezi jednotlivými stranami a jejich kandidáty. Tento přístup dosud využívá většina prováděných výzkumů veřejného mínění před každými volbami.

A právě z pohledu sledování vývoje voličských preferencí přinesla studie Lazarsfelda, Berelsona a Gaudetové užitečnou inovaci. Pohled na voličské preference optikou jednotlivých, byť i často opakovaných, průřezových výzkumů veřejného mínění, poskytuje značně omezené možnosti analýzy procesů formování voličských preferencí. Jedním, byť reprezentativním, předvolebním průzkumem, ale ani sekvencí následných dotazování pokaždé jiného, nově vybíraného souboru respondentů, nemůže být postížen celkový vliv volební kampaně na voliče. Tak je možno postihnout pouze hlavní tendence, výsledky nebo důsledky mnoha vzájemně se sčítajících a odčítajících procesů kvantitativních a kvalitativních změn v preferencích. Prostřednictvím těchto šetření však nelze zjišťovat *kdo změnil mínění, názor, přesvědčení a jakým směrem*. Před rokem 1940, kdy byl uskutečněn uvedený výzkum Paula Lazarsfelda a jeho spolupracovníků, dosud nebyl proveden průzkum, který by sledoval vývoj voličových preferencí a jeho rozhodování od samých počátků volební kampaně až do dne voleb [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 2].

---

působení rozhlasového vysílání na zemědělské obyvatelstvo v oblasti Erie County. Původně Lazarsfeld zamýšlel zaměřit výzkum na potřeby ministerstva zemědělství, které dlouhodobě působilo na obyvatelstvo prostřednictvím rozhlasového vysílání a mohlo tedy mít o podobný výzkum zájem. Ve svých vzpomínkách Lazarsfeld přiznává, že si již nevzpomíná, proč byl projekt nakonec změněn na výzkum prezidentské předvolební kampaně v roce 1940 [Lazarsfeld 1975: 207, 208]. O výzkumu prezidentských voleb v rámci komunikačního výzkumu se však zmiňuje již v poznámce v úvodu *Radio and the Printed Page* v souvislosti s financováním akce Rockefellerovou nadací [Lazarsfeld 1971: xvi]. Prostředky pro panelové šetření prezidentské volební kampaně Lazarsfeldovi nestačily a podařilo se mu je doplnit teprve po intervenci Elmo Ropera z prostředků časopisu *Life*, který měl zájem o výsledky studie. Tam byly také ihned po volbách v zimě 1940 první výsledky uveřejněny [Lazarsfeld 1975: 224].

V uvedeném výzkumu *The People's Choice* byla při výzkumu volebního chování a formování volebních preferencí poprvé uplatněna tzv. technika panelového výzkumu.⁵ Byl zde uplatněn princip několikerého opakovaného dotazování stejného souboru respondentů na jejich postoje a názory. Dotazování bylo doplněno o informace o nejrůznějších charakteristikách zkoumaných respondentů, které mohly ovlivnit průběh jejich rozhodování.

2.2. Uspořádání výzkumu (Research Design)

Výzkum byl proveden v oblasti Erie County ve státě Ohio na březích Erijského jezera mezi Clevelandem a Toledem. Region byl vybrán s ohledem na potlačení možných atypičností, které by znemožňovaly považovat získané výsledky za pravděpodobný model formování volebních preferencí v průběhu předvolební kampaně v celé řadě dalších míst severní a západní části Spojených států. Místo bylo vybráno tak, aby se zde neuplatňoval vliv velkého městského centra, aby bylo možno porovnat politické postoje venkovského obyvatelstva s postoji obyvatel malého města. Erijský okres vykazoval jen velmi malé odchylky ve volebních výsledcích od celoamerického průměru v průběhu čtyřiceti let od počátku století. Region byl navíc natolik malý, že bylo možno provádět systematickou kontrolu spolupracujících tazatelů [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 3].

V květnu 1940 navštívili spolupracovníci týmu každý čtvrtý dům v erijském okrese. Patnáct speciálně vyškolených tazatelek vybralo 3 000 osob, které v dalším výzkumu reprezentovaly obyvatele oblasti. Výběrový soubor byl prověřen jako reprezentativní pro daný region z hlediska pohlaví, věku, typu obydlí, vzdělání, vlastnictví telefonu a automobilu a národnosti [ibid.: 3].

Z tohoto primárního souboru respondentů byly stratifikovaným náhodným výběrem vybrány čtyři srovnatelné soubory po 600 respondentech, které představovaly reprezentativní výběrové minisoubory odpovídající svým složením jak primárnímu souboru 3 000 respondentů, tak i průměrnému složení obyvatelstva celé zkoumané oblasti [ibid.: 3]. Tři z těchto souborů byly dotazovány jen jednou – jeden v červenci, druhý v srpnu a třetí v říjnu. Ty byly použity jako kontrolní skupiny, s jejichž pomocí byla prováděna kontrola výzkumného procesu panelového šetření uskutečňovaného na čtvrtém dotazovaném souboru respondentů.⁶

Čtvrtá vybraná skupina 600 respondentů tvořila základní panel osob, které byly dotazány celkem sedmkrát s měsíčním odstupem od května do listopadu. Mezi červnovým a červencovým dotazováním proběhlo republikánské předvolební shromáždění (republican convention), mezi červencovým a srpnovým dotazováním obdobné shromáždění demokratické strany (democratic convention). Počátkem listopadu, před posledním dotazováním základního panelu, proběhly prezidentské volby [ibid.: 4].

---

⁵) Panelový výzkum zajímal P. Lazarsfelda jako metoda získávání informací již v roce 1938, kdy spolu s Marjorie Fiske publikoval studii *Panel jako nový nástroj pro měření mínění* [Lazarsfeld a Fiske 1938]. S metodou se patrně seznámil při výzkumu trhu a použil ji pak v několika šetřeních v komunikačním výzkumu při dotazování posluchačů rozhlasu.

⁶) Šlo o to ověřit, nakolik samotný proces opakovaného dotazování ovlivňuje odpovědi respondentů základního panelu. Podstatné ovlivnění nebylo prokázáno, a proto tyto kontrolní skupiny tvořily ve všech třech případech spolu se základním panelem vždy dvojnásobný soubor 1 200 respondentů využitelný pro analýzu.

Kdykoli některá z dotazovaných osob změnila své volební přesvědčení, zjišťovali výzkumníci detailní informace o důvodech, proč je změnila. Průběžně bylo zjišťováno, nakolik byli respondenti vystaveni působení předvolební kampaně v tisku, v rozhlasu, v osobních kontaktech i při jiných příležitostech. Byly známy osobní charakteristiky všech dotazovaných, podrobnosti o jejich politických postojích, vztazích s jinými lidmi, o jejich názorech vztahujících se k volbám, zkrátka informace o všem, co mohlo přispět k pochopení procesu formování politických preferencí [ibid.: 5].

2.3. Místo výzkumu – Erie County, Ohio

Relativně nevelká oblast Erie County měla po čtyři předcházející desetiletí relativně stabilní obyvatelstvo, v roce 1940 to bylo 43 000 obyvatel. Hlavní sídelní město oblasti – Sandusky, jediné průmyslové středisko v celém erijském okrese, mělo v době dotazování 25 000 obyvatel. Žili zde téměř výlučně běloši narození ve Spojených státech. Většinu obyvatel tvořili dělníci až na pár obchodníků, průmyslníků a odborníků. Bylo tam málo opravdu bohatých lidí, a ti neměli v oblasti dominantní vliv. I chudých tu bylo málo a nebyli sociálně vyčlenění ze života společenství.

Erijská oblast byla typickým obrazem kulturního a společenského života malého města amerického středozápadu s jeho venkovským okolím. Důležité články života v regionu představovaly rodina, náboženské obce, spolky a obchodní kluby. Celková vzdělanostní úroveň obyvatelstva byla mírně nad celoamerickým průměrem. O vědomí třídní příslušnosti bylo v erijské oblasti těžko možno mluvit [ibid.: 11].

V centru oblasti Sandusky vycházely troje místní noviny: jedny silně republikánsky orientované, jedny téměř neutrální a jedny mírně prodemokratické. Lidé četli také deníky z blízkého Clevelandu a další noviny vydávané mimo oblast. Rozhlasové stanice blízkých měst Clevelandu i Toleda měly v regionu dobrý poslech.

Ekonomický život okresu byl rozdělen mezi průmysl a zemědělství. Díky diverzifikované skladbě pracovních příležitostí a vazbě na zemědělství byla oblast v období velké hospodářské krize uchráněna velkých ořesů. Pro vlastnickou strukturu podniků ve městě i v celé oblasti byl typický rodinný typ firmy. Převaha nabídky pracovních sil udržovala mzdy na poměrně nízké úrovni. Odbory nehrály v regionu významnější úlohu.

V Erie County měly své příznivce obě hlavní politické strany. Republikánská strana měla v době předvolební kampaně efektivnější organizační strukturu a intenzivnější kontakty s voliči. V jejím stranickém aparátu se dobře prosazovaly ženy. Demokratická strana měla tehdy naopak volnější a méně účinnou organizační strukturu. V oblasti nepůsobily další významnější politické síly, hnutí mládeže, výrazné zájmové ani silné etnické skupiny [ibid.: 13]. Vnější okolnosti, za nichž probíhala předvolební kampaň, byly poznamenány zejména válkou v Evropě⁷ [ibid.: 14-15].

⁷) Anschluss Rakouska, obsazení Československa, blesková válka a obsazení Polska tvořily přehlednou volební scénu. V předvolebním období pak německá vojska napadla Nizozemí a vstoupila do Francie. Začala letecká bitva o Anglii. Těsně před volbami Itálie napadla Řecko. Spojené státy poskytly Velké Británii na základě zákona o půjčce a pronájmu starší válečná plavidla výměnou za letecké a námořní základny, které dříve patřily Anglii. Spojené státy zahájily vojenské odvody, začaly s posilováním obranných sil. Potlačování občanských práv v Evropě silně kontrastovalo s demokratickou diskusí americké společnosti před prezidentskými volbami.

3. Sociální faktory volebních preferencí

3.1. Sociální rozdíly mezi voliči a jejich vliv na formování volebního rozhodnutí

Voliči v USA již tradičně dávají přednost některé ze dvou hlavních politických stran v závislosti na své sociální a náboženské příslušnosti, bydlišti, povolání, ekonomickém postavení a také věku, a to ve vzájemné provázanosti. Tato skutečnost byla Lazarsfeldovi a jeho kolegům známa již na počátku výzkumu. Využili ji pro konstrukci „indexu politické predispozice“ [ibid.: 174].

Jednotlivé sociální charakteristiky zkoumaných osob diferencující mezi voliči demokratické a republikánské strany byly nejprve analyzovány samostatně. Socioekonomický status *SES* byl respondentovi přiřazen tazatelem, který v roli experta odhadl příjem, charakter obydlí, vybavení bytu a oblečení dotazovaného a zařadil jej do jedné z kategorií *A, B, C, D* od *nejvyššího* sociálního postavení *A* až po *nejnižší D*.⁸ Nejčetnější, střední skupina *C* zahrnující polovinu zkoumaného souboru, byla dále rozdělena podle vlastnictví telefonu na podskupinu *C+* vybavenou telefonem a na podskupinu *C-*, která jej nevlastnila.

Rozdíly ve voličských preferencích způsobené *SES* ukazují tradiční obraz amerického voliče s vyšším postavením upřednostňujícího republikánskou stranu a níže postaveného voliče demokratické strany. V prezentovaném výzkumu byl podíl voličů preferujících republikánskou stranu v nejvyšší skupině (*A*) dvojnásobný (71 %) oproti nejnižší skupině (*D*) (35 %) a podíl preferencí pro republikány se s klesajícím sociálním postavením plynule snižoval. *Autoři charakterizují osoby s větším majetkem a s podnikatelskými zájmy jako pravděpodobné voliče republikánské strany. Naopak chudší osoby, jejichž obydlí a oděv jsou nižší kvality a jejichž sebezajištění mezi pracující podporuje vnější znaky sociálního zařazení, označují za pravděpodobné voliče demokratické strany* [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 21].

Důležitou dimenzí diferencující mezi příznivci republikánské a demokratické strany bylo náboženské vyznání. Plných 60 % protestantů a pouhých 23 % katolíků dávalo v květnu 1940 svůj hlas republikánům. Představu, že tento rozdíl je způsoben rozdíly v sociální příslušnosti lidí s různým vyznáním, autoři výzkumu vyvrátili pomocí grafu, v němž vysoce postavení katolíci hlasují jen zřídka pro republikánskou stranu právě tak jako katolíci s nízkým sociálním postavením [ibid.: 22]. Ve všech sledovaných sociálně ekonomických skupinách *A + B, C+, C-, D* tvořil podíl hlasů pro republikány mezi katolíky pouze třetinu až polovinu republikánských hlasů získaných mezi protestanty. Příslušnost ke společenské vrstvě a náboženské přesvědčení se ve svém působení skládají, oba faktory přispívají ke společnému rozdílu.

Příkladem jednoduchého, ale zdaleka ne samozřejmého zjištění, je prokázaný vliv věku na voličské preference. Starší protestanti byli sice více nakloněni volit republikánskou stranu než mladší lidé stejného vyznání, ve skupině katolíků byla však patrná opačná tendence – čím starší volič, tím více „prodemokratický“.

Významněji se projevilo ještě místo bydliště. Mezi obyvateli venkova bylo o 14 % více republikánských voličů než v jediném městě oblasti – Sandusky.

Pro souhrnnou analýzu společného působení několika sociálních faktorů ovlivňujících volební preference Lazarsfeldův tým zkonstruoval *index politické predispozice IPP*.

⁸) Autoři odkazují na Mostellerovy testy reliability, které dostatečně opravňují k použití tohoto způsobu zjišťování sociálního postavení.

Jeho hodnoty jsou zadány (s ohledem na tehdejší analytické možnosti) formou trojrozměrné tabulky kombinující hodnoty kategorizovaných znaků, jejichž vliv na volební orientaci byl dříve prokázán. Sociálně-ekonomický status *SES*, *náboženské vyznání* a *místo bydliště* ve městě nebo na venkově tvořily výchozí *dimenze* konstruovaného indexu. Nejnižší hodnota indexu $IPP = 1$ byla přiřazena osobám s nejvyšším sociálním statusem *A* nebo *B*, bydlícím *na venkově* a deklarujícím „*protestantismus*“. Naopak osobám *katolického* vyznání žijícím *ve městě* zařazeným do nejnižší statusové skupiny *D* byla přiřazena nejvyšší hodnota indexu $IPP = 7$. O nich bylo možno předpokládat, že *budou volit kandidáta demokratické strany*. Tabulka 1 ukazuje přiřazení hodnot indexu politické predispozice IPP ostatním kombinacím sociálního statusu, vyznání a místa bydliště.

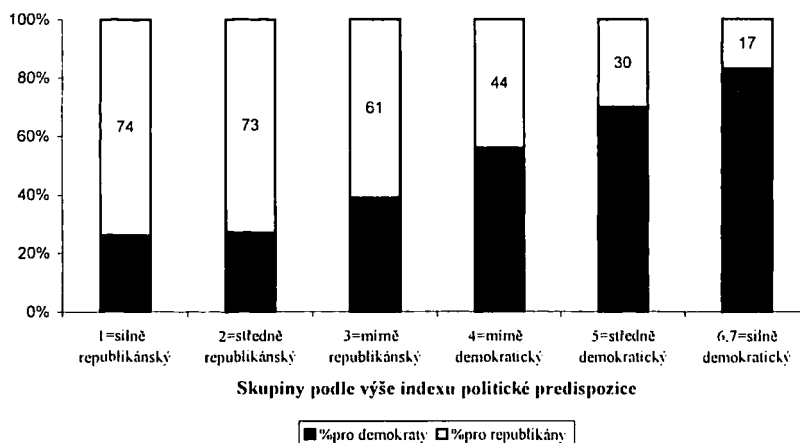
Tabulka 1. Index politické predispozice

	Protestanti		Katolíci	
	venkov	město	venkov	město
A, B	1	2	3	4
C+	2	3	4	5
C-	3	4	5	6
D	4	5	6	7

Pramen: [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 174].

Analýzu voličských preferencí založenou na srovnání skupin osob se společnými sociálními charakteristikami vyjádřenými hodnotou indexu politické predispozice uzavírají autoři myšlenkou, že člověk myslí politicky podle toho, jaké je jeho sociální zakotvení: „Sociální charakteristiky jsou určující pro politické preference.“ [Ibid.: 27]

Graf 1. Podíl preferencí pro demokratickou a pro republikánskou stranu pro skupiny IPP

3.2. Vliv ideologických rozdílů mezi voliči

Vedle objektivních sociálních charakteristik voličů byly zjišťovány také jejich postoje a názory k otázkám veřejného zájmu, zejména k těm, které se vztahovaly k volbám. Šlo o to zjistit, do jaké míry se příznivci demokratické strany a jejího kandidáta Franklina D. Roosevelta liší ve svých názorech od voličů, kteří dávají přednost republikánské straně a jejímu kandidátovi Wendellu L. Willkiemu.

Všem respondentům byla položena dvojice otázek: *Jaká skupina lidí by měla podle Vašeho názoru největší prospěch z volebního vítězství Roosevelta?* a *Jaká skupina lidí by měla podle Vašeho názoru největší prospěch z volebního vítězství Willkieho?* Odpovědi obou skupin voličů se shodovaly v názoru, že z vítězství Roosevelta budou mít prospěch především prostí občané, obyčejní lidé, dělníci. Willkieho vítězství bylo naopak spojováno s prospěchem podnikatelské vrstvy.⁹

Zvláště pojem „nezaměstnaný“ byl oběma skupinami vnímán jako pejorativní označení. Američané čtyřicátých let spojovali nezaměstnanost se společenským neúspěchem člověka bez práce. Přesto, nebo spíše právě proto, 40 % „republikánů“ jmenovalo mezi profitujícími z Rooseveltova vítězství právě nezaměstnané. Z „demokratů“ zmínilo nezaměstnané jen 3 % dotázaných.

Další rozbor voličských postojů byl založen na odpovědích lidí, kteří v průběhu předvolební kampaně změnili svůj názor. Více než třetina republikánských voličů a více než čtvrtina příznivců demokratické strany uvedla jako důvod změny svého stanoviska ekonomické argumenty. Volně formulované odpovědi na otevřenou otázku výzkumníci klasifikovali podle obsahu do dvou hlavních skupin: na argumenty s „třídním“ obsahem a na ostatní, „třídně“ neutrální. „Třídně“ pojaté argumenty byly dále klasifikovány na „argumenty chudých“ (*poor men's argument*) a na „argumenty bohatých“ (*rich men's argument*).

Z dotázaných, kteří změnili v průběhu volební kampaně názor ve prospěch republikánské strany, 49 osob uvedlo „třídně“ pojaté argumenty a 48 osob „třídně“ neutrální argumenty pro změnu svého postoje. Z voličů, kteří změnili mínění ve prospěch demokratické strany, uvedlo „třídně“ formulované argumenty 73 osob a „třídně“ neutrální důvody jen 12 osob. *Poměr mezi „třídním“ a „neutrálním“ zdůvodněním změny byl tedy u republikánů 1:1 a u demokratů 6:1.* Autoři rozuměli tomuto výsledku tak, že *demokratičtí voliči neměli větší „třídní uvědomění“, ale že pravděpodobně necítili potřebu skrývat své třídní zájmy.*

Existoval výrazný rozdíl mezi podobou třídně formulovaných argumentů různých skupin voličů. Tabulka 2 ukazuje, že ti, kdo změnili názor *ve prospěch „demokratů“* použili ve 100 % případů „argumenty chudých“. Voliči, kteří změnili názor *ve prospěch republikánů*, použili stejné argumenty jen v 29 % případů (14 ze 49). Zbývajících 71 % (35 ze 49) ekonomických argumentů tvořili v tomto případě „argumenty bohatých“.

⁹) Interpretace této dvojice otevřených otázek je svědectvím přístupu, který kombinoval nejrůznější výkladová schémata a rozhodně se nespokojil s plochým empirismem klasického neopozitivismu. Analýza skrytých významů volně formulovaných odpovědí na otevřené otázky byla součástí výzkumné strategie založené na vzájemném doplňování nejrůznějších metod sociologického bádání. Snaha využít široký rejstřík nástrojů od kvalitativních postupů uplatňujících hloubková interview až po testování statistických hypotéz, konstrukci indexů a měření našla své vyjádření i v případě tohoto výzkumu.

Tabulka 2. Počet voličů, kteří změnu názoru ve prospěch „republikánské“ a „demokratické“ strany zdůvodnili „třídně“ formulovanými argumenty

Typ „třídně“ formulovaného argumentu	„republikáni“	„demokraté“
argumenty chudých	14	73
argumenty bohatých	35	0
Celkem „třídně“ formulované argumenty	49	73

Pramen: [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 31]

Dalším zajímavým interpretačním postřehem bylo zjištění založené na jiné klasifikaci výroků dotázaných voličů. Každý z více než sta výroků byl zařazen do jedné ze čtyř kategorií: 1. Můj kandidát je pro...; 2. Kandidát protistrany je pro...; 3. Kandidát protistrany je proti...; 4. Můj kandidát je proti.... *Ani jeden ze všech analyzovaných výroků nebylo možno zařadit do kategorie 4, jako zdůvodnění volby kandidáta proto, že je proti něčemu.* Demokraté neříkají, že Roosevelt je proti velkému byznysu a republikáni netvrdí, že Willkie je proti „sociálně“ orientovaným zákonům. „Přinejmenším v těchto volbách (v roce 1940 pozn. autora) lidé odmítali připisovat vlastnímu kandidátovi jakékoli agresivní tendence.“ [Ibid.: 32]

Značný rozdíl mezi příznivci obou politických stran byl spojen s odpovědí na otázku: *Jestliže byste se měl/a rozhodnout pro osobu prezidenta mezi člověkem, který má především státnické zkušenosti z vládnutí (experience in government) a člověkem, který má především obchodní zkušenosti z podnikání (experience in business), kterého z nich byste vybral/a?* 41 % všech osob z panelu v srpnu a 40 % v říjnu bylo pro prezidenta se státnickými zkušenostmi a 45 % (47 %) pro prezidenta s podnikatelskými zkušenostmi. Rozdíly mezi příznivci republikánské a demokratické strany však byly dosti výrazné. 69 % „republikánů“ si přálo prezidenta se zkušeností z podnikání, zatímco jen 20 % „demokratů“ projevovalo stejné přání. Naopak 67 % „demokratických“ voličů by dalo přednost prezidentovi se státnickými zkušenostmi z vládnutí, což bylo možno říci jen o 20 % „republikánských“ voličů.

Autoři nabízejí dva způsoby vysvětlení zjištěného rozdílu. První z nich poukazuje na skutečnost, že kandidáti soupeřící o prezidentský úřad reálně měli za sebou jeden kariéru podnikatele a druhý kariéru veřejného činitele. Druhé vysvětlení souvisí s historickou tradicí, v níž prakticky od občanské války demokratičtí prezidenti symbolizovali důležitost vládního úřadu jako klíčové instituce, zatímco republikánští prezidenti představovali vždy Ameriku jako zemi podnikání [ibid.: 32-34].

Třetím významným tématem, v němž se lišili příznivci obou politických stran, byl postoj k válce v Evropě. Německo okupovalo velkou část Evropy. Amerika zahájila program průmyslové výroby obranného charakteru. Byl přijat zákon o službě v armádě. Rooseveltova administrativa se chystala materiálně přispět spojencům v Evropě. V americké politice se však zmobilizovaly také síly oponující této zahraniční politice. Otázka izolacionistické politiky Spojených států se stala otázkou dne [ibid.: 35].

Republikáni byli nakloněni izolacionistické politice více než demokraté. „Prospojeneckou“ nebo naopak „izolacionistickou“ orientaci zjišťovaly v dotazníku dvě otázky: 1. *Co by měly v současné době dělat Spojené státy v otázce pomoci Anglii? Měly by pomáhat méně než dosud, stejně jako dosud nebo více než dosud, ale nevstupovat přitom do války?* a 2. *Co si myslíte o přijetí zákona o službě v armádě (kterým byly zahájeny odvody do armády USA pozn. autora) – schvalujete jeho přijetí nebo je neschvalujete?*

Jejich kombinací bylo možno získat dostatečnou představu o postoji voličů: 25 % republikánů bylo jak proti odvodům do armády, tak proti zvýšení pomoci Anglii. Totéž platilo jen o 11 % demokratů. Výraznější rozdíl se projevil v extrémních variantách postoje. Ze 38 osob, které žádaly, aby pomoc Anglii byla snížena, bylo 82 % republikánů. A mezi 42 potenciálními voliči, kteří byli proti zavedení odvodů do americké armády bylo také 82 % republikánů [ibid.: 36]. Analýza odpovědí osob, které v průběhu předvolební kampaně změnily svůj postoj, tato zjištění podpořila. Nezasahovat do evropských záležitostí chtělo sedm z osmi republikánů a jen tři z pěti demokratů [ibid.: 37].

V předvolební kampani existovalo několik málo oblastí, v nichž se příznivci obou stran shodovali. Dvě z tvrzení předložených voličům se týkala osobních vlastností Roosevelta a Willkieho: *Roosevelt vyniká velkou osobní přitažlivostí, schopností tvrdě pracovat a mimořádnou inteligencí a Willkie se vypracoval vlastní pílí a vynikl svou geniální schopností organizovat průmysl*. Nejen, že oba tyto výroky byly souhlasně přijímány přívrženci obou politických stran. Byly to jediné dva výroky, které získaly v protivnickém táboře více souhlasných než nesouhlasných odpovědí. Tato relativně tolerantní atmosféra patrně přispěla ke změně postojů některých republikánských příznivců těsně po volbách. Již týden po volbách zastávalo 22 % republikánů pozitivnější stanovisko ve vztahu k nově zvolenému prezidentu Rooseveltovi, než tomu bylo ještě před volbami.

3.3. Zájem o volební kampaň a účast ve volbách

Kdo jsou lidé, kteří projeví zájem o předvolební kampaň? Jak lze charakterizovat nevoliče? Co podmiňuje účast ve volbách? To jsou otázky, které autoři považovali za důležité zodpovědět dříve než přistoupí k podrobnému rozboru utváření volebního rozhodnutí v průběhu předvolební kampaně.

Z mnoha otázek, jimiž byl přímo i nepřímě zjišťován zájem dotazovaných na volební kampani i na samotných volbách se jako nejpřesněji vypovídající a nejvíce rozlišující ukázalo vlastní sebehodnocení – odpověď na otázku *Řekl/a byste, že máte velký zájem o nadcházející volby, střední zájem, malý zájem nebo vůbec žádný zájem?*

Autoři vytvořili několik jednoduchých indexů založených vždy na kombinaci odpovědí na několik (většinou 3-5) otázek. Vznikl tak „index schopnosti vyjádřit mínění“ (*index of breadth of opinion*) IO, „index politické aktivity“ (*index of political activity*) IP, vypovídající o účasti na předvolební kampani, a „index vnímání kampaně v médiích“ (*index of over-all exposure to the campaign*) IM.

Čím větší zájem o volby respondenti projeví, tím větší byla také jejich schopnost vyjádřit mínění k otázkám předvolební kampaně (IO). Tím větší byla také jejich účast na předvolební kampani (IP) a tím větší bylo také jejich vnímání předvolební kampaně v médiích (IM) [ibid.: 41-42].

Skupinu těch, kteří se zajímali o volební kampaň, diferencovalo jak sociálně ekonomické postavení, tak i vzdělání. Společné působení těchto dvou faktorů se ukázalo jako významnější než jejich samostatný vliv. Vliv věku se odlišným způsobem projevil u různých vzdělanostních skupin voličů. U respondentů bez středoškolského vzdělání nehrál věk významnou roli ve vztahu k zájmu o volební kampaň. U osob se středoškolským nebo vyšším vzděláním se ukázal být vliv věku výrazný: zatímco dotázaní do 45 let projeví „velký zájem“ o volby ve 26 % případů, starší skupina nad 45 let v 41 % případů. Muži se zajímali o volby více než ženy, jak zjistily i jiné výzkumy. Shrnutí je obsaženo v závěru, že osoby, které se zajímají o volby lze nejpravděpodobněji najít: „...ve měs-

tech, mezi muži, mezi osobami s vyšším vzděláním, s lepším socioekonomickým statusem a ve starší věkové skupině obyvatel.“ [ibid.: 42-45]

Nejlepším testem zájmu o volby byla skutečná účast ve volbách. V oblasti Erie County byla volební účast 81 %. Také ve zkoumaném panelu uvedlo 82 % respondentů, že se zúčastnili voleb. Ve skupině s nejmenším zájmem o volební kampaň byl zjištěn nejvyšší podíl nevoličů. Jediným faktorem, který se ukázal jako významně diferencující volební účast i při kontrole předchozího zájmu o volby, bylo pohlaví dotázané osoby. Muži, kteří neměli o volby zájem, přeci jen nakonec volili v podstatně vyšším procentu případů než ženy se stejným postojem k volbám. Šlo patrně o důsledek odlišné představy mužů a žen o jejich povinnostech a rolích ve vztahu k politice.

3.4. Čas rozhodnutí a jeho sociální determinanty

Při každých volbách existují voliči, kteří již před začátkem volební kampaně vědí, kterou stranu budou volit. Jejich rozhodnutí je v průběhu kampaně neměnné. Existují však lidé, kteří z rozličných důvodů utvářejí své volební rozhodnutí teprve v čase kampaně, někteří dokonce pod vlivem této kampaně. Panelová metoda použitá ve výzkumu *People's Choice* umožnila výzkumnému týmu podrobně se zabývat časovým faktorem v rozhodování voličů. Umožnila zkoumat faktory vysvětlující, proč se někteří rozhodují dříve a jiní teprve později.

Opakované rozhovory rozlišily tři skupiny voličů podle doby konečného, již dále neměnného rozhodnutí, kterou stranu a kterého kandidáta budou volit: První skupinu tvořili „májoví voliči“, tj. ti z dotázaných, kteří se rozhodli ještě před začátkem oficiální volební kampaně a podrželi si své původní rozhodnutí po celou dobu kampaně a v listopadu volili kandidáta strany, kterou si zvolili již v květnu. Druhou skupinu tvořili „červnoví až srpnoví voliči“, tj. ti, kteří se s konečnou platností rozhodli v létě, v době stranických konferencí, a podrželi si své rozhodnutí až do dne voleb. Konečně třetí skupinu tvořili „zářijoví až listopadoví voliči“, kteří si svou definitivní představu, koho budou volit, vytvořili až v posledních měsících kampaně, někteří z nich dokonce ani v den voleb ještě nebyli pro některou ze stran rozhodnutí [ibid.: 52-53].

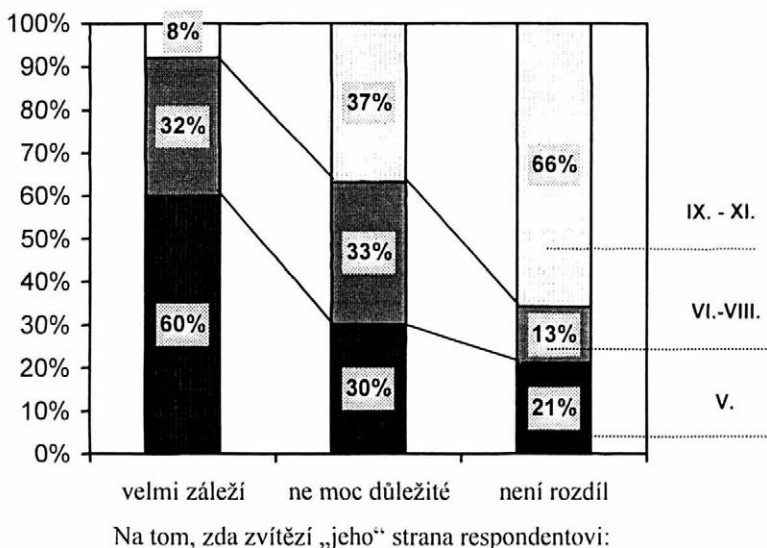
V čem spočívaly podstatné rozdíly mezi těmito skupinami lidí? Jednak lidé, jejichž rozhodnutí zrálo déle, byli méně zainteresováni na volbách. A za druhé, lidé, kteří provedli svou volbu až v posledních dnech kampaně, byli vystaveni většímu tlaku vzájemně protikladných vlivů, z nichž jedny je orientovaly volit demokratického kandidáta Roosevelta, a druhé je motivovaly zvolit republikánského kandidáta Willkieho. Tyto „křížící se vlivy nebo tlaky“ (*cross-pressures*) činily rozhodování voličů obtížnějším a tudíž také časově náročnějším [ibid.: 53].

Autoři nejprve rozebírají vliv „zájmu o volby“ na dobu konečného rozhodnutí, pak se zabývají působením „křížících se vlivů“ na čas konečného rozhodnutí a konečně zkoumají kombinované působení obou faktorů.

Lidé, projevující větší zájem o volby, se rozhodují dříve. Dvě třetiny „zainteresovaných“ byli rozhodnutí již v květnu, čtvrtina z nich se rozhodla v letních měsících a jen osmina se rozhodovala v závěrečném období volební kampaně. Naopak lidé s menším zájmem o volby ponechali své rozhodnutí téměř ve dvou třetinách případů na léto nebo podzim a čtvrtina z nich se rozhodovala až v závěrečných měsících kampaně [ibid.: 53-54].

Mimořádně silná závislost existovala mezi intenzitou zájmu o zvolení konkrétního kandidáta a časem rozhodnutí. Graf 2 ukazuje výrazné rozdíly, které mohou být využity například ve vrcholné fázi volební kampaně, kdy úspěch přesvědčování závisí na znalostech charakteristik dosud nerozhodnutých voličů a způsob argumentace může být přizpůsoben na míru této skupině voličů. 60 % z voličů, kterým opravdu záleželo na zvolení jejich kandidáta, bylo rozhodnuto již před začátkem kampaně a jen 8 % jich ponechalo rozhodnutí na poslední měsíce. Naopak z voličů, pro které nepředstavovalo velký rozdíl, zda bude zvolen kandidát demokratů nebo republikánů, bylo v květnu před začátkem volební kampaně rozhodnuto jen 21 % osob. Plné dvě třetiny těchto voličů se rozhodly až v závěru volební kampaně.

Graf 2. Měsíc konečného rozhodnutí závisí na míře stranictví

V předchozí analýze autoři ukázali některé „tradiční“ charakteristiky voliče demokratické strany a opačné rysy, typické pro voliče republikánské strany. Bohatí protestanti žijící na venkově volí tradičně republikány. Naopak chudí katolíci žijící ve velkoměstě volí zpravidla demokraty. Ale co se stane, když je volič vystaven „křížicím se vlivu“ faktorů, které jej „táhnou“ nebo „tlačí“ opačným směrem? Co když je někdo chudý a je protestant? Co když někdo pochází z chudé katolické městské rodiny a zbohatl a ještě k tomu žije na venkově? Říkáme, že tito lidé jsou vystaveni „křížicím se vlivům“ (*cross pressures*) vzájemně protikladných faktorů.

Lazarsfeld a jeho kolegové zjistili, že čím vyváženější je vzájemně protikladný vliv křížicích se faktorů, tím později se volič rozhoduje, kterého kandidáta bude volit. Zabývali se šesti různými případy „křížicích se vlivů“ faktorů: a) křížicemi se osobními charakteristikami voliče, b) nesouladem jeho postojů s preferencemi jeho rodiny a přátel a c) voličovým konfliktem mezi jím preferovanou stranou a postojem ke klíčové otázce volební kampaně, na niž má většina voličů jeho strany opačný názor než on [ibid.: 56-60].

- 1) Protikladný vliv náboženského vyznání a sociálně ekonomického zařazení byl prvním z analyzovaných křížících se tlaků. Protestanti s nízkým sociálně-ekonomickým statusem a katolíci s vyšším sociálně-ekonomickým postavením se později rozhodovali, kterou stranu budou volit, než osoby, které nebyly vystaveny tomuto protikladnému působení uvedených faktorů.
- 2) Druhým křížením protikladně působících faktorů byl *nesoulad mezi objektivní charakteristikou voličem vykonávaného povolání a jeho „sebezařazením“*, které vyjadřovalo subjektivní přesvědčení respondenta o jeho vlastní sociální pozici. Objektivními charakteristikami vykonávané práce náležel respondent mezi kvalifikované a polokvalifikované dělníky a sám se zařadil do „třídy podnikatelů a obchodníků“ (*business class*), nebo naopak jeho pracovní náplň a postavení v hierarchii povolání odpovídala zařazení mezi „bílé límečky“ (*white collar*) a on sám sebe považoval za příslušníka „dělnické třídy“ (*working class*).
- 3) Třetím příkladem křížících se vlivů působících na odklad konečného rozhodnutí byl *rozdíl ve voličských preferencích mezi rokem 1936 a nadcházejícími volbami v roce 1940*.
- 4) Rodina a přátelé tvořili ve většině případů „skupiny politické solidarity“. Čtvrtý případ *nesouladu vlastního stanoviska a politického přesvědčení ostatních rodinných příslušníků* a
- 5) pátý případ *rozdílu vlastních preferencí a politické orientace okruhu blízkých přátel* představovaly vážné křížení vlivů bránící včasnému a bezproblémovému volebnímu rozhodnutí.
- 6) Šestým případem křížících se vlivů byla voličova *preference jedné z politických stran provázená* současně jeho *představou o oprávněnosti principiálního stanoviska zastávaného protivnou stranou*. Tento konflikt byl identifikován pomocí otázky, zda si respondent myslí, že je důležitější, aby měl prezident zkušenost ze státní administrativy (*government*) nebo z podnikání (*business*). Většina republikánů si přála prezidenta se zkušenostmi z podnikání a většina demokratů dávala přednost prezidentovi se státnickými zkušenostmi. Kandidáti dané strany také příslušné preferované zkušenosti měli. Jestliže tedy, proti všeobecnému trendu, příznivec demokratické strany zastával názor, že prezident by měl mít zkušenosti z podnikání, nebo jestliže člověk, který měl v úmyslu volit republikánského kandidáta, vyjadřoval přesvědčení, že by prezident měl mít státnické zkušenosti, oba „devianti“ se ocitli v „křížovém tlaku“ vzájemně protikladných voličských tendencí.

Jaké byly *důsledky* těchto „křížících se vlivů“ nebo „křížových tlaků“ (*cross pressures*)? Ve všech případech, a autoři to dokládají sérií grafů kontrolovaných intenzitou zájmu o volby [ibid.: 58-59], *docházelo ke zpoždování konečného voličova rozhodnutí*. Největší vliv na odklad respondentova rozhodnutí měl nesoulad vlastního postoje a postoje rodiny. V souboru dotázaných, kteří měli o volby malý zájem, se podíl osob odkládajících rozhodnutí na poslední měsíce za situace nejednoznačného stanoviska rodiny zvětšil sedmkrát (ze 6 % na 43 %), a u voličů se zájmem o volby vzrostl dokonce jedenáctkrát (ze 2 % na 23 %).

Mezi důvody, *proč člověk*, který byl vystaven tomuto vlivu protikladně působících faktorů, *odkládal konečné voličské rozhodnutí*, jmenovali autoři na prvním místě skutečnost, že volič „*měl dobré důvody pro volbu kteréhokoliv z obou kandidátů*“ [ibid.: 60].

Na druhém místě mezi důvody odkládání rozhodnutí uváděli, že *respondent čekal na nějakou událost, která vyřeší existující konflikt*. Domníval se, že se mu podaří přesvědčit ostatní členy své rodiny nebo své přátele o oprávněnosti vlastního stanoviska, dával ostatním členům své rodiny šanci, aby jej přivedli na jimi sdílený způsob uvažování. Mohl také čekat na informace, které budou zveřejněny v průběhu volební kampaně a pomohou mu rozhodnout jeho dilema [ibid.: 61].

Tyto „konfliktní tlaky“ nebo „křížící se vlivy“ představovaly rovnou šanci pro organizátory volební kampaně obou politických stran. Jimi vznesené argumenty mohly rozhodnout, na kterou stranu se volič nakonec přikloní. Lazarsfeld a jeho spoluautoři však v této souvislosti poukázali na podstatnou skutečnost, a to, že: „...*lidé, kteří dotvářejí své přesvědčení naposledy, jsou ti, kteří si zároveň myslí, že je výsledek voleb ovlivní nejméně.*“ [Ibid.: 61] Větší počet „konfliktních tlaků“ měl za následek větší ztrátu zájmu o volby. Společné působení nezájmu nebo malého zájmu o volby a křížících se vlivů protikladných motivací pro volbu soupeřících kandidátů se ve výzkumu ukázalo jako mimořádně silné.

4. Závěr

V čem spočívá význam téměř šedesát let staré lazarsfeldovské monografie o utváření preferencí v předvolební kampani?

- 1) Dnes, právě tak jako před pětapadesáti lety v době svého vzniku, představuje dílo především nevšední pohled na rozhodování voličů; upozorňuje na značné rozdíly mezi nimi, na podmíněnost volebního rozhodování sociálními charakteristikami, ideologickými rozdíly i na „problémy“, které voliči mají se svým „sebezařazením“ a tudíž se svou volbou.
- 2) Výzkum narušuje řadu falešných mýtů o roli a možnostech volební kampaně; ukazuje celou řadu netriviálních souvislostí: vysoký podíl pevně rozhodnutých voličů, malé procento těch, kteří se rozhodli změnit stranu, velký význam rodiny a přátelských vztahů pro volební rozhodování, účinnost jedněch a neúčinnost jiných argumentů politických stran; přináší i rozbor faktorů, které rozhodují o odkladu konečného voličova rozhodnutí.
- 3) Monografie nechává nahlédnout do výzkumné dílny; nabízí myšlenkovou účast při konstrukci měřících nástrojů, škál a indexů; ukazuje vynalézavé způsoby prezentace výsledků; inspiruje k zamyšlení a přímo vybízí k vyzkoušení nástrojů a k ověření platnosti vztahů a souvislostí v podmínkách odlišné politické kultury i rozdílných historických souvislostí. Smysl dnešního čtení monografie *The People's Choice* je tedy nejen historicky, tj. z hlediska vývoje politické sociologie, ilustrativní, ale také teoreticky přínosný a metodologicky, a pro mnohého politika i instrumentálně, inspirativní.
- 4) Mimořádný význam citovaného Lazarsfeldova výzkumného projektu spočívá v analýzách dynamiky vývoje, v rozboru procesů utváření voličských preferencí v průběhu předvolební kampaně. Metoda panelové analýzy, její použití a výsledky ve výzkumu *People's Choice* budou předmětem samostatné stati, která se kromě metody samé bude zabývat typologií voličů, analýzou mechanismů ovlivňování voličských preferencí a rozбором aktérů předvolebního boje.

HYNEK JEŘÁBEK přednáší metodologii a historii sociologického výzkumu a sociologii komunikace na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se výzkumem interpersonální a masové komunikace a utvářením politických postojů a také dílem P. F. Lazarsfelda. V roce 1997 vydal v Karolinu monografii Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu, v roce 1999 ve spolupráci v edici *Working Papers Sociologického ústavu AV ČR studii* Utváření postojů obyvatel českého města I.

Literatura

- Jeřábek, H. 1997a. *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha: Karlova Univerzita.
- Jeřábek, H. 1997b. „Marienthal. Nezaměstnaná obec ve výzkumu Paula Lazarsfelda, Marie Jahodové a Hanse Zeisela.“ *Sociologický časopis* 33: 321-337.
- Lazarsfeld, P. F. 1939. „The Change of Opinion during a Political Discussion.“ *Journal of Applied Psychology*, Special Issue „Radio Research and Applied Psychology“ 23: 131-147.
- Lazarsfeld, P. F. 1971 (1940). *Radio and the Printed Page. An Introduction to the Study of Radio and Its Role in the Communication of Ideas*. New York: Arno Press and The New York Times.
- Lazarsfeld, P. F. 1975. „Eine Episode in der Geschichte der empirischen Sozialforschung: Erinnerungen.“ S. 147-225 in *Soziologie – autobiographisch. Drei kritische Berichte zur Entwicklung einer Wissenschaft* von T. Parsons, E. Shils und P. F. Lazarsfeld. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Lazarsfeld, P. F., B. Berelson, Hazel Gaudet 1944. *The People's Choice. How the Voter makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Lazarsfeld, P. F., B. Berelson, W. N. McPhee 1968 (1954). *Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Lazarsfeld, P., Marjorie Fiske 1938. „The ‚Panel‘ as a new Tool for Measuring Opinion.“ *Public Opinion Quarterly* 2: 596-612.
- Lazarsfeld, P. F., Marie Jahoda, H. Zeisel 1933. „Die Arbeitslosen von Marienthal.“ In *Psychologische Monographien* 5, hrsg. von K. Bühler. Leipzig: S. Hirzel Verlag.
- Lazarsfeld, P. F., E. Katz 1955. *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Lazarsfeld, P. F., W. Thielens, Jr. 1958. *The Academic Mind. Social Scientists in a Time of Crisis*. New York: The Free Press.
- Lowery, Shearon. M. L. De Fleur 1983. „The People's Choice: The Media in a Political Campaign.“ Pp. 86-112 in *Milestones in Mass Communication Research. Media Effects*, ed. by S. Lowery and M. L. De Fleur. New York, London: Longman.
- Noelle-Neumann, Elisabeth 1990. „The People's Choice – Revisited.“ S. 147-155 in *Die Wiener Tradition der empirischen Sozial- und Kommunikationsforschung*, hrsg von W. R. Langenbucher. München: Ötschlöger Verlag.

✿ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 4/1999

ČLÁNKY

Jiřina Růžková: V roce 2001 se v České republice uskuteční sčítání lidu, domů a bytů

Josef Škrabal: Zjišťování ekonomických ukazatelů osob ve sčítání

Felix Koschín: Klasifikace vzdělání

Štěpánka Morávková: Zjišťování národnosti při sčítání lidu, domů a bytů

Dagmar Bartoňová, Milan Kučera: Domácnosti ve sčítání lidu 2001 (2. část)

Alois Andrlé: Územní aspekty sčítání lidu, domů a bytů 2001

Jaroslav Kraus: Technické aspekty censu 2001

RECENZE

Nizozemský příspěvek k dějinám mortalitních krizí (Alena Šubrtová)

Co ovlivňuje počet dětí v polských rodinách? (Petra Vojtěchovská)

Psychologie stárnutí a gerontologie (Vladimír Srb)

Lékařské obory a demografie (Veronika Benešová)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Přirozená měna a bilance obyvatelstva podle národnosti v Česku 1990-1994

Domácnosti důchodců a jejich příjmy (Česká republika 1988-1996)

Obyvatelstvo francouzských regionů

Pohyb obyvatelstva ve světle nového územního členění České republiky (Přepočteno za roky 1993-1998) (Dokončení)

BIBLIOGRAFIE

LEGISLATIVA

Zákon č. 158 ze dne 30. června 1999 o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Evropa je téma číslo jedna

(Rozhovor s profesorem Jiřím Musilem)

Při příležitosti zvolení prof. PhDr. Jiřího Musila, CSc., někdejšího ředitele Sociologického ústavu Akademie věd (1990-92) a nynějšího profesora sociologie na Středoevropské univerzitě, předsedou Evropské sociologické asociace (ESA), pozval jej šéfredaktor Sociologického časopisu doc. Miloš Havelka, CSc. ke krátkému rozhovoru, jehož se zúčastnil člen redakční rady a zároveň ředitel Sociologického ústavu AV ČR, dr. Michal Illner.

Redakce: V říjnu loňského roku jste byl na zasedání Výkonného výboru Evropské sociologické asociace v Amsterdamu zvolen předsedou. O jakou instituci se jedná?

Musil: ESA vznikla v průběhu Vídeňské konference v srpnu 1992, jejímž hlavním tématem tehdy byly „Sociologické pohledy na měnící se Evropu“. Rakušané mají na jejím založení lví zásluhu. Na přípravách této konference i vzniku ESA se mimochodem podílel také Michal Illner. Přípravu vedli Max Haller a David Lane, tedy Rakušan a Angličan. Tehdy se do práce zapojila řada lidí z Evropy a také, což bylo příznivé, poměrně slušně byly zastoupeny i postkomunistické země střední a východní Evropy. Formálně byla ovšem ESA založena v roce 1994. Jde o regionální sociologické sdružení 800-900 členů. Výrazně je zastoupena složka severozápadní Evropy, jakási anglicko-skandinávská skupina, která je podle mne zatím hlavní hybnou silou celé instituce. Naopak slabší je zatím účast mediteránních zemí, a to včetně Francie.

V Amsterdamu se na loňské konferenci ukázaly specifické rysy této evropské asociace. Hlavní téma znělo: „Bude Evropa fungovat?“ a šlo především o otázku, do jaké míry bude evropské sjednocení funkční. Kongres sám měl klasickou formu, tzn. vedle velkých plenárních zasedání se hlavní proud rozdrobil do jednotlivých menších skupin. Já jsem měl s Claire Wallaceovou na starosti jeden z bloků, který se zabýval přeměnou institucí postsocialistických zemí. Ukázalo se při tom, jak zřetelně diverzifikovaný problém to je a jak odlišně je v jednotlivých zemích tematizován. Kongresu se zúčastnili také čeští odborníci, se zájmem byl přijat například referát kolegyně Vajdové ze Sociologického ústavu. Pro zajímavost – většina ruských referátů byla až nihilistická, třeba kolega Oleg Janickij v podstatě konstatoval, že Rusko se jako společnost rozpadá. Vidím v tom jejich zvláštní způsob apokalyptického vidění. Řada diskutujících proto oponovala, že pravděpodobně je situace ve skutečnosti jiná, ale zároveň zazněly velice zajímavé úvahy o prostém přežívání, denním životě prostých lidí, kteří existují na hranici přežití, jak důležitá je možnost ruských lidí doplňovat rozpočet rodin pomocí prodeje potravin z malých zahrádek a tak podobně. V tomto kontextu české referáty působily poměrně optimisticky.

Redakce: Jaké jsou další aktivity ESA?

Musil: Základem práce asociace jsou tzv. výzkumné sítě. Důležitou aktivitou, kterou bychom měli pomáhat rozvíjet i u nás, je vydávání časopisu *European Societies*, který dostávají všichni členové. Členský poplatek 50 dolarů je sice dost vysoký, ale zato umožňuje existenci časopisu a asociace má tak své finanční zdroje. Také se pravidelně vydává *Newsletter*, který zajišťuje kolega Dennis Smith z Velké Británie.

Redakce: Co může ESA přinést české sociologii?

Musil: Domnívám se, že užitečnost tkví především v možnosti publikovat v *European Societies*, což je nový otevřený časopis. Aby se o české sociologii začalo víc vědět. Spíše záleží na naší aktivitě a schopnostech využívat možnosti. O podporu se není třeba bát. Zastoupení naší části Evropy ve výkonném výboru je neobyčejně silné, já bych řekl, že až čtyřicet procent členů je ze středovýchodní Evropy. Budu rád, když najdeme promyšlenou formu, jak této šance a mých dvou let v pozici předsedy využít. Dokonce padla nabídka, že by v Praze mohl být sekretariát ESA. Kdybych tady měl nějaké institucionální zázemí, které ovšem nemám, tak se nebojím, že bychom v soutěži s ostatními nevyhráli, protože náklady na provoz sekretariátu v Praze by byly určitě nižší než v Paříži nebo ve Finsku. Jenže by to chtělo partu lidí, která by se do toho pustila. Obecným problémem české sociologie je – což jsem už při různých příležitostech mnohokrát opakoval – nedostatečnost evropského pohledu. Většinou vidíme jen český problém v Evropě. Do diskusí nevstupujeme se svým přínosem jako rovnocenný intelektuální partner. Sami sebe odsuzujeme jen k dokumentaci: – kdesi existuje jakási malá země, která má jakousi zvláštní zkušenost –, ale *de facto* se vlastně dialogu o Evropě nezúčastňujeme.

Redakce: Historici k české otázce v evropském kontextu pořádali tři konference, které byly dosti zajímavé. Čím to je, že mezi historiky se o tom diskutuje více než mezi sociology?

Musil: Historie byla a je v Čechách vždy tak silná, že jakoby až pohlcuje ostatní obory. Dokonce bych dodal, že poněkud „posunuje“ pohled a orientuje na nebezpečné historizování. Historiků je víc než sociologů, a myslím, že ani nebyli komunismem tak decimováni. Mají silnější tradici. Češi stáčíjí hlavu pořád jakoby zpět a nepřetržitě věří tomu, že ze své minulosti vybudují správnou přítomnost.

Redakce: Jak vidíte svoji roli a čeho byste chtěl dosáhnout ve funkci předsedy ESA?

Musil: Jsem přesvědčen, že základní velké téma je evropská identita čili socio-kulturní podmínky vynořování komunity evropských národů. Bude Evropa kultivovat novou identitu, která by byla ne internacionální, tj. mezi existujícími národy, ale která by byla supranacionální? Zde se vám okamžitě objeví spor mezi federalisty a konfederalisty, nebo dokonce i skeptiky, kteří nechtějí evropskou integraci vidět jinak než jakousi funkční ekonomickou záležitostí. Sociologie nemá dostatečně propracovány teorie integrace Evropy, analyzující zcela konkrétně integrování národních komunit, deficitů společného kulturního základu atp. Mělo by se začít diskutovat právě o tomto. Sociologové by se na to měli připravit, mít promyšlený přehledný názor. Bude potřeba vytvořit institucionální základnu, chtěl bych proto založit permanentní seminář právě k tomuto problému a věřím, že najdeme finanční podporu, aby se seminář o evropské kulturní identitě mohl uskutečnit v Praze. Dalším tématem, který jsem navrhl pro ESA, zní: Evropské město a evropská urbanizace.

Redakce: Existuje už nějaká představa, čím se bude zabývat příští kongres ESA?

Musil: Bude se konat v Helsinkách v roce 2001 a díky iniciativě lidí ze střední a východní Evropy bude jeho hlavním tématem „Jednota a rozdělení v Evropě“. Evropa se totiž nejen integruje, ale domníváme se, že existuje i nebezpečí nového rozdělování. Bylo by dobré, kdybychom se na to řádně připravili a dovedli prodat, co už bylo promyšleno. Ale upozorňuji, to bychom se museli okamžitě pustit do práce. Název asociace i tematika kongresu nepřetržitě zdůrazňují spojení s evropskými problémy. Je naprosto zřejmé, že

vznik asociace je jakýmsi korelátem vzniku Evropské unie, a bude stále přirozenější, že se reflektování evropských problémů dříve nebo později stane ústředním.

Redakce: To by ovšem mohlo být problémem vzhledem k těm zemím, které nebudou ani v dohledné době členy Unie jako Rusko a Ukrajina a budou se k ní teda vztahovat vždycky jakoby zvenčí.

Musil: Rusové jsou v tom určitě rozpolceni, protože u nich je vždy patrná snaha nechybět mezi velmocemi, pohybovat se na globální úrovni. To je můj pocit, že proto mají skoro možná raději Mezinárodní sociologickou asociaci (ISA), neboť tam mají jako partnery Američany.

Redakce: Neexistuje případně nějaký metodologický tlak, který by rozlišoval přístupy prosazované touto asociací třeba od přístupů americké sociologie?

Musil: Nepochybně existuje naprosto podstatný rozdíl ve vztazích mezi etnickými skupinami a minoritami a ve vztazích mezi národními státy. Pro Američany je problém národních států poněkud obtížný a nesrozumitelný. Je samozřejmě tematizován, ale nehraje nějakou velkou roli, neboť není součástí jejich zkušenosti. Proto je také třeba daleko hlubšího promýšlení vztahů mezi sociologií (nebo vůbec analytickými sociálními a ekonomickými vědami) a historiografií. Vždyť problém historicity pokládáme téměř za jeden z nejdůležitějších problémů sociální struktury. Připomenul bych ale v této souvislosti, že když se na plenárním zasedání začaly ozývat kritické hlasy vůči americké sociologii, tak bývalý předseda profesor Martin Kohli z Berlína velice energicky vystoupil s tím, že nemá smysl začít rozdělovat náš obor takto etnicky nebo kontinentálně. Řekl bych, že především je třeba se ptát na evropské otázky, a ne budovat nějakou evropskou sociologii.

Redakce: Děkuje se za rozhovor.

*DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 1/2000

ČLÁNKY

Michal Tirpák, Viera Pilinská: Demografický vývoj na Slovensku v roku 1998

XXIX. konference České demografické společnosti „Zdraví nejen do roku 2000 (Česká republika a mezinárodní srovnání)“, 19. květen 1999

Alena Petráková: Aktivita Světové zdravotnické organizace v České republice

Marcela Gregůrková, Zdeňka Vandasová, Zdeňka Škodová, Marek Malý, Růžena

Kubínová: Zdraví a životní prostředí: výsledky dotazníkového šetření HELEN 98

Zuzana Kamberská, Radka Kočová: Zdraví a životní styl: výsledky výběrového šetření o zdravotním stavu české populace – HIS 96

Ladislav Csémy: Zdraví a škodlivé návyky: alkohol – konzumní zvyklosti dospělé české populace

Dagmar Dzúrová, Eva Dragomirecká: Duševní zdraví obyvatel České republiky

Jitka Rychtaříková: Naděje dožití ve zdraví

Jan Bruthans: Co stojí naše kardiovaskulární zdraví

Marcela Ambrožová: Co stojí zdravotní péče ve VZP ČR

DISKUSE

Felix Koschin: Jsme v pubertě nebo v přechodu?

SČÍTÁNÍ LIDU

Ladislav Pištora: Zkušební sčítání lidu, domů a bytů

RECENZE

Romové v České republice (Vladimír Srb)

Proměny česko-polských pohraničních vztahů na příkladu opolského Slezska
(Helena Vomáčková)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Populační politika obcí: Chýnov, Grygov, Dřevohostice

„Město – venkov“ podle klasifikace Eurostatu

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Zamyšlení nad českou sociologií výchovy, vzdělávání a mládeže v 90. letech

RADOMÍR HAVLÍK*

Katedra občanské výchovy Pedagogické fakulty UK, Praha

JAROSLAV KOŤA*

Katedra pedagogiky Filozofické fakulty UK, Praha

Reflections on Czech Sociology of Education and Youth in the 1990s

Abstract: Research work in the field of the sociology of education has led us to the question of the overall state of sociological disciplines relating to these questions and problems of youth in the Czech Republic since 1990. We believe that it is still too early to undertake a deeper analysis and overall assessment of the development of Czech sociology of upbringing. In this initial phase we wish to present a preliminary mapping of the facts of the situation. It is therefore necessary to pose several questions: What is the current institutional basis of the discipline? What has been published in this area? What themes have been the subject of research? Where are new interdisciplinary links between the sociology of upbringing and youth and other disciplines (especially social education) emerging? In conclusion we appeal to readers for further information, ideas and opinions on this theme.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 87-96)

Zamyšlení nad českou sociologií, která se zabývá problematikou výchovy, vzdělávání a mládeže v 90. letech, tak jako nakonec u každého vědního oboru, lze vést v nejrůznějších rovinách – v metodologické, ve vědeckovýzkumné či v rovině didaktické, pojednávající o způsobech vhodného zprostředkování uvedené tematiky studentům jak sociologických, tak nesociologických oborů. Budeme v zájmu stručnosti užívat poměrně široce výraz „sociologie výchovy“ nejen pro vlastní sociologii výchovy, ale i pro sociologické disciplíny, které se zabývají problematikou vzdělávání, mládeže, apod., jako to činí např. ve své reprezentativní publikaci P. Ondřejkovič [1998].¹

Pohled na stav sociologie zabývající se výchovou, vzděláváním a mládeží nás přivedl až k nastolení otázek, týkajících se rozvoje těchto oborů v České republice,² tento-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc., katedra občanské výchovy PedF UK, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1, tel. (02) 2190 0100, e-mail rado-mir.havlik@pedf.cuni.cz, resp. Doc. PhDr. Jaroslav Koťa, katedra pedagogiky FF UK, Celetná 20, 116 38 Praha 1, tel. (02) 2449 1369, e-mail jaroslav.kota@ff.cuni.cz

¹) Poměrně široké pojetí teoretického záběru sociologie výchovy má svou tradici. Z našich sociologických staří připomenout například Šíma [1938]. Podobně např. Parelius a Parelius [1978] uvádějí na s. 2: „Today, the Sociology of Education closely approximates the scientific ideals of sociology as whole, but it also profits significantly from the input of professional educators.“ Analýza definic předmětu sociologie výchovy (včetně jejího vztahu k tzv. sociologické pedagogice, pedagogické sociologii, sociologii dítěte, sociální pedagogice a mnoha dalším) by sama o sobě mohla vydat na rozsáhlou samostatnou studii.

²) Díky užšímu vymezení problému nerozvádíme zřetelný přínos slovenské sociologie výchovy a mládeže pro československou sociologii, reprezentovaný jmény P. Ondřejkovič, L. Macháček ad.

krát především v rovině teoretické, výzkumné i institucionální. Nejde ovšem pouze o taxativní výčet aktivit. Obecně řečeno: zvláště druhá polovina dvacátého století se odehrává ve znamení prudkého rozvoje hraničních a aplikovaných věd. Ale sociologie výchovy, mládeže a vzdělávání se jakoby od počátku století rozvíjely relativně povlovně, po druhé světové válce po několika vlnách zvýšeného zájmu širší sociologické veřejnosti, zdá se, procházejí tyto disciplíny dosti nečekaným útlumem.

První problém, na který naráží většina badatelů při zkoumání vývoje jednotlivých vědních disciplín, je absence vědeckých monografií, zabývajících se metodologickými a historickými otázkami vývoje jednotlivých věd. Ojedinelé jsou i monografie osobností, které se významně zapsaly do vývoje oborů.³ Nejen dějiny pedagogiky a dějiny sociologie pomíjejí problematiku rozvoje hraničních i aplikovaných věd. Tím se zcela jistě vytváří vhodná půda pro zvláštní diskrepanci: na jedné straně se objevuje řada vysoce kvalitních studií zasvěcených metodologickým otázkám základních vědních disciplín – a vedle nich se hraniční vědy rozvíjejí jakoby nezávisle na dosaženém stupni poznání v základních vědách.

Domníváme se, že dnes je ještě příliš brzy na provedení vyčerpávajícího analytického rozboru a na celkové zhodnocení vývoje české sociologie výchovy (nechceme opakovat známé teze, hodnotit a přehodnocovat vše, co bylo vykonáno od vydání učebnice G. A. Lindnera, tedy od osmdesátých let minulého století až do roku 1989, neboť více než stoletá perioda vyžaduje hlubší analýzu a snad i odstup – a to zvláště od prací z poválečné sociologie). Nekladli jsme si proto ve zjišťující fázi vyšší cíle než předložit zájemcům k veřejné diskusi výsledky předběžného zmapování toho, co se odehrálo v oblastech, které „spravuje“ sociologie výchovy a vzdělávání po roce 1989. Vycházeli jsme především z výuky této disciplíny na vysokých a vyšších odborných školách, kde se běžně využívá nejrozumnějších sociologických pramenů, které se mnohdy jen volně vztahují k problematice školství, výchovy a vzdělávání mládeže či mají povahu interdisciplinárních studií. V centru našeho zájmu se tak ocitly některé vybrané otázky: Jaký je současný stav bádání? Co bylo v této oblasti publikováno? Jakými tématy se zabýval výzkum? Která témata jsou výrazně frekventována? Kde se rýsují nové a uvědoměle rozvíjené interdisciplinární vazby sociologie výchovy a dalších oborů?

Několik poznámek k bytí a nebytí české sociologie výchovy, vzdělávání a mládeže

V zásadě lze konstatovat, že *kontinuita vysokoškolské výuky* sociologie výchovy, vzdělávání a mládeže nebyla přerušena. Někdy jsou tyto disciplíny přednášeny odděleně, někdy pospolu a ve vzájemných vazbách pod hlavičkou sociologie výchovy. Z tradice jsou i nadále pěstovány na vysokých školách učitelského směru, kde patří k předmětům výuky oboru pedagogika (např. na FF UK, PedF UK); jindy jsou začleněny – a to je nový trend posledních let – jako integrální součást postupně konstituované sociální pedagogiky (např. FF UK Praha, PedF UP Olomouc, Univerzita v Pardubicích, VŠP Hradec Králové). Ojedinelé jsou zařazeny do obecně vzdělávacího či pedagogického základu – a to buď v rámci, nebo spolu s úvodem do sociologie. Nadále jsou součástí přípravy profesionálních sociologů. Jistě by bylo užitečné v další samostatné studii zmapovat i úspěšnost této

³) Výjimku tvoří monografie J. Sedláka *Inocenc Arnošt Bláha* [1995], v níž nalezneme ukázky z kapitol, které Bláha věnoval otázkám sociologie dětí, mládeže, rodiny a kázně na středních školách. Poznamenejme, že brněnská sociologická škola držela v meziválečném období primát v sociologickém bádání a Masarykova univerzita dodnes udržuje výraznou sociologickou tradici.

výuky, která by mohla být indikována také četností a povahou diplomových a disertačních prací v těchto disciplínách.

Úspěšná realizace ještě nepřináší odpověď na otázku, zda a nakolik je v ČR sociologie výchovy a vzdělávání *konstituována jako vědní obor*. Před rokem 1990 velmi aktivní sekce sociologické společnosti, která se zabývala problematikou mládeže, *de facto* zmizela z povědomí. Dříve hojně akce pořádané různými institucemi, které bývaly navštěvovány sociology výchovy, rodiny a dalších sociologických oborů, ale i pedagogy a psychology – jsou dnes zcela ojedinělé. Typické je, že sociologové, zabývající se problémy výchovy, dětí, mládeže apod. se spíše setkávají na seminářích a konferencích *České asociace pedagogického výzkumu* či mezinárodních akcích organizovaných pedagogickými fakultami (např. v roce 1998 v Olomouci a Praze, v letech 1997 až 1999 na konferencích Socialia v Hradci Králové).

Texty zprostředkující například studentům vhled do problematiky, otázky definic oboru, konstituce a jeho metodologického profilu spadají spíše do meziválečných let a před listopad 1989. Institucionální základna je roztržena a její základ tvoří řada kateder vysokých škol, které spojují výukovou a badatelskou činnost. Samostatné periodikum v této oblasti u nás soustavně nevychází, proto se publikační aktivity realizují v rozmanitých sbornících a časopisech pedagogických, sociologických, ale i dalších oborů.

Na druhé straně se zdá, že případný soupis realizovaných grantů (zvl. v oboru pedagogika) by ukázal řadu úkolů, které se dotýkají problematiky sociologie výchovy. Pak bychom zjistili, že v rukopisech nejrůznějších institucí leží již dnes docela slušné bohatství poznatků z teoretických a empirických výzkumů, z nichž jen zlomek byl publikován.

Příznivým rysem současné situace je prohlubující se *propojení sociologie s disciplínami pedagogickými a psychologickými*. Naopak je příznačné, že na půdě čistě sociologických institucí zůstávají problémy výchovy většinou stranou zájmu. Čestnou výjimku tvoří sekce sociální patologie, která dává zaznívat vystoupením orientovaným na problémové aspekty života dětí a mládeže.

Publish or perish

Mezi *vysokoškolskými učebnicemi* a učebními texty v oblasti sociologie výchovy studenti zatím postrádají ucelenější přehledové a metodologicky orientované publikace. Komplexnější práce (odpovídající novému stupni poznání a novým interpretačním pozicím) v podstatě neexistují.⁴ Texty z počátku 90. let [např. Havlík, Novotná a Prokop 1993] prozrazují, že byly připraveny pod časovým tlakem, narychlo a pro akutní potřebu výuky. Také učební text M. Rabušicové [1991] je elementární sdělení, což koneckonců přiznává již název uvozený předložkou „k“. Rovněž informace obsažené ve *Velkém sociologickém slovníku* jsou v heslech věnovaných problematice výchovy, vzdělání atd. poměrně kusé. A v prestižním Sociologickém nakladatelství – SLON se dosud neobjevil jediný titul, který by byl věnován problematice výchovy, vzdělávání a mládeže. Občas se v posled-

---

⁴) I přes oprávněné výhrady k dobovým kontextům v pracích K. Gally nebo F. Hájka [1979], poskytují tyto vysokoškolské učebnice i nadále informaci o jistém časovém úseku a výřezu teoretických koncepcí sociologie výchovy a mládeže své doby. Galova učebnice [Galla 1967] umožnila jistou rehabilitaci a opětovné zavádění sociologie výchovy na vysoké školy v Československu. Bohužel jeho další učebnice [Galla et al. 1986] byla již textem značně problematickým. Stále (i když z hlediska empirického by mnohé již potřebovalo aktualizaci dat a následné přehodnocení) se užívá kultivované starší práce J. Alana [1974].

ních letech objevují speciální tituly, věnované např. sociálně patologickým jevům [např. Jedlička 1997; Jedlička a Kořa 1998; Martinková, Scheinost a Trávníčková 1996; články v časopisu *Pedagogika*]. Chceme-li se tedy více dozvědět o nálezech sociologických, sáhne spíše po práci J. Průchy [1997] *Moderní pedagogika*.

Od roku 1992 nastává v sociologii výchovy a mládeže téměř publikační „ticho“, které výrazně kontrastuje s dříve rozsáhlou publicitou výsledků výzkumů a živými polemikami na stránkách *Sociologického časopisu* a dalších časopisů, vedených A. Matějovským, D. Holdou, A. Kabátkem, P. Sakem a dalšími ještě na konci 80. let. Pouze sporadicky se vyskytují zprávy z empirických výzkumů [Rezková a Čermáková 1990]. Jako přesah publikačního a badatelského úsilí v této oblasti do dalšího desetiletí se jeví publikace B. Krause [1990] o problémech mládeže, v *Sociologickém časopisu* pak zásadní hodnotící stat' A. Kabátka [1990] k vývoji sociologie mládeže (což je jakási závěrečná bilance série článků z konce 80. let), tak metodologicky zajímavé stati P. Matějů (v letech 1990-1992), pojednávající z meritokratických pozic o demokratizaci přístupu ke vzdělání. Ta byla analyzována většinou v makrosociologickém kontextu reprodukce vzdělanostní struktury společnosti [Matějů 1990, 1991a, 1991b; Matějů a Řeháková 1992]. Jako ojedinělá se jeví stat' Z. Mikové [1991] o problému nákladů času rodičů věnovaného dětem.

Od roku 1992 stati z pera českých sociologů k problematice výchovy a mládeže téměř mizí.⁵ Na stránkách *Sociologického časopisu* lze pak nalézt již jen informaci o kvalitativní sondě H. Kubátové [1995] zasvěcené projekcím životní dráhy teenagerů a v roce 1997 v rubrice Zprávy a informace reflexi uplatnění absolventů vysoké školy [Nekuda a Sirovátka 1997]. Nahlédnutí do *S-obzoru*, který vycházel od roku 1992 do roku 1995, ukázalo poměrně malý prostor, kterého se na jeho stránkách sociologii výchovy dostávalo (a to i v odkazech na dřívější samizdatovou fázi). V zásadě šlo o informace, glosy a metodologické poznámky [Konopásek 1993; Alan a Kabele 1993; luč] 1993].

Nepřehlédnutelnou pozici si sociologie výchovy, vzdělávání a mládeže vydobýly v časopisu *Pedagogika* [Karolczak-Biernacka 1990, Tomin 1991, Franclová 1990]. V roce 1994 první číslo přineslo řadu ukázek z prací školní etnografie, ve třetím čísle byla publikována stat' J. Koti a R. Váňové [1994] o vývoji profesionalizace učitelů a celé čtvrté monotematické číslo bylo pak věnováno problematice učitelského povolání. V roce 1995 bylo publikováno několik článků zabývajících se otázkami vzdělávání učitelů; již v prvním čísle čtenáři našli i úvahu o postmoderním myšlení a pedagogice [Skalková 1995] a ve druhém se mohli seznámit nejen s výsledky výzkumu R. Havlíka [1995], ale i se zamyšlením nad vztahem vzdělání k rozhodujícím sférám společenského života [Pařízek 1995]. Hned v prvních číslech následujícího ročníku se objevilo výzkumné sdělení M. Rabušicové a M. Pola [1996a, 1996b] o vztahu rodiny a školy a jejich vzájemné komunikaci, dále pak úvahy B. Krause [1996] o nově se konstituující sociální pedagogice. V prvním čísle ročníku 1997 byla ve výzkumných sděleních publikována sonda P. Saka [1997] o působení televizních stanic, ve druhém čísle se vedle výzkumu R. Havlíka [1997] o uplatnění absolventů, objevilo hutné sdělení z výzkumu T. Svatoše [1997], věnovaného studentským představám a hodnocení učitelské profesionalizace. Ve třetím čísle byl otištěn text L. Zimové [1997], věnovaný rovněž uplatnění absolventů pedagogických fakult, který tentokrát zahrnoval studenty UJEP v Ústí nad Labem, v čísle je i

⁵⁾ Je tu zajímavý překlad stati irského sociologa D. O'Sullivanova [1996] *Kulturní cizinci a rekonstrukce školství. Lekce z irské zkušenosti pro střední Evropu?*

informace o workshopu zasvěceném otázkám vzdělání, vědy a informatiky, který pořádal Ústav rozvoje hl. m. Prahy [Koťa 1997].⁶ V prvním čísle ročníku 1998 byl otištěn pozoruhodný článek lotyšského autora M. Veideho [1998] o vztahu školy a současné civilizace, který je svědectvím o bolestném hledání ztracené kulturní identity, jakož i o iluzích a ztrátách v oblasti školství. Sociolog, který se zajímá o pohyb a nové trendy v českém školství a o otázky implantace některých reformních pedagogických směrů u nás, by neměl přehlédnout celé čtvrté monotematické číslo ročníku, které je pod názvem *Reformní trendy v českém školství 90. let* věnováno právě těmto otázkám. Při čtení časopisu *Pedagogika* lze konstatovat, že příspěvky z oblasti sociologie výchovy, vzdělávání, mládeže a dalších hraničních disciplín jsou na jeho stránkách vítány.

Z časopisů příbuzných svým zaměřením si zaslouží pozornost ještě *Éthum (Bulletin pro sociální pedagogiku)*, který vychází od roku 1993.

Nadějně započaté pokusy o zavedení časopisu,⁷ který by dal větší prostor sociologickému pohledu na problémy výchovy, dětí a mládeže skončily na nedostatku finančních prostředků.

Větší publikační prostor dostávají sociologové výchovy, vzdělávání a mládeže ve sbornících z konferencí, v interních publikacích vysokých škol apod., většinou pod hlavníčkou pedagogického výzkumu. Jde např. o práce M. Rabušicové [1992, 1995, 1996] k problematice přístupu ke vzdělání, o výzkumné informace prezentované na půdě konferencí České asociace pedagogického výzkumu apod.

Výzkumné a pedagogické aktivity

Je zřejmé, že badatelé v oboru se nemusí stydět za nesmírné množství práce, které bylo uděláno v rámci výzkumu. Ať již máme na mysli badatelskou práci v oblasti teorie (např. analýzy demokratizace přístupu ke vzdělání, rozpracování problematiky profesionalizace učitelského povolání, textů k sociologii mládeže ve vztahu k výchově či otázky rodiny ve vztahu ke vzdělání) nebo (a to v kvantitativním smyslu) v oblasti empirického výzkumu. O tom, že již bylo nahromaděno množství dat a poznatků, není pochyb. Většina empirických výzkumů krytých granty GA ČR, FRVŠ, MŠMT a dalších agentur, byla také příznivě přijata a lze předpokládat, že se svými výsledky již (v možné míře) stala podkladem pro decizní sféru. Deskriptivní i prakticko-aplikační účel jistě plní. O tom svědčí i to, že sociologové se podílejí na zpracování rozborů ÚIV [*Program...* 1997] a poskytují touto cestou od roku 1996 data svých výzkumů i v rámci mezinárodní spolupráce zemí OECD pro ročenku *Education at a Glances*. Pro účely mezinárodního výzkumu byla zpracována i řada studií z historicko-sociologické analýzy vývoje jednotlivých akademických profesí u nás pro srovnání s jejich vývojem ve střední Evropě. Výsledky tohoto výzkumu vyšly jak v cizojazyčné, tak i české verzi, značná část zpracovaného materiálu zůstala v rukopisných studiích.⁸

⁶) Je zde uveden seznam priorit, které by měl magistrát hl. m. Prahy ve školské politice preferovat. Pod supervizí britských expertů proběhl workshop, jehož závěry byly ve zhuštěné verzi publikovány ve Strategickém plánu hl. m. Prahy [*Strategický...* 1998].

⁷) *Bulletin Mládež, společnost a stát* a jeho následník, čtvrtletník *Mládež a společnost* vycházely (pod redakcí V. Dubského) celkem 5 let, aby v počátku 6. roku skončily 1. číslem roku 1997.

⁸) Srv. např. v rámci výzkumu prof. McClellanda příspěvek k profesionalizaci učitelů [Koťa 1995, 1996]. V obou sbornících je řada příspěvků věnovaná jednotlivým akademickým povoláním.

Ze sociologických výzkumů, které se nám podařilo podchytit, tu jmenujme nejprve šetření žáků a studentů (Z. Čermáková, D. Holda), které proběhlo at' již jako součást výzkumů pedagogických,⁹ nebo jako samostatná dlouhodobá sledování, která využívají srovnatelnou metodiku. Pozornost zaslouží také monitorování přípravy, názorů a postojů posluchačů pedagogických fakult a směrů. I zde byl proveden longitudinální výzkum v letech 1994-1996 s podporou GA ČR, které realizovali J. Duffková, R. Havlík a A. Kabátek.

Bohatství dat přinesly rovněž výzkumy absolventů všech typů škol (V. Čermák, D. Holda, P. Kuchař ad.). Zajímavé jsou zde především poznatky o zpětné reflexi přípravy na vysoké škole, o problémech adaptace na nové sociální prostředí a profesní role, o profesních orientacích. Stále aktuálnější je studium absolventů všech stupňů škol v souvislosti s problémy trhu práce [Czesaná a Kuchař 1999, *Absolventi...* 1999].

Můžeme říci, že zkoumání studentů a absolventů se účastnily desítky dílčích řešitelů na školách a fakultách, mnohé výsledky jsou zajímavé, většinou mají však jen charakter sond s dílčím významem. Nelze vyloučit i jistou neprofesionalitu, která nebude výjimkou.

Sociologové studují svými prostředky otázky hodnotových orientací mládeže, vlivy masmédií, ale i vztah mládeže k sektám a novým náboženským hnutím (např. P. Sak). Zajímavá byla šetření trávení volného času dětí a mládeže organizovaná od roku 1990 v rámci Institutu dětí a mládeže MŠMU ČR (F. Pelka, P. Sak). Významným přínosem pro studium výchovy jsou (spolu s poznatky pedagogických psychologů, pedagogů, ekonomů vzdělání) sociologická empirická šetření [Šimoník 1994, Müllner a Kučera 1996] přípravy, postavení a profese učitele (R. Růžička, R. Havlík, O. Šimoník, projekt Učitel prezentovaný J. Müllnerem aj., J. Kučerou ad.), která byla analyzována a prezentována v do jisté míry syntetizující publikaci o postavení učitele v pohledu sociálních věd [Havlík et al. 1998]. Přínosné je i propojení některých šetření na jiné oblasti sociologické analýzy. Uvedme zde sociologické zkoumání sociální deviace (K. Večerka, M. Scheinost ad. pracovníci Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, dále P. Kuchař, J. Buriánek, P. Sak), zvl. toxikomanie (např. sociologická šetření v rámci monitoringu hygienické služby, výzkumy na školách, P. Kuchař) ad.

Publikační i badatelská plodnost, na níž participují i sociologické přístupy pod různými hlavičkami, se, jak naznačuje i předchozí kapitola o publikačních aktivitách, objevuje i v kolektivech pedagogů a psychologů. Jmenujme za všechny např. pražskou skupinu školní etnografie využívající výrazně impulsů kvalitativní sociologie,¹⁰ stati pedagogického psychologa S. Štecha, které se hojně opírají o sociologické koncepce a výzkumy [srv. např. Štech 1998], knižní publikace i vystoupení pedagoga J. Průchy k pedagogickému výzkumu, do kterého řadí i silné proudy sociologického bádání v oblasti výchovy, apod. Nesporně užitečné bylo i využití řady sociologických dat v analytické interdisciplinární publikaci UNICEF zabývající se dětmi a mládeží [*Děti...* 1996]. Nelze přehlédnout kolektivní studii „Školský systém a rozvoj vzdělání“ ve *Zprávě o vývoji české společnosti 1989-1998* [„Školský...“ 1999].

---

⁹) V roce 1996 realizoval D. Holda a kol. šetření studentů středních škol, v roce 1997 vyšších odborných škol.

¹⁰) Vedle grantových úkolů skupina vydala několik učebních textů na PedF UK, naposled sborník [„Transmise...“ 1998].

Domníváme se, že sociologové by měli více věnovat pozornost hraničnímu oboru své disciplíny, a to rodící se *sociální pedagogice*, která stále ještě hledá svůj profil a místo v systému věd. Zde je potřeba poznamenat, že sociální pedagogika sice není vědní obor konstituovaný v přísném smyslu slova, tj. vědní disciplína s exaktně vymezeným předmětem, jehož definice by současně umožnila odlišit její badatelské zaměření od sociologie, sociologie výchovy, sociální psychologie a dalších disciplín, ale jde o titul pro jistý soubor vědních disciplín, jejichž skladba dohromady vytváří tuto nově se rodící prakticky orientovanou oblast poznání a přípravy odborníků pro praxi.

Na tomto místě upozorníme (v optice výkladu věnovanému přínosu sociologie výchovy) např. na výzkumy z UP v Olomouci,¹¹ práce sociologa B. Krause z PedF Hradec Králové [Kraus 1990, 1991, 1992, 1993, 1996, 1997, 1999], svým způsobem momentální stav reprezentující studie Kapitoly ze sociální pedagogiky a psychologie zpracovaný v rámci projektu TEMPUS [*Kapitoly...* 1998].

Shrneme-li současnou situaci, lze říci, že přes nesporně kvalitní práce stojíme mnohdy před otázkou oprávněné kritiky. Ta namítá, že většina uvedených šetření nepřekračuje rámec deskripce a tak či onak s touto deskripcí spjatých námětů opatření pro další výzkum a pro praxi. O to významnější se pak jeví úsilí po interdisciplinárních přístupech a projektech v oblasti výchovy a vzdělávání.

Závěrem

Jestliže shrneme, je celková knižní i časopisecká produkce v rámci sociologie výchovy a oblastí s výchovou souvisejících poměrně chudá, v rámci sociologických periodik a prezentací na sociologických setkáních téměř neznatelná. Přesto se domníváme, že obor jako takový žije a životaschopnost mu paradoxně dodává to, že se podílí na interdisciplinárních výzkumech, teoretických pracích, seminářích a konferencích, na konstituování nových oborů, jako jsou školní etnografie, sociální pedagogika, studium sociálních deviací apod. Přesto se domníváme, že je vhodné se zastavit nad dosavadní bilancí práce, nad koncepcí oboru, možnostmi jeho teoretického rozpracovávání, ale i nad jeho metodologickými principy.

Jsme si vědomi, že naše zamyšlení může mít v dané chvíli jen dílčí platnost, nemůžeme ani vyloučit, že i významná práce či směr bádání unikl naší pozornosti. Chceme proto uzavřít prosbou o reakce, doplňující informace, podněty a názory k této tematice, a to do redakce nebo přímo k rukám autorů. Od počátku byla totiž v našem diskusním sdělení zakalkulována výzva k budoucí týmové spolupráci v oblasti sociologie výchovy a konstituujících se příbuzných oborech.

RADOMÍR HAVLÍK je docentem katedry občanské výchovy Pedagogické fakulty UK v Praze. Vyučuje základy sociologie, sociologii výchovy a vzdělávání a otázky sociálních deviací. Vedle učebních textů publikoval řadu článků v pedagogických časopisech a sbornících. Orientuje se na sociologický empirický výzkum, a to zejména životního stylu, postojů studentů, uplatnění absolventů, obsahu a orientace výuky. Několik let se zabývá problémy přípravy, postavení a profesní dráhy učitele. K posledním pracím patří kolektivní monografie zpracovaná pod jeho redakcí Učitelské povolání z pohledu sociálních věd (1998).

¹¹⁾ Připomeňme zde, že v poválečné sociologii na Univerzitě Palackého působila i výzkumná skupina katedry aplikované sociologie (výzkumy dětí, mládeže, sociálně patologických jevů).

JAROSLAV KOŤA je docentem katedry pedagogiky Filozofické fakulty UK v Praze, kde přednáší sociologii výchovy. V současnosti je proděkanem FF UK. Publikoval řadu studií o profesionalizaci učitelů a z oblasti sociálních deviací dětí a mládeže (bibliografie na www.ff.cuni.cz).

Literatura

- Absolventi na trhu práce – Co zaměstnavatelé očekávají?* 1999. (Výzkumná zpráva). Praha: ÚIV.
- Alan, J. 1974. *Společnost – vzdělání – jedinec*. Praha: Svoboda.
- Alan, J., J. Kabele 1993. „Biografie a kriminální kariéra mladistvých.“ *S-obzor* 2, č. 3: 14-17.
- Czesaná, V., P. Kuchař 1999. *Problémy přechodu mládeže ze školy do praxe*. (Úkol MŠMT). Praha: Národní vzdělávací fond.
- Děti v České republice* 1996. (Situační analýza). Praha: Český výbor pro UNICEF.
- Franclová, D. 1990 „Ivo Možný: Moderní rodina (mýty a skutečnost).“ (Recenze). *Pedagogika* 40: 593-594.
- Galla, K. 1967. *Úvod do sociologie výchovy. Její vznik, vývoj a problematika*. Praha: SPN.
- Galla, K. et al. 1986. *Sociologie výchovy, její vývoj a problémy*. Praha: SPN.
- Hájek, F. 1975. *Kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha: SPN.
- Havlík, R. 1994. „Sociologie a sociální pedagogika.“ *Éthos* 7.
- Havlík, R. 1995. „Motivace k učitelskému povolání.“ *Pedagogika* 45: 154-163.
- Havlík, R. 1997. „Uplatnění mladých absolventů PedF UK v praxi.“ *Pedagogika* 47: 122-137.
- Havlík, R., J. Duffková, A. Kabátek 1996. *Jaký bude učitel*. GAČR 1994-1996. Praha: PedF UK.
- Havlík, R., J. Koťa, V. Spilková, S. Štech, J. Švecová, M. Tichá 1998. *Učitelské povolání z pohledu sociálních věd*. Praha: Pedagogická fakulta UK.
- Havlík, R., M. Novotná, J. Prokop 1993. *Vybrané kapitoly ze sociologie výchovy a vzdělávání*. Praha: Karolinum.
- Jedlička, R. (ed.) 1997. „Mládež – drogy – společnost.“ *Studia paedagogica* 21. Praha: Pedagogická fakulta UK.
- Jedlička, R., J. Koťa 1998. *Aktuální problémy výchovy: Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže*. Praha: Karolinum.
- Kabátek, A. 1990. „K vývoji sociologie mládeže.“ *Sociologický časopis* 26: 23-42.
- Kapitoly ze sociální pedagogiky a psychologie. Příspěvek ke vzdělávání učitelů* 1998. Brno: Paido.
- Karolczak-Biernacka, B. 1990. „Morální hodnoty společnosti z pohledu mládeže.“ *Pedagogika* 40: 417-428.
- Konopásek, Z. 1993. „Dětství jako sociální jev.“ *S-obzor* 2, č. 2: 58-62.
- Kotásek, J., R. Růžicka 1996. „Sociální a profesní profil budoucích učitelů I. stupně základních škol.“ *Pedagogika* 46: 168-180.
- Koťa, J. 1995. „Professionalization of Teachers in the Czech Lands.“ S. 262-279 in *Professionen im modernen Osteuropa*, hrsg. von Ch. McClelland, S. Merl und H. Siegrist. Berlin: Duncker und Humblot.
- Koťa, J. 1996. „Učitelé v českých zemích na cestě k profesionalizaci.“ Pp. 82-112 in *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a v první polovině 20. století*, ed. P. Svobodný, J. Havránek. Praha: Ústav dějin, Archiv UK, Archiv AV ČR.
- Koťa, J. 1997. „Školství a politika.“ *Pedagogika* 47: 277-292.
- Koťa, J. 1998. „Hledání identity v období krize výchovy.“ Pp. 171-185 in *Transmise kultury a škola. Cahiers du CeFREs*, No. 15.
- Koťa, J., R. Váňová 1994. „Nástin profesionalizace učitelů v českých zemích (od tereziánských reforem do roku 1939).“ *Pedagogika* 44: 321-332.

- Kraus, B. 1990. *K současným problémům mládeže*. Praha: Horizont.
- Kraus, B. 1991. „Problémy vzdělání na konci 20. století.“ *Ekológia a život* 4: 19-21.
- Kraus, B. 1992. „Společenské proměny a středoškolská mládež.“ *Sociológia* 24: 588-594.
- Kraus, B. 1993. „Současná mládež a výchova.“ *Pedagogická orientace* 7: 98-102.
- Kraus, B. 1996. „Pohled na současnou sociální pedagogiku.“ *Pedagogika* 46: 117-123.
- Kraus, B. 1997. „Rodina a škola ve společenských proměnách.“ *Pedagogická revue* 1: 59-65.
- Kraus, B. 1999. *Sociální aspekty výchovy*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Kubátová, H. 1995. „Projektovaná životní dráha. Průzkum postojů a preferencí životního stylu teenagerů.“ *Sociologický časopis* 31: 394-396.
- (luč) 1993. „Mnoho pravd o vysokých školách.“ *S-obzor* 2, č 4: 42-47.
- Marešová, A. a kol. 1997. *Sociálně patologické jevy u mládeže a návrh opatření k omezení jejich vzniku*. Praha: IKSP.
- Martinková, M. a kol. 1998. *Tři studie o sociálně patologických jevech u mládeže (problematika sekt, drogových závislostí a hodnotových orientací)*. Praha: IKSP.
- Martinková, M., M. Scheinost, I. Trávníčková 1996. *Pražská mládež a lidská práva*. Praha: Votobia.
- Matějů, P. 1990. „Role vzdělání a kvalifikace ve výkonové společnosti.“ *Sociologický časopis* 26: 290-296.
- Matějů, P. 1991a. „Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci. 40 let vývoje vzdělanostních nerovností v Československu.“ *Sociologický časopis* 27: 13-38.
- Matějů, P. 1991b. „Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě.“ *Sociologický časopis* 27: 319-345.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. „Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací.“ *Sociologický časopis* 28: 613-635.
- Miková, Z. 1991. „Náklady na děti: hledisko času.“ *Sociologický časopis* 27: 158-171.
- Müllner, J., J. Kučera 1996. *Výsledky ankety k programu „Učitel“*. Praha: ČMOS pracovníků ve školství.
- Nekuda, J., T. Sirovátka 1997. „Reflexe uplatnění absolventů vysoké školy.“ *Sociologický časopis* 33: 503-505.
- Novák, V., J. Holas 1997. *Extremismus mládeže v České republice*. Praha: IKSP.
- Ondrejko, P. 1998. *Úvod do sociologie výchovy. Základy sociologie výchovy u mládeže*. Bratislava: Veda.
- Parelius, A. P., R. J. Parelius 1978. *The Sociology of Education*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc.
- Pařízek, V. 1995. „Vztah vzdělání k rozhodujícím sférám společenského života.“ *Pedagogika* 45: 114-121.
- Pol, M., M. Rabušicová 1997. „Učitelé a rozhodovací procesy ve škole.“ *Pedagogická orientace* 4: 95-100.
- Program SET '96 1997. Analýza ÚIV, Praha: ÚIV.
- Průcha, J. 1992. *Pedagogické teorie a výzkum na Západě*. Praha: Karolinum.
- Průcha, J. 1997. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál.
- Rabušicová, M. 1991. *K sociologii výchovy, vzdělání a školy*. Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušicová, M. 1992. „Otázky rovnosti a nerovnosti vzdělávacích příležitostí.“ Pp. 59-70 in *Sborník prací FF MU*, I. 26, řada pedagogicko-psychologická. Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušicová, M. 1995. „Influence of the Family on Educational Achievement.“ Pp. 125-133 in *Developing Schools for Democracy in Europe, an Example of Trans-European Cooperation in*

- Education*, ed. by J. Sayer. Oxford Studies in Comparative Education, Volume 5 (1). Oxford: Triangle Books.
- Rabušicová, M. 1996. „Školní úspěšnost žáka v kontextu vzdělanostních nerovností.“ Pp. 5-20 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, U 1. Brno: Masarykova univerzita.
- Rabušicová, M., M. Pol 1996a. „Vztahy školy a rodiny dnes: hledání cest k partnerství.“ (1. část). *Pedagogika* 46: 49-61.
- Rabušicová, M., M. Pol 1996b. „Vztahy školy a rodiny dnes: hledání cest k partnerství.“ (2. část). *Pedagogika* 46: 105-116.
- Rezková, M., M. Čermáková 1990. „Sociologický výzkum a školství.“ *Sociologický časopis* 26: 449-455.
- Růžička, R. 1997. *Sociální výchova a její nositelé*. Grant GA UK 248/94. Praha: PedF. FF UK.
- Sak, P. 1993. „Hodnotový systém současné mládeže.“ *Mládež, společnost a stát* 2.
- Sak, P. 1997. „Působení televizního vysílání na diváka.“ *Pedagogika* 47: 65-76.
- Sedlák, J. 1995. *Inocenc Arnošt Bláha*. Brno: Universitatis Masarykiana a MU Brno.
- Skalková, J. 1995. „Postmoderní myšlení a pedagogika.“ *Pedagogika* 45: 19-29.
- Strategický plán hl. m. Prahy* 1998. Koncept. Praha: Ústav rozvoje hl. m. Prahy.
- Sullivan, D. O' 1996. „Kulturní cizinci a rekonstrukce školství. Lekce z irské zkušenosti pro střední Evropu?“ *Sociologický časopis* 32: 159-173.
- Svatoš, T. 1997. „Studentské představy, prožívání a hodnocení učitelské profesionalizace.“ *Pedagogika* 47: 150-162.
- Šíma, J. 1938. *Sociologie výchovy*. Praha: Čs. grafická unie.
- Šimoník, O. 1994. *Začínající učitel*. Brno: Masarykova univerzita.
- „Školský systém a rozvoj vzdělání.“ 1999. Pp. 44-68 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. J. Večerník. Praha: Academia.
- Štech, S. 1998. „Profesní identita školního psychologa.“ *Pedagogika* 48: 265-269.
- Štěchová, M., K. Večerka 1992. *Šikanování v prostředí internátu*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Tomin, M. 1991. „K účasti hnutí punk a skinheads na konfliktech s rasistickým podtextem.“ *Pedagogika* 41: 386-392.
- „Transmise kultury a škola.“ 1998. *Cahiers du CeFReS No. 15*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách.
- Veide, M. 1998. „Škola a racionální civilizace.“ *Pedagogika* 48: 30-36.
- Zimová, L. 1997. „Uplatnění absolventů UJEP v praxi.“ *Pedagogika* 47: 269-276.

Dekonstrukce jako politické jednání

Dvoji vyústění dekonstrukce v současné sociální teorii

ONDŘEJ CÍSAŘ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Deconstruction as Political Action

Two Trends of Deconstruction in Contemporary Social Theory

Abstract: The article first presents the method and consequences of the application of deconstruction in social theory. It introduces the main terms and issues of post-structuralist theory based on the conception of hegemony, which was worked out by Ernesto Laclau and Chantal Mouffe (*Hegemony and Socialist Strategy*, 1985). The article then goes on to deal with two different ways of interpretation of deconstruction. It shows Laclau's consequences of further radicalisation of deconstruction in comparison with the stress on the ethical dimension of deconstruction in the late works of Derrida and Mouffe. There are two main tasks: (1) to introduce the conceptualisation of society and politics from the post-structuralist point of view and (2) to determine if deconstruction has its ethical contents.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 97-109)

Když vítr zmitá stromy a keři, pak stromy a keře
někdy nastíní na zemi pohyby podobné lidským.
Profil věci bývá mnohdy lidský. To proto, aby se
lidem vnuklo, že věci jsou symboly.
Fernando Pessoa: Kniha neklidu – druhá

Poznámky k aplikaci poststrukturalismu v sociální teorii

Poststrukturalismus jako určitý způsob myšlení bývá nejčastěji spojován se jmény francouzských filozofů Jacquese Derridy, Michela Foucaulta a Jacquese Lacana. V následujícím textu však nepůjde ani o charakteristiku jejich myšlenkových pozic, ani o zasvěcenou úvahu nad dnešním postavením poststrukturalismu, ale spíše o jeho použití v současné sociální a politické teorii. I když lze o obsahu označení „poststrukturalismus“ vést diskusi, pro účely tohoto článku je vymezen jako způsob pohledu na svět, který zdůrazňuje konstruovanost identit a zájmů, konfliktů a aliancí, sociálních a politických institucí. Zbavuje politiku i myšlení všech nezpochybnitelných základů, odkazů k počátkům i statusu přirozenosti. Podle Foucaulta není podoba společnosti výsledkem působení žádných dějinných zákonů ani přirozených pravd. Co platí dnes, je výsledkem politického střetu, zápasu protikladných sil, které se neřídí logikou Dějin, ale vycházejí z kontextu konkrétního boje. Politika je střetem interpretací, bojem o povahu a tvář světa, prostorem praktik

*) Tato stať vznikla v červenci 1998 jako výsledek dalšího studia otázek, které jsem položil ve své bakalářské práci *Individuální autonomie a politické jednání*. Děkuji Pavlu Baršovi za neocenitelnou pomoc při zpracování tématu a nadaci Open Society Fund Praha za poskytnutí stipendia, které mi umožnilo studijní pobyt na Středoevropské univerzitě v Budapešti.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ondřej Císař, Galandauerova 4/12, 612 00 Brno.

směřujících k ustavení určitého systému pravidel označování, který by se stal dočasně závazným.

Foucault zpochybňuje jak teleologickou představu historie ústící v konečné smíření (konec dějin), tak otrásá přirozeností dnešního řádu a dnešních pravd (dnešní pravda je výsledkem včerejších omylů) – historie je pro něj nesměřovanou sítí bojů, v nichž se střetávají síly, kterým se může podařit zvítězit, které však stejně tak mohou být ovládnuty silami opačnými. Otázka, kým jsme a kým se můžeme stát, pak nemůže být zodpovězena ani odkazem k již přicházejícímu Řešení, ani zakotvením v Přirozenosti. Naše identita se nachází v historii, v politickém zápase, v nezakotvenosti, v karnevalu času, „v němž se masky nepřestanou otáčet“ [Foucault 1994: 91]. Foucault chápe historii jako proces měnících se pravidel, prostor (re)interpretace otevřený neustálé (re)formulaci. Žádná identita, postavení, status nejsou věčně dané, ale jsou výsledkem konkrétních historických procesů, jsou ustaveny v průběhu řady bojů a potýkání se. To, že blázni byli zavřeni v bláznovstvích, ženy v domácnostech a Židé v ghettech, nevyplývalo přirozeně z podstaty bláznovství, ženství nebo židovství, ale z konkrétních praktik, jejichž výsledkem byla tato nepřekročitelná rozdělení. Nepřekročitelná zůstala do té doby, dokud nebyla odhalena jejich kulturní nahodilost, dokud nebyla zbavena esenciální povahy, dokud nedošlo k jejich otevření „hře světa a nevinosti vznikání (...) světu znaků, který je bez chyby, bez pravdy, bez původu, který je otevřen aktivní interpretaci“ [Derrida 1993: 195]. Derrida přitakává světu hry bez zajištění, nesní „o rozšifrování takové pravdy a takového původu, které se vymykají hře a řádu znaku“. Svět nezajištěnosti a nerozhodnutelnosti však vyvolává nezbytnost *interpretace*, která dočasně pozastavuje hru znaků (stabilizuje význam). Derrida charakterizuje proces dočasné stabilizace slovem *différance*, které označuje to, že poslední význam zůstává vždy odložen, není nikdy plně přítomen, vždy je jakoby přítomen i nepřítomen. Horizont posledního významu je nedosažitelnou metou (znak odkazuje ke znaku) a to je podmínka, která umožňuje nahrazení právě přítomné interpretace interpretací jinou. Konkrétní interpretační pozice se artikuluje vždy *ve vztahu* k nedosažitelnému horizontu, odkazuje se k nezpřítomnitelnému poslednímu významu, ale nikdy na něj nedosáhne. Žádná interpretace nereprezentuje poslední pravdu, pouze se k ní může dočasně vztahovat. Nedosažitelnost posledního významu však nezabavuje interpretaci odpovědnosti, nečiní z ní nástroj relativistického nihilismu.

Pro tento svět hry formuloval Derrida svou strategii dekonstrukce, jejíž snahou bylo ukázat ve filozofii, jak jsou konstruovány filozofické diskursy, odhalit to, že jazyk filozofie se nedotýká věcí o sobě, ale je výsledkem konkrétních interpretačních praktik. „Takový program je zjevně kritický: filozofická výpověď se domnívá či chce řídit věcí samou, nechce nic, než vyjevovat, ukazovat. Dekonstrukce této výpovědi však tuto iluzi boří.“ [Descombes 1995: 83] V sociální teorii se tato strategie zaměřila na dekonstrukci symbolického řádu moderní společnosti a umožnila celé řadě subordinovaných skupin poukázat na možnost změny zdánlivě nezpochybnitelných diskursů. V kontextu současné kritické sociální teorie slouží dekonstrukce jako nástroj redefinice postavení těch sociálních skupin, jimž ani liberálně demokratická společnost nezajistila symbolické uznání (ženy, staří lidé, nezaměstnaní, tělesně postižení atd.). Nancy Fraserová [Fraser 1997] ve svém náčrtu politické strategie utlačovaných skupin používá dekonstrukci jako nástroj kulturního boje. Analyticky formuluje strategii, která musí zahrnovat jak požadavky strukturálních změn ve sféře produkce (socialismus), tak kulturní revoluci (dekonstrukci). Kombinace socialismu a dekonstrukce pro ni ztělesňuje koherentní způsob formulace radikální politiky: dekonstrukce utlačujících diferencí dominantního kulturního kódu je

možná jen za podmínky prosazení sociální spravedlnosti. Dekonstrukce a socialismus jsou pro Fraserovou životaschopnou vizí pro politickou teorii, která kriticky reflektuje struktury útlaku a dominance v západních liberálně demokratických společnostech. Ač ve svých úvahách Fraserová sleduje především příklady rasového a rodového útlaku, formuluje svou alternativu pro kontext multiplicitních a protínajících se bojů proti nespravedlnostem.

Problémy, které nastoluje tento článek, lze shrnout do dvou otázek: (1) k čemu vede aplikace dekonstrukce v sociální teorii a (2) vede použití dekonstrukce nutně k instrumentálnímu chápání politického jednání jako jednání zbaveného vztahu ke všem etickým hodnotám? Dekonstruuje dekonstrukce skutečně vše a ústí tak do bezbřehého relativismu a segregacionismu rozdílných vědeckých paradigmat a politických postojů?

Poststrukturalistická perspektiva: diskursivní povaha sociálna

Proto, abych mohl rozvinout možné interpretace vyústění dekonstrukce v sociální teorii, musím nejdříve stručně načrtnout koncepci *hegemonické politiky*, kterou zformulovali v polovině 80. let Ernesto Laclau a Chantal Mouffeová [Laclau a Mouffe 1985] a která používá dekonstrukcionistickou perspektivu v kontextu marxistického esencialismu. Jím vypracovaný koncept zbavuje suverenity univerzalistický nárok marxismu na jediný platný výklad světa, jenž je odvoditelný z metafyzického základu ztělesněného ekonomickou základnou. Ekonomismus marxismu stál na předpokladu rozdělení základna/nadstavba. Určujícím prvkem sociálního vývoje byla dynamika ekonomické základny, která se řídila nutnými zákony vývoje a určovala identitu sociálních aktérů, které vybavovala historickým posláním (dělnická třída plnila roli univerzálního dějinného Subjektu). Ekonomické předpoklady prokázaly svou omezenou platnost již na přelomu 19. a 20. století, kdy se ukázalo, že zjednodušující koncept třídních diferencí, rostoucí proletarizace, nutné krize kapitalismu a následného přechodu k socialismu, není schopen odpovědět na otázky spojené s rostoucí komplexitou organizovaného kapitalismu a fragmentací různých sociálních a politických pozic.

V pracích řady marxistických teoretiků z počátku století nalézají Laclau a Mouffeová dualismus, s jehož pomocí měly být marxistické premisy podrženy i v podmínkách „neurčitosti sociálna“:¹ historická nutnost byla doplněna prostorem nenutného, nahodilého, ovšem v hranicích určených nutným vývojem ekonomických vztahů. S určitou mírou zjednodušení lze říci, že do pozornosti marxistické teorie se začala dostávat symbolická rovina politiky. Nejinspirativnějšího zpracování se jí dostalo v Gramsciho konceptu *hegemonie*, který narušuje dualitu základna/nadstavba a obsahuje v sobě možnost odpoutání se od třídně definované politické subjektivity: Gramsci akcentuje relacionistickou specifčnost hegemonické vazby, která konstruuje politickou subjektivitu (*historický blok*) stmelenu a konstituovanou na půdě *ideologie*. Politické subjekty stále chápe jako třídy vybavené historickým zájmem, ale vznikající jako kolektivní vůle na základě politicko-ideologické artikulace rozptýlených historických sil: Gramsci problematizuje třídní ukotvení politické subjektivity poukazem na význam kulturního aspektu, sjednocující role jedné vize světa (*společného diskursu, který umožňuje sociální vazbu*).

¹) Laclau a Mouffeová diferencují „sociálno“ a „společnost“. „Sociálno“ je charakterizováno nemožností dosažení „společnosti“ jako jednou provždy nastolené totality, nemožností překonání inherentní nestability sociálna. Sociálno nelze pojmut v jediné univerzálně platné definici, všechny formy jeho vymezení jsou dočasné a vztahové, a tak otevřené stálé změně.

Laclau a Mouffeová využívají Gramsciho logiky hegemonie a dále radikalizují její dekonstruktivní potenciál. Zbavují ji esencialistických omezení, od kterých se Gramsci nebyl schopen odpoutat, a formulují koncepci politiky, která otevírá cestu aktivnímu jednání. Gramsci se nezbavil ontologického základu – ekonomické základny – jako jednotlivci struktury hegemonických praktik dělnické třídy na straně jedné a hegemonických praktik buržoazie na straně druhé: *role* artikulujících subjektů pro něj byla stále třídně odvozená. Ač zpochybnil platnost ekonomických zákonů, duální optiky se zbavit nedokázal. Chápal hegemonii jako prostor artikulace a prosazování skupinových cílů v rámci sociálních střetů a diskursivních konfliktů, ale nešel tak daleko, jak se snaží jít Laclau a Mouffeová, pro které je hegemonická praktika nejen *nástrojem politického boje*, ale také *způsobem tvorby identity* artikulujících aktérů, která vždy vzniká na půdě diskursivní konstrukce kolektivního „my“. Zatímco Gramsci přemýšlel o politických kolektivech v jazyce marxismu a omezoval tak neurčitost sociálního prostoru na dvě třídy, Mouffeová a Laclau se snaží zbavit svůj jazyk všech esencialistických předpokladů a univerzalistických nároků (rozkládají univerzální Subjekt ve všech jeho podobách). Jejich jazyk se hodlá otevřít mnohosti artikulujících politických subjektů, jejichž revoluční (nebo konzervativní) charakter není odvozen z produkčních vztahů, ale z konkrétní aktivity politické artikulace, která probíhá vždy ve vztahu k politické artikulaci jiné (v kontextu sociálních vztahů).

Způsob politického jednání ani nositelé tohoto jednání nejsou v perspektivě Laclaua a Mouffeové předem dáni. Politickým jednáním rozumí artikulační praktiky, jež zavádějí vztah mezi rozličnými sociálními skupinami a konstruují (v procesu artikulace) identitu těchto skupin. Odmítají chápat společnost jako predeterminovaný prostor vyznačený jednou provždy danými centry produkce smyslu. Rozumí jí jako *symbolickému řádu*, který povstává z procesu artikulace a mezidiskursivní interakce. Symbolický charakter sociálna znamená, že sociální vztahy postrádají mezní doslovnost, která by je redukovala na nutné projevy imanentního zákona – ani společnost, ani sociální aktér nemají žádnou esenci (doslovný význam). *Všechny formy fixace významů jsou dočasné a vztahové*. Proti determinaci Základem staví naddeterminaci (otevřenost symbolična), která umožňuje pluralitu artikulačních praktik usilujících ustavit různé významy.

Laclau a Mouffeová chápou politický boj jako diskursivní střet, pokus o hegemonizaci a fixaci určitých významů. To otevírá cestu možnosti konfliktu diskursů zvýznamňujících svět jinými způsoby: politika je pak výrazem konfliktu o význam světa kolem nás, konstruuje význam, který může být vzápětí subvertován jiným diskursem bez toho, aby to ohrozilo základy sociálního soužití. Ty jsou také výsledkem artikulace. Politika je chápána jako vážná hra o povahu světa, která vede k nekonečné výměně masek tak, aniž by pod nimi bylo možné najít neměnnou tvář. Tvář sama je (re)strukturována měnicími se maskami. Sociální svět je charakterizován nadprodukcí symbolů (polysémií), která brání jednomu diskursu fixovat všechny smysl jednou provždy – společnost může být vždy jiná. Její podoba závisí na artikulačních praktikách spočívajících v diskursivní konstrukci *uzlových bodů*, které dočasně fixují význam. Laclau a Mouffeová pro svou konceptualizaci politického boje využívají toho, co Derrida označil jako „událost“ v pojmu „struktura“ [Derrida 1993]. Význam není založen strukturou sociálního jazyka, *význam je vždy proces* a to, co významem označujeme, je momentálním pozastavením se ve stále probíhajícím procesu interpretací. Ve strukturalistické perspektivě Claude Lévi-Strausse je společnost tvořena komunikujícími jednotlivci a skupinami, skrze něž promlouvají různé komunikační kódy, subjekt se podrobuje zákonu označujícího, struktury jazyka. Levi-

Strauss se pak snaží nalézt, cestou srovnávání různých komunikačních systémů, univerzální invariant, který by byl zdrojem významu všech partikulárních kódů.

Derrida však oznamuje ztrátu centra, jež by bylo zdrojem smyslu struktury: znak produkuje znak, označující ztratil svůj vztah k označovanému, Základ se bortí a je možné jej „pouze“ znovu symbolicky konstruovat (artikulovat). Metafyzický základ (v marxismu ekonomická základna) ztratil svou věrohodnost stejně jako zjednodušující chápání antagonismu v duálním schématu, v němž je identita obou skupin determinována výrobními vztahy. Laclau a Mouffeová zdůrazňují heterogenitu křížících se konfliktních linií, které strukturují sociální realitu do proměnlivých prostorů vymezených pohybujícími se hranicemi antagonismů. Není tak vyloučena ani možnost duálního vymezení, které však není dáno a priori, ale může se konstituovat v průběhu artikulace významů. Nestabilní sociální pole tvoří spolu s artikulací podmínky pro *hegemonii*, tj. pro dočasnou fixaci významů. Hegemonie je artikulační praktikou, která v antagonistickém kontextu ustavuje společný význam sociální pro rozličné sociální skupiny. Hegemonie je politicky úspěšnou artikulací. Významy jsou konstruovány v diskursivním boji: „... do univerzálního problémového okruhu vstupuje řeč; chvíle, kdy – chybí-li centrum či počátek – *se vše stává* (...) *diskursem*, tj. takovým systémem, v němž centrální, původní či transcendentální označované nikdy není absolutně přítomné a mimo systém diferencí. Absence transcendentálního označovaného donekonečna rozšiřuje pole a hru značení“ [Derrida 1993: 179, prolož. O. C.].

Laclau a Mouffeová destruuji rozdělení diskursivní/nediskursivní jednání: žádný předmět se nemůže konstituovat vně diskursu. Diskurs je „reálnou silou, která přispívá ke konstituci sociálních vztahů“ [Laclau a Mouffe 1985: 110]. Odmítnutím dichotomie diskursivní/nediskursivní zároveň rušíme opozici myšlení/realita (označující/označovaný): „synonymie, metonymie, metafora nejsou formami myšlení, které přidávají druhý smysl k prvotní, základní doslovnosti sociálních vztahů, namísto toho jsou součástí samotného prvotního terénu, v němž je sociálně konstituováno“ [ibid.: 110]. Doslovnost je první z metafor: v diskursu nemůže být realizována doslovnost skutečnosti, neboť ta je sama strukturována proměnlivými významy diskursu.

Koncepce hegemonie chápe politiku jako artikulaci významů strukturujících sociální realitu a identitu sociálních aktérů. Identita aktérů se v konfrontaci mění, nelze ji transcendentálně ukotvit: je artikulována v napětí diferencí a ekvivalencí (ve vztahu diskursivně konstituovaných odlišností a společných bodů). Logika ekvivalence vede na rozbrzděném poli antagonismů k seskupování rozličných sociálních skupin na bázi společných diskursivních formací hegemonizujících pro daná seskupení dočasně uzlové body významů (v Gramscioho jazyce: dochází ke konstrukci historických bloků). Identita závisí na artikulaci subjektivních pozic v procesu dočasné fixace významů „my“ vůči „oni“. K této fixaci dochází na poli nikdy nekončící substitute: „Je tu příliš materiálu a více než lze říci. Non-totalizaci lze ovšem vymežit jinak: nikoliv pojmem konečnosti, odkázanosti na empirično, nýbrž pojmem hry. Nemá-li tedy totalizace smyslu, není to proto, že nekonečnost pole nelze obsáhnout konečným diskursem, nýbrž proto, že povaha tohoto pole – totiž řeči, konečné řeči – totalizaci vylučuje: toto pole je polem hry, tj. polem nekonečných substitucí v rámci konečného souboru. Toto pole umožňuje nekonečné substitute právě proto, že je konečné, tj. právě proto, že – aniž by bylo nevyčerpatelné, jak tomu chce klasická hypotéza, aniž by bylo nezvládnutelně velké – mu cosi chybí, že mu chybí právě centrum, zadržující a fundující hru substitucí“ [Derrida 1993: 191]. Identita subjektů nemůže být jednou provždy dána, ale musí být stále znovu (re)artikulována ve vztá-

hu k diskursům artikulujícím subjektivity odlišné. Jak kolektivní, tak individuální subjektivita je potenciálně otevřená, nestabilní, vznikající v diskursivních zlomech. Vychází z procesu diskursivní konstrukce v prostředí nikdy nekončící hry interpretací bez znehybujícího základu, který by definoval provždy platný význam. O chybějícím centru lze hovořit jen jako o horizontu, ke kterému se hra vztahuje a nikdy jej nedosáhne, o horizontu, který, i když nepřítomný, má zajistit, aby artikulace zůstala možnou a nestala se segregací izolovaných pozic. „Substitut nesubstituuje nic, co by mu jakýmkoli způsobem bylo pre-existent. Odtud pak myšlenka, že centrum vůbec není, že centrum nemůže být myšleno formou přítomného jsoucná, že centrum nemá žádné přirozené místo, že to není pevné místo, nýbrž funkce, jakési ne-místo, v němž se donekonečna odehrávají substituce znaků“ [Derrida 1993: 179]. Identita „já“ i „my“ je definována diferencí, sklonem ke změně, je vydaná porývkům hry – osvobozená od nátlaku nutnosti.

Laclau a Mouffeová zamýšleli na základě konceptu hegemonické politiky obrodit v krizi se nacházející levicovou politiku. V jimi navrhovaném hegemonickém projektu *radikální demokracie* mělo dojít k prolnutí liberalismu a demokracie: k rozšíření demokratické participace spolu s důrazem na individuální svobodu. Autoři chtěli navázat na specificky moderní ideál respektu k jednotlivci a ideál demokratické kontroly moci. V následujících sekcích se pokusím ukázat, že pozdější radikalizace poststrukturalistické perspektivy Ernestem Laclauem otvírá dveře takovým artikulacním praktikám, které by mohly být principům demokracie (rovnosti) a liberalismu (svobody) nebezpečné, i když jsou to právě tyto principy, které artikulaci pluralitních politických postojů umožnily.² Vůči pozici Laclaua pak postavím důraz Mouffeové na hodnoty svobody a rovnosti a nakonec řešení Derridovo.

Dekonstrukce a hegemonie

Pojetí společnosti a politiky, které v pozdějších úvahách rozpracovává Ernesto Laclau [Laclau 1996], se zabývá jakýchkoliv principů, které by pramenily mimo sféru politiky: politika ve vlastním slova smyslu je strategickou hrou, polem křížících se antagonismů, terénem rozdílně artikulovaných pozic, které rozhodují o svém osudu ve vzájemném střetu. Politické jednání je u Laclaua zbaveno vztahu jak k ideologiím, tak k etickým principům, jimiž by mohlo být vedeno. Laclau stojí na pozici realistické interpretace politického jednání, které pro něj získává význam strategické artikulace usilující o získání hegemonie. Politickým myslitelem, na něhož se explicitně odvolává, je Machiavelli, „který učinil substantivní hodnoty závislé na strategické kalkulaci“ [ibid.: 66]. Na rozdíl od Derridy odmítá spojit politickou činnost s etickou zkušeností, sféra politického je pro něj zcela autonomní oblastí řídicí se racionálním kalkulem. Centrálním problémem Laclauových úvah o sociálním významu dekonstrukce je vztah nerozhodnutelnosti a rozhodnutí, který je zprostředkován momentem hegemonické artikulace. Je to bod, z něhož vycházejí pravidla sociálního soužití i sociální instituce, *moment politicko-diskursivní produkce společnosti*. Dekonstrukce vede k politizaci (destabilizaci) společnosti a ustavených významů. Tím však vyvolává potřebu formulovat „teorii rozhodnutí“. Společnost Laclau

²) Na to poukazují Laclau a Mouffeová ve své knize v oddíle Demokratická revoluce. Demokratickou revoluci chápou jako historickou změnu, která charakterizuje nástup moderní (individualizované) společnosti, v níž je politická moc legitimizována odkazem na suverenitu lidu. Tuto změnu situují do období Velké francouzské revoluce, která přinesla jako novou matici sociální imaginace jazyk osobních práv.

chápe jako „hegemonické bitevní pole mezi pluralitou možných rozhodnutí“, což ovšem neimplikuje, že může padnout jakékoliv rozhodnutí. Některá rozhodnutí jsou logicky vyloučena, některá nejsou možná kvůli historickému kontextu. Historická zkušenost tak u Laclaua hraje roli určitého korektivu momentu, v němž je formulováno politické rozhodnutí (v němž je artikulován politický postoj).

Nutnost přijmout rozhodnutí je pro Laclaua strukturálně daná, neboť „vyplyývá“ z faktu nerozhodnutelnosti struktury. Do struktury samé je vepsána nahodilost. Protože struktura je kontingentní, potřebuje být suplementována rozhodnutím. Zkušenost nahodilosti (nerozhodnutelnosti) je pak podmínkou svobodného rozhodnutí. Zatímco nutnost rozhodnutí je strukturálně determinovaná, samo rozhodnutí a jeho obsah jsou neodvoditelné z povahy struktury. Rozhodnutí je něčím, co je založeno samo v sobě. Laclau stejně jako Derrida cituje Kierkegaarda, pro něhož byl moment rozhodnutí momentem šilenství, momentem skoku ze zkušenosti nerozhodnutelnosti do tvořivého aktu. Laclau umísťuje do tohoto momentu zrod identity subjektu (individuálního i sociálního). Subjekt je něčím, co vzchází z rozhodnutí. Rozhodnutím je založena identita subjektu. Rozhodnutí však není vyjádřením toho, čím subjekt je, ale výsledkem nedostatku jeho identity. Subjekt se tvoří v procesu rozhodnutí (formuje se v procesu identifikace), aniž by ovšem mohl dosáhnout posledního horizontu, adekvátní reprezentace – dokončenosti (posledního významu). Definitivní sebepotvrzení subjektu je vždy nedosažitelným horizontem, jenž však ovlivňuje partikulární rozhodnutí. Laclau nehodlá uprázdněné místo univerzálního Subjektu jako nositele konečného osvobození společnosti nahradit suverenitou partikulární identity. Partikulární se konstruuje ve vztahu k chybějícímu univerzálnímu. Takto se stává jeho dočasnou a nedokonalou reprezentací. Na prakticko-politické rovině to znamená, že žádný subjekt (dělnická třída, civilizace bílého muže atd.) si nemůže jednou provždy nárokovat ani status nositele univerzálních hodnot, ani status reprezentanta univerzálního lidství.

Laclau se nechce zbavit subjektu, odmítá jen suverenitu univerzálního Subjektu. Partikulární pozice, jež je konstruována v procesu politického boje, se odkazuje k chybějícímu horizontu univerzální, což umožňuje dočasnou hegemonii, tj. dočasné převzetí platné reprezentace společnosti a jejích hodnot. Díky nepřítomnosti posledního významu je umožněn střet politických sil. Je otevřena možnost politické artikulaci, změně a pohybu. V kontextu, v němž status politické síly neleží v jejím dotyku s obsahem metafyzického Základu, lze artikulovat jakoukoliv pozici. Pro Laclaua plní úlohu takového kontextu demokracie, v níž konečná pravda není nikým ztělesněna jednou provždy. Demokracie je uspořádána kolem prázdného centra, které se partikulární subjekty snaží dočasně naplnit určitým obsahem (hegemonizovat významy).

Představa politického jednání obhajovaná Ernestem Laclauem se brání vazbě k jakýmkoliv etickým principům, sociální soudržnost společnosti pro něj není podepřena zkušeností určitých hodnot a principů, ale možností konstruovat konkrétní politickou identitu odkazem k nepřítomnému horizontu univerzálního. Jazyk univerzální platnosti je k dispozici jakékoliv sociální síle, která jej dokáže použít. Laclau se nesnaží identifikovat v kontextu liberálně demokratických společností etické obsahy, které by byly pro její zachování nutné. Liberálně demokratická společnost je nestabilním prostorem, jehož podmínky existence nemusí být odvozovány z konkrétních etických obsahů, ale jsou zaručeny nemožností jakéhokoliv partikulárního obsahu jednou provždy totalizovat společnost v jednom výkladovém rámci. Díky stále asymetrii mezi partikulárním a univerzálním zůstává demokracie permanentně otevřeným uspořádáním.

Laclauova pozice je pozicí radikální interpretace poststrukturalistické kritiky Subjektu, neboť se neodvolává ani na etickou zkušenost jinakosti jako Derrida, ani se nesnaží nalézt hodnoty, na nichž moderní společnosti stojí jako Mouffeová, která usiluje (ve svých novějších úvahách) do politična vložit zpět etickou dimenzi [Mouffe 1993: 128]. Pro Mouffeovou je moderní demokracie umožněna společně sdílenými hodnotami svobody a rovnosti, které jsou předpokladem demokratického pluralismu. Mouffeová se tedy brání relativizaci všech možných postojů a identifikuje *historicky profilované* demokraticko-liberální hodnoty, bez nichž by moderní společnosti zanikly. Politické jednání pro ni nezůstává pouze jednáním strategickým, ale je realizováno vždy na základě určitých etických principů. Pro Mouffeovou je liberální demokratická společnost výsledkem historických procesů, v nichž se realizovaly určité hodnoty, kterým je třeba přitakat a bránit proti ohrožení. Stejně jako Laclau a Derrida rozumí Mouffeová demokracii jako inherentně nestabilnímu prostředí, v němž se střetává řada pluralitních sil (prosazuje se množství protikladných zájmů a identit), a stejně jako oni se ptá po podmínkách možnosti, za nichž se tento střet může realizovat. Tyto podmínky nalézá v moderních hodnotách svobody a rovnosti, které pro ni tvoří nedekonstruovatelný horizont pluralismu, politizace a dekonstrukce.

Dekonstrukce a etika

To, že strategie dekonstrukce neimplikuje automaticky obraz politiky jako činnosti zbavené etických obsahů, se snaží dokázat také Jacques Derrida. Ve svém příspěvku na konferenci *Deconstruction and the Possibility of Justice* [Derrida 1992] si klade otázku po možnosti dekonstrukce v oblasti, která hraje konstitutivní roli v sociálním a politickém životě společenství: v oblasti práva. Derrida nechápe dekonstrukci pouze jako destabilizující, problematizující praxi, jež otřásá usazenými významy, morálními principy a zákony, ale rozumí jí jako performativní, interpretační síle, která je zakládajícím momentem každého práva. Destabilizující potence dekonstrukce politizuje (zbavuje přirozenosti) zákony sociálního soužití. Avšak tato destabilizace, která ústí ve vědomí nemožnosti odvodit povahu sociálních institucí z předem existujícího zákona, normy nebo principu, ústí v nutnost přijetí rozhodnutí. Rozhodnutí je momentem založení, který zakládá a ospravedlňuje právo. Moment rozhodnutí, který je pro Derridu momentem mystickým a který má násilnou povahu, je bodem, z něhož vzchází autorita, zákon, instituce. Ustavení práva a sociálních norem je vázáno na akt produktivního (tvořivého) násilí.

Instituce sociálního soužití, které vzchází z rozhodnutí, jsou tak konstruovanými a dekonstruovatelnými jednotkami, jež nejsou zakotveny ani v dějinné nutnosti, ani v lidské přirozenosti. Konstruovanost institucí však není jedinou podmínkou dekonstrukce. Druhou podmínku tvoří zkušenost spravedlnosti, neboli *zkušenost nerozhodnutelného*, která získává pro Derridu (na rozdíl od Laclaua) etický obsah. Derrida zkušenost spravedlnosti spojuje s dekonstrukcí, kterou považuje za nedekonstruovatelnou podmínku dekonstrukce. „Spravedlnost sama o sobě, pokud taková věc existuje, vně nebo mimo právo, není dekonstruovatelná. Ne více než sama dekonstrukce, pokud taková věc existuje. Dekonstrukce je spravedlnost.“ [ibid.: 14-15] Dekonstrukce je spravedlností, je zkušeností, kterou je nutné projít, abychom mohli přijmout rozhodnutí, jež zakládá právo. Dekonstrukce (spravedlnost) je zkušeností nemožného, nerozhodnutelného, *radikálně jiného*, něčeho, co nelze spoutat silou poznání.

Dekonstrukce jako zkušenost spravedlnosti (etická zkušenost vztahu k odlišnému) je pro Derridu podmínkou *dekonstrukce jako praxe* realizující se v politických rozhod-

nutích v konkrétním sociálním kontextu. Rozhodnutí, které vzchází z této zkušenosti nerozhodnutelného, nemůže odvozovat svou legitimitu ani z pravdivého poznání, ani z výsledku komparace různých alternativ. S odvoláním na Kierkegaarda chápe Derrida rozhodnutí jako šílenství, neospravedlnitelný moment tvorby, singulární akt, jenž je přijat nikoliv na základě hlubokého intelektuálního vhledu (na základě poznání), ale spíše ve vztahu k partikulárnímu jinému, v konkrétním kontextu zkušenosti jiného. Derrida [ibid.] a po něm Simon Critchley [1996] spojují dekonstrukci s etikou Emmanuela Levinase. U Levinase je etika chápána vždy ve vztahu mezi dvěma osobami, které stojí tváří v tvář, ve vztahu jiných, oddělených absolutní distancí, která je nepřekonatelná syntetickou silou vědění. Je to vztah odpovědnosti k jinému, v němž zakoušíme spravedlnost, v němž se stáváme sami sebou. Derrida se dotýká Levinase, aby upřesnil svou vlastní pozici: vztah k jinému – tomu se říká spravedlnost. Na rozdíl od Ernesta Laclaua tak váže Derrida rozhodnutí na kognitivně neuchopující vztah k jinému. Rozhodnutí u něj nevzchází ze strategické kalkulace, ale ze zkušenosti spravedlnosti, ze zkušenosti jinakosti. A vztah k jinakosti zůstává pro Derridu vztahem *odpovědnosti*. Etická zkušenost a politické rozhodnutí se u něj snoubí ve snaze respektovat jiného. Dekonstrukce tím získává určitý etický základ ztělesněný v předpolitickém postoji odpovědnosti k jinému, v postoji, jenž předchází jakýkoliv pozitivní projekt konstrukce sociálních institucí.

Derrida se nehodlá vzdát poplivaného ideálu emancipace. „Nic se mi nezdá méně obnošené než klasický emancipační ideál.“ [Derrida 1992: 28] Není to však emancipace vedená teleologickou vidinou univerzálního Osvobození, ale strategie politizace nabourávající v konkrétním sociálním kontextu konkrétní znesvobozující praktiky. Dekonstrukce jako politická praktika se realizuje vedena dekonstrukcí jako zkušeností spravedlnosti (zkušeností, která vzniká ve vztahu *odpovědnosti k jinému*). A tato politická praktika je pro Derridu spojena s možností politických změn a otevřeným horizontem politických alternativ. Tím, co spojuje etickou zkušenost spravedlnosti a dekonstrukci jako politické jednání, je podle Critchleyho [Critchley 1996] „teorie“ rozhodnutí: nutnost přijmout rozhodnutí na základě zkušenosti nerozhodnutelného. Spravedlnost Derrida nespojuje s konkrétním institucionálním rámcem, nemůže být nikdy vtělena do určitého státu, komunity či teritoria. Derridovo radikální oddělení zkušenosti spravedlnosti od sféry práva vede k „od-tělesnění spravedlnosti“ (*the dis-embodiment of justice*) [ibid.: 36], neboť žádný partikulární stát nebo společenství nemohou spravedlnost představovat. Spravedlnost zůstává prostorem zkušenosti měnlivosti a jinakosti, rozpolcenosti a mnohosti, která vede politiku, aniž by se v ní mohla plně realizovat. Neboť politika vyžaduje rozhodnutí (stabilizaci) a zkušenost spravedlnosti je zkušeností nerozhodnutelného. V každém výsledku rozhodnutí však zůstává duch nerozhodnutelného, který zevnitř dekonstruuje jistotu a přítomnost, jež by nás mohla ujistit o spravedlnosti rozhodnutí. Výsledek každého rozhodnutí tak v sobě nese stopu nestability, otevřenosti, potenciální terč dekonstruktivní praktiky. Derrida takto poukazuje na nestabilní povahu sociální reality, otevřenost sociálních struktur a konstruovanost sociálních institucí skrze politická rozhodnutí.

Jelikož nemůže být spravedlnost nikdy plně ztělesněna, zůstává něčím, co teprve může přijít, konceptem napřaženým do budoucna, který otevírá přítomnost změně, možnosti politického jednání – jednání, které může měnit pravidla hry. Nikoli však svévolně, ale na základě respektu k jinému, na základě etické zkušenosti odpovědnosti. Pro Derridu tak politické jednání nezůstává (zbaveno etických obsahů) pouze strategickou hrou, ale je praktikou směřující k etickému horizontu, jehož nemůže nikdy dosáhnout. Tento horizont je formován zkušeností jinakosti, která, ač nemůže být plně zpřítomněna, poskytuje poli-

tické praxi vodítka a udržuje samu možnost politiky a pohybu. Derrida znovu zdůrazňuje svou oddanost ideálu emancipace [Derrida 1996: 82] a poukazuje na jeho vztah k určitému typu (benjaminovského) mesianismu, který otevírá dějiny změně v přítomném okamžiku a přenáší své těžiště z budoucnosti do přítomnosti. Mesiáš (změna) může přijít zde a nyní, nemusíme na něj čekat a vázat jeho příchod na teleologické zákony Dějin. Derridovo důrazné přihlášení se k diskursu emancipace pak neznamená vzývání nějakého utopického ideálu, ale otevření se možnosti sociální změny vedené snahou po realizaci spravedlnosti, která může přijít i dnes. Otevřený horizont pro příchod mesiáše (změny) je pro Derridu spojen s *příslibem*, jenž tvoří podmínku „*demokracie z budoucnosti*“ – demokracie čekající na svůj konkrétní obsah.

Závěr a praktické konsekvence

Jako východisko pro komparaci dvou vyústění použití poststrukturalistické kritiky univerzálního Subjektu a strategie dekonstrukce mi posloužila koncepce hegemonické politiky vypracovaná Ernestem Laclauem a Chantal Mouffeovou. Od tohoto počátečního bodu jsem pokračoval srovnáním pozdějších úvah Derridy, Laclaua a Mouffeové, abych mohl nalézt odpovědi na otázky, které jsem si stanovil v úvodu. Dekonstrukci jsem představil jako praxi, která v opozici vůči metafyzickému Základu neztrácí etický obsah. Asymetrický vztah odpovědnosti k druhému slouží Derridovi jako určitý regulativní princip, jenž dekonstrukci poskytuje její základ, aniž by mohl být kdykoliv ztělesněn ve struktuře sociálních institucí. V tomto smyslu stojí Derrida (a to má společné s Laclauem a Mouffeovou) v opozici vůči pokrokové liberální i socialistické ideji, která věří v realizaci takového společenského uspořádání, které by ztělesňovalo myšlenku spravedlnosti. Vzdává se možnosti nalezení univerzálních principů spravedlnosti, které by zajistily realizaci skutečně spravedlivé společnosti. Aplikace dekonstrukce v sociální teorii pomáhá vyjevit nemožnost opuštění pole politiky jako neustálého střetu o povahu světa. Politické a sociální jednání nemůže být vedeno teleologickou myšlenkou konečné realizace společnosti svobodných jedinců. Společnost zůstává prostorem, v němž rozliční jednotlivci a sociální skupiny prosazují svůj způsob vidění světa. Derrida, Laclau i Mouffeová se snaží udržet možnost politické soutěže, a tím i možnost změny. Ani společnost, ani jednotlivé instituce, ani žádný jednotlivec nemůže nikdy dosáhnout svého konečného potvrzení. V každém jedinci, instituci i ve společnosti jako celku je obsažena dimenze nerozhodnutelnosti, která otevírá dveře sociální změně.

Pro všechny tři koncepty zůstává společným kontext, v němž se pohybují a tím je prostředí moderních liberálně demokratických společností. Právě toto prostředí je pluralistickým terénem, který umožnil soupeření rozličných sociálních sil a který neumožňuje dosáhnout konečné shody nebo věčné harmonie na základě předpokladu všem společného Rozumu. Zdůraznění antagonistického charakteru liberálních společností však nevede v úvahách Derridy, Laclaua ani Mouffeové k totálnímu rozštěpení společnosti do vzájemně segregovaných komunit. U všech tří autorů lze nalézt horizont, který má zajistit nejen možnost soutěže, ale také vzájemnou soudržnost společnosti. U Laclaua je tímto horizontem chybějící univerzální, k němuž se jednotlivé partikulární postoje vztahují a snaží se jej naplnit svým vlastním obsahem. Na teoretické rovině tak Laclau (na rozdíl od Mouffeové) neformuluje žádný konkrétní obsah, jenž by tvořil předpoklad pro existenci liberálně demokratických společností. Jeho interpretace vede k radikálním důsledkům, neboť umožňuje komukoliv účastnit se soutěže o vymezení definice významu společnosti. Pro Laclaua neexistují žádné etické principy, kterými by omezil politické soupeření.

Politika by se měla řídit racionálním kalkulem a silou předkládaných definic světa. Politicky se Laclau hlásí k demokratické levici, avšak jeho teoretický projekt reprezentující demokracii jako místo, na němž jsou hodnoty, postoje a etické normy teprve artikulovány, umožňuje artikulaci norem a hodnot demokracii protikladných.

Zkušenost, kterou z faktu mnohosti a nerozhodnutelnosti sociálního prostoru získává Derrida, má naopak etický obsah. Politické jednání a dekonstrukce jsou podle něj možné pouze na základě zkušenosti spravedlnosti jako zkušenosti jinakosti. Pro Derridu je tak politické jednání vedeno snahou po realizaci spravedlivé společnosti, které *nemůže být nikdy plně dosaženo*, která však směřuje politické jednání ve směru uznání jedinečnosti a individuální svobody. Derrida se explicitně hlásí k projektu individuální svobody, jeho politické myšlení se nachází v horizontu ohraničeném moderní představou o životě jako životě svobodném. To však neznamená abstraktní pokrokářství vedené ideou společenského osvobození, ale otevření možnosti změny konkrétních utlačujících praktik, které mnoha sociálním skupinám v moderní společnosti znemožňují dosažení spravedlivého uznání. Derrida nachází podmínky možnosti dekonstrukce v etické zkušenosti odpovědnosti k jinému a tato zkušenost je pro něj nedekontrovatelným předpokladem dekonstrukce. Dekonstrukce se v jeho rukou nemění v eticky neutrální nástroj, ale získává svůj vlastní etický obsah, jímž je Levinasem inspirovaná etika odpovědnosti. Tím se Derrida odlišuje od Mouffeové, která podmínky možnosti dekonstruktivních praktik formuluje v jazyce liberálních práv a tím vymezuje politické předpoklady dekonstrukce, zatímco Derrida je váže na předpolitický etický postoj.

Na sociálně-politické rovině lze na základě Derridou formulovaného kritéria disqualifikovat určité jednání jako potenciálně nespravedlivé a nelegitimní. Je to takové jednání, které by si nárokovalo ztělesňovat v partikulárních institucích ideje univerzální spravedlnosti. Sociální instituce musí zůstat otevřené politické artikulaci, interpretační síle mířící na jejich změnu. Vždy bude existovat skupina, která je radikálně jiná a nezahrnutá do momentálně platného výkladového rámce. Nespravedlivým je takové jednání, které chce společnost, sociální instituce i subjektivitu jednotlivců jednou provždy zašít, spravedlivým pak takové, které je vedeno odpovědností k jinému. Pro Derridu zůstává v platnosti ideál společnosti jako plurality svobodných bytostí, pro jehož formulaci volí judaismem ovlivněnou Levinasovu etiku závazku. Na filozofické rovině je tak radikálnější než Mouffeová, která se odvolává na moderní ideál osobních práv, jenž byl formulován jak liberalismem, tak revolučním socialismem, který však svým falešným univerzalizmem rezervovaným jen pro kulturu bílého civilizovaného muže (nebo jen pro jedinou sociální skupinu) vedl k celé řadě vyloučení.

Podle Iris Marion Youngové [Young 1990] byl kulturní imperialismus v prostředí moderní společnosti podepřen deklarativním univerzalizmem nestranného rozumu, jehož důsledkem bylo vyloučení těch sociálních skupin, které neodpovídaly univerzalizované normě, z veřejného prostoru. Požadavek nestrannosti a univerzality nejenže popíral pluralitu morálních subjektů, ale produkoval také dichotomické rozdělení společnosti na ty, kteří byli uvnitř (vyjadřovali obecnou vůli v racionální promluvě), a na ty, kteří zůstali vně (prosazovali svůj partikulární zájem v emocionální expresi). V podmínkách plurality moderní společnosti to znamenalo univerzalizaci partikulární pozice spojenou s exkluzí všech, kteří se nehodili do právě definovaného „uvnitř“. Youngová dekonstruuje politiku exkluze zahalenou „závojem nestrannosti“, který měl umožnit rovný přístup ke všem a přitakává pluralitě sociálních skupin jako morálních subjektů s rozdílnými představami dobrého života. Sociálně uznaná skupinová mnohost pak nabourává zdání bezpříznač-

nosti univerzalizovaných norem, které vyjevují svou závislost na vztazích, jež je odlišují od zkušeností jiných: ztrácí svou neutralitu a status reprezentace univerzální humanity a stávají se výrazem partikulární kulturní zkušenosti (heterosexuálního bílého anglosaského muže...).

Svou vizi sociálního prostoru otevřeného heterogenním skupinám, které by nebyly zestejňovány jednou kulturně-společenskou normou kolektivního bytí, popisuje Youngová *metaforou města*. Touto metaforou se snaží vyhnout jak sociálnímu atomismu liberálních koncepcí, tak svodům ideálu (předmoderní) komunity zbavené všech znaků moderního prostoru. Individualizace a demokratizace moderní společnosti představuje pro Youngovou stejně jako pro Mouffeovou, Laclaua či Derridu pozitivní odkaz, který umožnil jednotlivcům rozbít tradiční pouta. Proto odmítá komunitní koncepce izolovaných společenství, ke kterým se často uchylují autoři kritizující moderní společnost z ekologických pozic. Individuální svobody příslušníků řady různorodých skupin může být dosaženo pouze v rozlehlém prostoru města, a nikoliv v uzavřené lokalitě svázané rituály kolektivní jednoty. Městské společenství je místem otevřeným pluralitě různosti. Pouze město umožňuje zachovat liberální příspěvek v podobě morální rovnosti všech spolu se skupinovou rozrůzněností jeho obyvatel. Město představuje společně sdílený prostor veřejné diskuse rozličných partikulárních postojů, které si při vši své odlišnosti musí uvědomit, že ulice, na níž se budou všichni setkávat, segregovat nelze.

Derridovi, Laclauovi i Mouffeové jde o uznání mnohosti sociálního života. Pokud však Laclau odmítá jakékoliv etické obsahy, jimiž by mělo být řízeno sociální jednání, instrumentalizuje dekonstrukci i koncepci hegemonie. Zbavuje dekonstrukci obsahů, jež jsou konstitutivními prvky prostředí, v němž byla formulována. Dekonstrukce se neměla stát nástrojem eliminace jakýchkoliv pravidel, ale prostředkem destabilizace (s nekonečným důrazem na odpovědnost) takových pravidel, která neodpovídají ideálu svobody a seberealizace, resp. etickému závazku vůči jinému. Respekt k jinému lze realizovat pouze ve společnosti, která se nesnaží subsumovat všechny jedince pod jedinou provždy platnou definici správného životního způsobu. Taková společnost se ovšem nemůže opírat jen o obsahově vyprázdněné strategické jednání, např. odvolání se na hodnoty svobody a demokracie pak neznamená návrat k esencialismu, ale přihlášení se ke konkrétnímu výsledku jedné politické artikulace, která byla konstitutivní ve vývoji moderní společnosti.

ONDŘEJ CÍSAŘ je studentem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde studuje na postgraduálním stupni politologii.

Literatura

- Critchley, S. 1996. „Deconstruction and Pragmatism – Is Derrida a Private Ironist or a Public Liberal?“ Pp. 19-41 in *Deconstruction and Pragmatism*, ed. Ch. Mouffe. New York, London: Routledge.
- Derrida, J. 1992. „Force of Law: The ‚Mystical Foundation of Authority‘.“ Pp. 3-67 in *Deconstruction and the Possibility of Justice*, ed. by D. Cornell, M. Rosenfeld, and D. G. Carlson. New York, London: Routledge.
- Derrida, J. 1993. „Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku.“ Pp. 177-195 in *Texty k dekonstrukci*, ed. by M. Petříček, Jr. Bratislava: Archa (orig. La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences. In *L'écriture et la différence*. Paris 1967: Editions du Seuil).
- Derrida, J. 1996. „Remarks on Deconstruction and Pragmatism.“ Pp. 77-88 in *Deconstruction and Pragmatism*, ed. Ch. Mouffe. New York, London: Routledge.

- Descombes, V. 1995. *Stejně a jiné. Čtyřicet pět let francouzské filosofie (1933-1978)*. Praha: OIKOYMENH (orig. Le même et l'autre. Paris 1979: Les Éditions de Minuit).
- Foucault, M. 1994. „Nietzsche, genealogie, historie.“ Pp. 75-98 in *Diskurs, autor, genealogie*, ed. by P. Horák. Praha: Svoboda (orig. Nietzsche, la généalogie, l'histoire. In Hommage à Jean Hyppolite. Paris 1971: Press Universitaires de France).
- Fraser, N. 1997. *Justice Interruptus. Critical Reflections on the Postsocialist Condition*. New York, London: Routledge.
- Laclau, E. 1996. „Deconstruction, Pragmatism, Hegemony.“ Pp. 47-68 in *Deconstruction and Pragmatism*, ed. Ch. Mouffe. New York, London: Routledge.
- Laclau, E., Ch. Mouffe 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso.
- Mouffe, Ch. 1993. „Pluralism and Modern Democracy: Around Carl Schmitt.“ Pp. 117-134 in *The Return of the Political*. London, New York: Verso.
- Young, I. M. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 31, 1999, č. 5

Pavel Machonin: Několik úvah sociologa o vztazích Slováků a Čechů

ŠTÚDIE

Róbert Roško: Obnovou občianskej spoločnosti k občianokracii

František Zich: Některé aspekty národní identity a současných integračních procesů

Zdeněk Konopásek, Zuzana Kusá: Budovanie komunistickej moci a bezmocnosti

Petr Mareš: Zkušenost české populace s trhem práce

SOCIÁLNA PATOLÓGIA

Peter Ondrejko: Sociálna patológia

Gabriela Lubelcová: Základné trendy a riziká vývoja kriminality na Slovensku
v rokoch 1989-1999

Miroslav Scheinost: Základní trendy a rizika ve vývoji kriminality v letech 1989-1998
v České republice

Kazimír Večerka: Současné trendy prevence kriminality v ČR

INFORMÁCIE

Eva Laiferová: Výučba sociológie pre sociológov a nesociológov. Aktuálne podnety
a ich vplyv na obsah, metodiku a ciele pedagogického procesu

Jiří Buriánek: Výuka sociológie na FF UK v Praze

Mareš, Petr: Výuka sociologie jako konstrukce reality

Anna Tokárová: Sociológia v obsahu štúdia odborov Výchova a vzdelávanie dospelých
a Sociálna práca na FF PU v Prešove

Věra Majerová: Vývoj sociologie venkova a zemědělství a její výuka na České
zemědělské univerzitě v Praze

Peter Ondrejko: Poslanie Katedry sociológie výchovy a sociológie mládeže Pdf UK

Ivan Chorvát: Sociologické vzdelávanie na Ekonomickej fakulte Univerzity Mateja Bela

Eva Bolfíková: Vznikla Fakulta verejnej správy pri UPJŠ v Košiciach

Sergej Vojtovič: Sociológia na Ekonomickej fakulte TU v Košiciach

Ladislav Macháček: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV

Miloš Havelka, Ladislav Macháček: Sociologické časopisy v ČR a SR

Ladislav Macháček: Namiesto záveru

BIBLIOGRAFIA

Sociológia 1997-1998

**Martin Potůček, Iveta Radičová (eds.):
Sociální politika v Čechách a na Slovensku
po roce 1989**

Praha, Karolinum – nakladatelství Univerzity
Karlovy 1998, 329 s.

Kniha řady českých a slovenských autorů (jmenujme jen namátkou Martina Potůčka a Ivetu Radičovou jako editory, ale též Imricha Vašečku, Helenu Wolekovou a Martina Máchu) představuje studii sociální politiky, pozvolna u nás vznikající po roce 1989. Nejprve ve společném územním a společenském prostoru, po rozdělení Československa odděleně v jeho nástupnických státech. Komparace jejich nově konstituovaných sociálních politik ukazuje na společný základ, z něhož sociální politiky obou států vycházely, i na divergenci ve vývoji v důsledku odlišných postojů jejich populací a odlišnosti jejich politické scény i politických subjektů na ní dominujících. Nehledě na možné prosazování se vlivu dědictví, plynoucího z oddělené existence v jiném společenském a právním kontextu, ještě z období před společnou státností.

V knize je věnována pozornost nejdůležitějším oblastem sociální politiky. A to sociální pomoci (která ovšem nebyla dosud v České ani Slovenské republice jako systém legislativně ošetřena), sociální podpoře, sociálnímu a zdravotnímu pojištění, zdravotní politice, politice bytové a politice trhu práce. Snad by sem podle některých autorů patřila i politika vzdělávání, ale její pominutí nelze autorům vytýkat. To spíše opomenutí politiky rodinné, na níž se odkazuje pouze skrze systém sociální podpory. Ta je sice na rodinu směřována (ostatně celý systém sociální politiky se zde jeví jako rodinně soustředný), ale téma rodinné politiky tím není určitě vyčerpáno.

Jednotlivé texty sledují vývoj obou národních sociálních politik od prvotní společné formulace konceptu reformy sociální politiky v prvních letech po roce 1989. Mapují pak vznik nových institucí sociální politiky (nově koncipované zdravotní a starobní pojištění, tripartita, systém sociální podpory, politika zaměstnanosti...) i organizací sociální politiku zajišťujících (úřady práce, zdravotní pojišťovny, ...) po celé krátké období samostatné existence obou republik až k současným pokusům

vymezit národní sociální doktríny. Autoři sborníku přitom upozorňují na specifčnost procesu budování sociální politiky v Čechách a na Slovensku ve srovnání s analogickým procesem, který proběhl již dříve v západní Evropě. Zatímco tam představovala sociální práva logický důsledek uplatnění práv občanských a politických, u nás se chápou sociální práva jako výchozí (mnohdy se i za sociální právo považuje něco, co je de facto založeno jen na smluvním vztahu – jako je tomu v případě zaměstnání). Tomu odpovídá i to, že kupní síla minima jednotlivce (v obou zemích) výrazně převyšuje kupní sílu minimální mzdy, zatímco v zemích západní Evropy bývá na její poloviční úrovni. Obdobně i velmi malý rozdíl mezi minimální mzdou a úrovní životního minima.

Zajímavý je pokus ukázat, jak byl vývoj sociální politiky v Čechách a na Slovensku modifikován strategiemi jejich vládních reprezentací (například rozhodnutími o rozsahu pravomocí postoupených veřejné samosprávě a místním orgánům) a konkrétními sociálními problémy. Podle autorů bylo období do rozdělení státu charakterizováno snahou změnit státně paternalistický model sociální politiky, existující před listopadem 1989. Ten tehdy sloužil snad více jako nástroj sociální kontroly obyvatelstva než skutečná sociální politika, ale nevyhovoval konstituující se společnosti ani svými plošnými dávkami, ani tím, že nepočítal s některými novými skutečnostmi vývoje. Autoři se pokoušejí odpovědět i na otázku, nakolik se neoliberální politika či přesněji neoliberální rétorika českých vlád do roku 1998 promítla do povahy vznikajícího systému české sociální politiky. Upozorňují přitom zejména na jisté centralistické tendence a neochotu vytvořit prostor pro občanský sektor a vpustit do vztahu mezi občanem a státem jako zprostředkující prvek nevládní organizace. Větší průlom se v tomto ohledu podařil na Slovensku. Slovenskou vládu podle autorů tlačily k odpojení celých segmentů sociální politiky (politika zaměstnanosti, sociální zabezpečení) od státního rozpočtu objektivní podmínky. Česká vláda s tím nespěchala, neboť si chtěla ponechat možnost využít na některé výdaje zdrojů vybraných pro jiné účely. Autoři konstatují, že největší rozdíly mezi Českou a Slovenskou republikou spočívají v institucionál-

ním uspořádání a úloze státu ve většině oblastí sociální politiky (zejména v systémech nemocenského a důchodového pojištění, ale i sociální podpory či politiky zaměstnanosti). Publikace také připomíná některé dluhy vůči budování systému sociální politiky jak v Čechách, tak i na Slovensku.

V obou zemích byla východiskem metaforická představa o třech pilířích celého systému: totiž o sociálním pojištění, sociální pomoci a sociální pomoci. Text publikace dokumentuje stav budování takového systému a klade si i některé otázky po jeho smyslu. V konkrétních oblastech se snaží hodnotit přesun odpovědnosti státu na jiné subjekty, krystalizaci zájmových skupin a míru jejich vlivu, cíle, infrastrukturu rozhodování a institucionální strukturu, příslušnou legislativu, vztah poskytovatelů a jejich klientů a efekty.

Sociální pomoc: Zahrnuje sociální dávky a služby a v obou zemích tvoří tzv. třetí pilíř sociální politiky. V Čechách je jeho úkolem především zajistit služby a dávky do životního minima. V žádné z srovnávaných zemí však nebyl dosud přijat příslušný zákon o sociální pomoci, který by uspořádal velké množství dílčích dávek (na Slovensku nebyl ani předložen k veřejné diskusi). Autoři upozorňují, že v Čechách se právě tento zákon stal krystalizačním prvkem vstupu zájmových skupin do procesu formování sociální politiky.

Sociální podpora: Komparaci v této oblasti sociální politiky je v knize věnována překvapivě malá pozornost. Přitom jde o jednu z jejích nejkonstituovanějších oblastí. Možná je tomu právě proto. Hlavní změnou zde bylo v obou zemích zavedení nutnosti o dávky žádat, neboť nárok na ně již nevzniká automaticky. Celý systém je zde koncipován na principu širší solidarity a financován ze státního rozpočtu prostřednictvím daní, ale také na principu adresnosti.

Politika sociálního a nemocenského pojištění. Tato kapitola je přes její název věnována zejména starobním důchodům. S nemocenskými dávkami se setkáme jen v sedmi řádcích (není jasné, zda jsou věnovány situaci v Čechách či na Slovensku, nebo zda jde o společnou charakteristiku obou republik) a v příloze. Je zde popsána soustava důchodového zabezpečení

v obou republikách, základní důchodové pojištění i penzijní připojištění.

Politika trhu práce. K nejrozsáhlejším krokům v budování organizační struktury pro realizaci sociální politiky patřilo v obou republikách nepochybně i vybudování struktury okresních úřadů práce. Zatímco v Čechách je politika na trhu práce v rukou příslušného ministerstva, na Slovensku dochází k přesunu odpovědnosti za vývoj na trhu práce na nestátní Národní úřad práce. Tato stat' srovnává jednotlivé nástroje nejen aktivní, ale i pasivní politiky trhu práce. Z analýzy plyne menší důraz českého státu na aktivní politiku trhu práce (alespoň co se týče podílu výdajů, které jsou nejen nižší ve srovnání se Slovenskem, ale mají i klesající tendenci (není to patrně jen otázkou rozdílné míry nezaměstnanosti, která je od počátku řádově vyšší na Slovensku). Zajímavé jsou i informace o rostoucí segmentarizaci trhu práce v obou republikách, o vzniku regionálních „kapes chudoby“ a o vzniku fenoménu „dobrovolné nezaměstnanosti“.

Bytová politika. Tato oblast je úzce vázána na některé transformační kroky a v politické rovině se zde nejvíce diskutuje o úloze trhu při její realizaci. Existuje určitá jednota v programových východiscích (i ve srovnání České a Slovenské republiky) v tom, že je nutné změnit administrativně přidělový systém bytové politiky na trh s byty (s postupem času je akcent na vytvoření fungujícího trhu s byty nacházen více v českých programových prohlášeních). Rozdíly nastávají v okamžiku, kdy se zvažují dopady a dostupnost bydlení pro sociálně slabší vrstvy. Zatímco v Čechách se vyprofilovaly zájmové skupiny zastupující jak uživatele, tak i majitele bytů, na Slovensku tomu tak není (stejně tak je tomu v otázce deregulace nájemného, hypoték a příspěvků na bydlení).

Zdravotní politika. V obou státech se odpovědnost za financování zdravotnictví přesunula na veřejnoprávní zdravotní pojišťovny. Také zde jako i v jiných oblastech se ukazuje, že zatímco na Slovensku, na rozdíl od Čech, státní orgány legislativně i prakticky uvolnily prostor pro nestátní subjekty a oddělily fondy od státního rozpočtu, konstituovali se v Čechách, na rozdíl od Slovenska, vlivní sociální aktéři, které při formování obsahu či financování příslušné

sociální politiky fakticky nelze obejít (v tomto případě lékařské profesní komory).

Na knize si lze cenit již sám nápad komparovat směřování sociálních politik obou společností po rozdělení společného státu. Představuje dokument popisující detailně stav, kterého bylo za tuto relativně krátkou dobu dosaženo. Ukazuje také (mnohdy *implicitě*), jak jsou některé trendy ve vývoji sociální politiky založeny dlouhodobě. Konec konců, trvanlivost některých realizovaných opatření plyne z povahy věci samé. Těžko si lze například představit situaci, kdy se například systém sociálního pojištění mění s každou novou nastupující vládní garniturou. Pozitivně lze hodnotit šíři publikace a její analytickou snahu, i když komparativní schéma není důsledně dodržováno (často je to i z objektivních důvodů pro nedostupné údaje nebo pro povahu jednotlivých oblastí). Pozitivum knihy je také ve využití mnoha interně publikovaných studií, které se tak, alespoň zprostředkovaně, dostávají mezi širší odbornou veřejnost. Jistou nevýhodou knihy je, že se omezuje, až na výjimky, na literaturu zabývající se přímo systémem sociální politiky. Nevyužita je řada pramenů mapujících vývoj obou společností po roce 1989 v širším záběru. Ty by jistě mohly obohatit zejména pasáže o státní sociální pomoci a podpoře zasazením do širšího společenského kontextu (které sociální vrstvy z takto profilované sociální politiky nejvíce profitují, které ji financují, kterým dává podnět k rozvoji a které naopak tato politika dusí ap.).

Ne zcela šťastně je koncipována úvodní kapitola. Měla vytvořit kontext pro četbu ka-

pitol následných. Zejména načrtnutím společných východisek a kořenů, ale i uvedením kontextuálních skutečností – jako jsou hodnotové orientace občanů. Zdá se však, že ambice jejích autorů přerostly do snahy prezentovat i některá zobecnění. Není přitom jasné, zda jsou produktem následujících komparací (některé závěry se objevují, ještě než se čtenář seznámí s materiálem, z kterého plynou) nebo spekulativními závěry. Popřípadě není-li kapitola jen netradičně zařazeným shrnutím celé práce. Naopak, některé významné determinanty celého diskutovaného systému (vývoj hrubého domácího produktu, inflace, ...) nejsou uvedeny v úvodu, ale mnohdy v některé z dílčích kapitol. I když představují determinanty sociální politiky jako celku a nejen například sociální podpory. Je to pravděpodobně důsledek poněkud lehkomyšlné redakce sborníku. Ta dopustila nejen zmíněné, ale i určitou nedůslednost ve strukturování jednotlivých kapitol, neuhlídala opakování celých pasáží z dílčích kapitol v kapitole souhrnné (například „Hlavní nedostatky stávajícího systému sociální péče“ na stranách 108 a 55). Má na svědomí i to, že si na řadě míst čtenář není zcela jist, zda ještě čte text věnovaný české sociální politice, nebo zda se již neocílí ve výkladu sociální politiky slovenské. Přes tyto výhrady jde o publikaci záslužnou. Může posloužit nejen vlastním autorům, ale i dalším jako výchozí krok pro realizaci větších ambicí: totiž promyšlení toho, jak se sociální politiky obou zemí přibližují nebo vzdalují ostatním evropským systémům a jaká to vlastně v nich krystalizuje sociální doktrína.

Petr Mareš

Jon Elster, Claus Offe, and Ulrich K. Preuss: *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*

Cambridge, Cambridge University Press 1998, 350 p.

V centru pozornosti autorů *Institutional Design in Post-communist Societies* je stupeň konsolidace zemí postkomunistické střední Evropy jako efekt procesu, jímž se fluidita postrevoluční situace proměňuje v institucionální řád.

Analýze procesu konsolidace předcházejí úvahy o předpokladech a okolnostech pádu komunismu. Autoři jimi docházejí k závěru, že socialistické země zemřely na stejnou chorobu, kterou byl nedostatek nástrojů institucionálního učení. Pozornost věnují také charakteru změn režimů těchto zemí. Opírají se přitom o Baumanovu klasifikaci revolucí na revoluce systémové (vytvářející pádem režimu prázdný prostor, v němž musí být společenští aktéři-nositelé revolučních zájmů teprve zkonstruováni) a revoluce politické (jejichž aktéři reprezentují „transformační“ zájmy, kterým neod-

povídá existující struktura politických institucí). Konstatují, že změny režimů v bývalých socialistických zemích střední Evropy nebyly politickými, nýbrž systémovými revolucemi, neboť zde chyběli aktéři s transformačními zájmy. Opoziční síly v těchto zemích pak podle nich představovaly spíše vedlejší produkt úpadku bývalých režimů než příčinu společenských změn.

Autoři dále upozorňují na některá specifika, jimiž se proces transformace ve střední Evropě odlišuje od přechodu k demokracii v jiných oblastech světa a v jiných historických obdobích. Poukazují přitom na: a) nevojenský a nenásilný charakter přechodu k demokracii; b) absenci revolučních elit, ideologií a sjednocených politických aktérů zakotvených ve struktuře sociálních konfliktů; c) nutnost synchronních změn v ekonomice, politice a teritoriálním uspořádání; d) revoluční a univerzalistické nároky bývalých režimů.

Stupeň konsolidace postkomunistických zemí, jehož určení představuje cíl analýz knihy, je identifikován prostřednictvím srovnání vývoje významných institucí čtyř zemí: České republiky, Maďarska, Slovenska a Bulharska. Tyto země jsou považovány za reprezentativní vzorek postkomunistických společností střední a východní Evropy, neboť Česká republika se podle autorů dostatečně podobá bývalé NDR, Maďarsko Polsku a Bulharsko Rumunsku. Předpoklad reprezentativnosti však po mém soudu poněkud zjednodušuje pohled na transformující se středoevropské společnosti, což se stává zjevné, zamyslíme-li se např. nad historií a současností České republiky a bývalé NDR nebo srovnáme-li dynamiku ekonomických reforem v Maďarsku a v Polsku v letech 1985-1995.

Stupeň konsolidace uvedených zemí je určen výsledkem analýzy následujících institucionálních oblastí: a) budování ústavnosti; b) formování politických institucí; c) privatizace a marketizace ekonomiky; d) sociálního zabezpečení, boje proti chudobě a sociálních služeb. Analýzou procesu konsolidace v těchto institucionálních oblastech se zabývají kapitoly 3-6 (s. 63-246). Krátká recenze neposkytuje dostatek místa pro detailnější seznámení s jejich obsahem, a proto uvedme jen několik

nejvýznamnějších myšlenek a závěrů, jež v nich nalezneme.

Postkomunistické země zatím podle autorů trpí značnou nestabilitou. Ta je především efektem nestabilních konfigurací politických stran, které jsou odrazem nevykrytalizovaných zájmových struktur. K nestabilitě přispívá také skutečnost, že nepřehledné situace mnohdy svádějí politické aktéry k nestandardním řešením, jež dále destabilizují situaci a vedou dominantní politické síly k neochotě odevzdat určitou část moci aktérům, s nimiž by mohli upevnit stabilnější mocenské vztahy. Tak jsou kladené bariéry vnímání vzájemných závislostí politických sil a uznání pravidel hry, tj. konsolidaci, která není vlastně ničím jiným než rutinizací konfliktů. Obava z nenadálého a nestandardního způsobu nabytí moci soupeřem plynoucí z nestabilního prostředí pak vede aktuálně dominantní síly jen k reformám krátkodobým, založeným na metodě pokus-omyl.

Kapitalismus transformujících se středoevropských zemí je podle autorů bližší kapitalismu Jižní Ameriky než Západu, neboť obsahuje značný podíl „necivilizovaných“ (s. 196) aktivit a zvláštní dualismus rodícího se privátního sektoru a stále silného sektoru státního. Tento kapitalismus staví na vzorcích chování, které se utvářely za komunismu, a k nim připojuje především nerealistické představy o míře „normálního“ profitu.

Zajímavý problém otevírá diskuse o pozitivních právech a právech 3. generace, jejichž prvky se objevují v ústavách sledovaných zemí (např. právo na zdravé životní prostředí). Autoři soudí, že tato skutečnost může ohrožovat autoritu legislativy a ústavních soudů, jež se tak dostávají do role spolutvůrců politiky. Připouští však, že čistě právní hledisko může být příliš úzké, neboť riskuje přehlížení nově se konstituujících potřeb. V každém případě však považují některé prvky praxe zmiňovaných postkomunistických zemí v této oblasti za přestoupení západní koncepce konstitucionalismu a za projevy silné politizace otázky práv.

Tato část knihy je pro českého čtenáře zajímavá také proto, že prostřednictvím konkrétních srovnání zpochybňuje některé u nás stále častěji akceptované „pravdy“ o průběhu transformace (např. o neúspěšné privatizaci, o skandální sociální politice, o chudobě společnosti

atd.). Ukazuje, že pro nezaujaté hodnocení transformace české společnosti není možno přijímat kritéria odrážející naše domácí přání, nýbrž výsledky ostatních transformujících se postkomunistických společností.

Další část knihy se zabývá stupněm institucionální konsolidace (měřené stálostí pravidel řešení konfliktů a vzájemnou nezávislostí oblastí jednání). Z tohoto hlediska autoři klasifikují země svého vzorku do dvou skupin. Na jedné straně to je Česká republika a Maďarsko, na straně druhé Slovensko a Bulharsko. Docházejí přitom k závěru, že Maďarsko zaujímá vyšší stupeň konsolidace než Česká republika, a to především pro silnou roli ústavního soudu v Maďarsku a ducha lustračních čistek spolu s konfrontační ideologickou rétorikou v České republice.

Konstatují dále, že obavy ze šokové terapie a podkopání programů transformace zneužitím nově nabyté svobody se v případě sledovaných zemích nevyplnily. Projekt transformace však stále nebyl v těchto zemích plně realizován, neboť žádná sociální síla v nich nemá dostatek energie a zájmu transformaci dokončit. Naději je proto možno spatřovat v tvorbě podmínek rozvoje silné střední třídy, pro níž bude transformace v jejím nejvlastnějším zájmu.

Autoři docházejí k závěru, že přes značné podobnosti má každá z analyzovaných společností své výrazné specifické rysy. Česká republika např. trpí zpožděním v budování právního rámce pro vývoj ekonomické sféry, a to je jedním z hlavních důvodů, proč zatím nedosáhla vyššího stupně konsolidace. Přes tuto skutečnost soudí, že privatizace jako jeden z pilířů ekonomické transformace byla u nás úspěšnější než v Maďarsku, kde jí bránily elity starého režimu. V Maďarsku se zase projevuje silná snaha vlád o udržení sociálního klidu. Proto na svá bedra převzaly řešení mnoha problémů, což je však vystavilo silným tlakům zájmových skupin. Tato skutečnost ve svých důsledcích zpomalila průběh reforem a snížila legitimitu vlád.

Přes opačné strategie, jimiž Česká republika a Maďarsko zvládají překážky transformace, obě země trpí obdobnou slabostí. Transformace závisí v České republice na technokratických vůdcích, kdežto v Maďarsku na efektiv-

ních ekonomických a sociálních opatřeních vlád. V obou případech je tak opomíjena stabilní struktura politických a ekonomických vztahů.

O slovenské a bulharské společnosti pak autoři soudí, že se v nich více než v Maďarsku a České republice uplatňoval sovětský typ industrializace, tj. industrializace s velmi pomalou modernizací. Obě společnosti si proto ještě nevytvořily pevnější vzorce přijímání industrializace a modernizace, a z tohoto důvodu se v nich objevují tendence k udržování některých rysů agrárních společností ve fungování významných institucí. Činnost těchto institucí je tak často založena spíše na pomíjivé autoritě osob než na trvalejší síle neosobních pravidel. Tím je ohrožena jejich stabilita, a v důsledku toho i stabilita celospolečenská. I když se s uvedenou argumentací dá v zásadě souhlasit, také tato část analýzy vyvolává otázku, zda tu nejsou rozdíly mezi sledovanými zeměmi, nyní Slovenskem a Bulharskem, stírány přespříliš (srov. např. procesy urbanizace, vztah k SSSR atd.).

V poslední části knihy autoři zdůvodňují pořadí zemí podle stupně celkové konsolidace (měřené ekonomickým výkonem, institucionální konsolidací, politickou stabilitou a sociálním zabezpečením), které sestavili takto: Česká republika, Maďarsko, Bulharsko a Slovensko. Připomínají však, že klíčovým kritériem pro měření úspěchu nebo neúspěchu transformace komunistických společností do společností demokratických je konsolidace institucionální. Celá kniha dokumentuje reálně existující a někdy značné rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Pochybují však, že by bylo možno na základě srovnání tak složitých procesů, jež jsou v ní analyzovány, určit pořadí konsolidace jednotlivých zemí a vyhnout se přitom notné dávce spekulace.

Závěrem autoři uvádějí nejvýznamnější předpoklady pro transformaci postkomunistických zemí. Spatřují je ve sladení zděděných, vidění světa, vzorců chování a základních sociálních a politických koncepcí s funkcemi nezbytnostmi moderní industriální či postindustriální společnosti.

Knihy hodnotí situace nepřesahující rok 1995. To může na jedné straně vyvolávat určité zklamání. Na straně druhé je to ovšem připo-

menutí skutečnosti, že hodnocení společenského vývoje vyžaduje určitý časový odstup, nemá-li klouzat po povrchu věcí a nechat se svést krátkodechými tendencemi.

Institutional Design in Post-communist Societies je jedním z prvních systematických srovnání transformačních procesů v zemích postkomunistického světa. Přináší množství

údajů, seznamuje s obsahem diskusí o celé řadě specifických problémů a nabízí mnoho zajímavých závěrů. Nejvýznamnějším přínosem této knihy jsou však výsledky srovnání uvedených postkomunistických zemí, které přispívají k objektivnímu hodnocení transformace v každé z nich zvlášť.

František Znebežánek

**The 12th annual meeting on Socio-Economics
will be held at the London School of Economics
from July 7-10, 2000.**

The theme of the meeting is

Citizenship and Exclusion

A copy of the Call for Papers and other information on SASE is posted on the SASE web site at: www.sase.org.

I am writing on behalf of the Society for the Advancement of Socio-Economics (SASE), an organization to which I belong. SASE is an international multi-disciplinary organizations with members in over 50 countries. The purpose of SASE is to advance the understanding of economic behavior across a broad range of academic disciplines. We are interested in developing closer contacts with individuals and organizations with similar interests.

Please contact the SASE office (e-mail: office@sase.org) if you have any questions about the meeting or the organization.

Executive Director

Society for the Advancement of Socio-Economics

PO Box 39008

Baltimore MD 21212

Fax: +1 410 377 7965

Phone: +1 410 435 6617

E-mail: office@sase.org

Web Site: www.sase.org

Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti

První únorový víkend se v Malé aule Karolina v Praze sešli členové Masarykovy české sociologické společnosti, aby rekapitulovali tříleté volební období 1997-1999 a aby otevřeli prostor pro další činnost.

V čele 21členného výboru se střídali předsedové Jiří Musil v roce 1997, Michal Illner v roce 1998 a Eliška Rendlová v roce 1999. Společnost měla 400-420 členů. Tohoto čísla dosáhla v roce 1997, kdy se zastavil trvalý pokles členů z původních téměř 900 před listopadem 1989. Počátkem funkčního období dnes odstupujícího výboru již bylo zřejmé, že přestala fungovat „předlistopadová“ struktura sekcí, v nichž se v minulosti odehrával prakticky veškerý život společnosti. To má své věcné příčiny. Většina sekcí je vymezena úzkou oborovou specializací. Takové členění už nevyhovuje dnešní představě o inspirativních sociologických tématech a diskusi. Proto se řídící výbor rozhodl organizovat semináře nebo konference, které budou adresovány všem členům, bez ohledu na jejich příslušnost k sekcím.

To neznamená, že idea sekcí je mrtvá. Není náhodou, že jedinou trvale fungující je sekce sociální patologie. Je to typické interdisciplinární téma, jehož organizátorskou duší je dr. Kazimír Večerka. V roce 1998 byla z iniciativy dr. Skalníka a prof. Musila založena nová sekce sociální antropologie – tedy opět mezioborové téma. Vytváří platformu pro vzájemnou diskusi českých i mezinárodních odborníků. Pořádá cyklus pravidelných „Gellnerovských seminářů“, inspirovaných vědeckým odkazem Arnošta Gellnera. Jejich počet již dosáhl dvacítky. Výsledky práce obou sekcí podtrhují roli „hybatele“. Nic zajímavého nebo nového nevznikne, pokud se neobjeví člověk nebo ještě lépe skupina lidí, kteří budou ochotni určité myšlence věnovat své úsilí, aby se „zhmotnila“ do fungujícího projektu. Oživování činnosti MČSS v příštích letech by se mohlo ubírat tímto směrem.

Z nejdůležitějších akcí společnosti v letech 1997-1999 uvádíme:

1. Mezinárodní spolupráce: Na Světovém sociologickém kongresu v Montrealu v roce

1998 zástupci MČSS uspořádali diskusní setkání věnované české sociologii, které bylo provázeno výstavkou prací a informačních materiálů.

V dubnu 1999 se v Bratislavě konaly První slovensko-české sociologické dny, které pořádaly Slovenská sociologická společnost, Sociologický ústav SAV a MČSS za finanční podpory Nadace Friedricha Eberta ve SR. Tématem konference byly transformační změny na Slovensku a v Čechách po roce 1989. Konference se účastnilo 25 českých sociologů.

Jiří Musil byl v roce 1999 zvolen prezidentem Evropské sociologické asociace (ESA). Výbor tuto volbu považuje za významné ocenění práce prof. Musila i české sociologie a spojuje ji s možností hlubší mezinárodní spolupráce.

V září 1999 se v Praze uskutečnila mezinárodní konference „Sociální změny a sociální politika“, kterou pořádal výzkumný výbor ISA č. 19. Za českou stranu konferenci připravovaly Institut sociologických studií UK, Sociologický ústav AV a MČSS. Účastnilo se 60 mezinárodních a 20 českých odborníků. Představiteli výboru ISA byla konference vysoce hodnocena po stránce obsahové i organizační.

2. Vědecké konference: V únoru 1998 proběhla v Praze dvoudenní celostátní konference „Osudy české společnosti 1918-1998“. Účastnilo se jí kolem stovky odborníků z řady oborů. Z jednání byl vydán sborník. V únoru 2000 se uskutečnila v Praze dvoudenní celostátní konference „Přípravenost české společnosti na integraci s Evropou – co získáme, co ztratíme, co nabízíme“. Podrobnější informace je obsažena v tomto čísle *Sociologického časopisu*.

3. Odborné semináře: V květnu 1998 byl uspořádán seminář „Veřejné mínění v soudobé společnosti“. Akci navštívilo asi 50 členů. V listopadu 1998 to byl seminář „Co přinesl Světový sociologický kongres“, o hlavních poznatcích a materiálech z kongresu. Akce se účastnilo asi 60 osob, členů MČSS i studentů.

Řídící výbor a představitelé poboček a sekcí připravily úpravu stanov a volebního řádu s cílem zpružnit činnost společnosti a její organizaci. Předložily je Valnému shromáždění. Návrhy Stanov MČSS a Volebního řádu byly z pléna doplněny a poté schváleny. Výbor také informoval o technickém vybavení sekretariá-

tu. Podařilo se získat samostatnou telefonní linku se záznamníkem a faxem (02-2222 0631). Pořízení e-mailové adresy nedovoluje starý a nevykonný počítač. Výbor vyjádřil poděkování paní Janyškové – pracovníci sekretariátu za její obětavou práci.

Usnesení valného shromáždění udělilo novému výboru mandát vyjednávat se k sociologickým aspektům veřejných problémů. Doporučilo zejména zaměřit se na další rozvoj mezinárodní spolupráce. Organizovat odborné akce ke klíčovým problémům současného a budoucího vývoje společnosti, pracovní skupiny a diskusní fóra, k nimž budou zváni všichni členové společnosti i odborníci z dalších oborů. Konkrétně byl přijat návrh uspořádat vědeckou konferenci ke 150. výročí narození T. G. Masaryka a usilovat o zřízení trvalého semináře v Praze, který se bude zabývat otázkou evropské identity.

Obecným úkolem MČSS je i nadále podporovat rozvoj sociologie ve výzkumu, výuce i aplikaci, obhajovat oprávněné potřeby sociologických institucí a popularizovat výsledky sociologického bádání mezi odbornou i laickou veřejností. Bude hledat vhodné způsoby, jak získat nové členy MČSS mezi mladou či střední generací a jak získat ty, kdo v mezidobí své členství ve společnosti zrušili.

Call for papers

A na závěr informace o aktivitách mezinárodních sociologických asociací, které MČSS přicházejí. Uvádíme stručně ty, kde je termín pro přihlášky březen a později. Podrobnější informace získáte na sekretariátu MČSS, na adrese IVVM – Sokolovská 142, 186 13 Praha 8 nebo na e-mailu rendlova@gw.czso.cz

A/ International Society for Justice Research, VIIIth Conference, 18.-21. 9. 2000, Israel

Téma: *Social Justice and Social Exclusion*. Zájemci se vyzývají k zaslání abstrakt s max. 200 slovy do 15. května 2000 na adresu: Dr. Dahlia Moore, Department of Behavioral Science, College of Management-Academic Studies, 9 Shoshana Persitz, Tel Aviv 61480, Fax: +972-3-699-0460, e-mail: msdmoore@mscc.huji.ac.il

B/ Journal of Transnational Sociological Association (termín neuveden), adresa: Mohammed A. Bamyeh, Editor, The Gallatin School of Individualized Study, New York University, 715 Broadway, New York NY 10003-6806, USA, nebo mohammed.bamyeh@nyu.edu

C/ International Conference: Challenges for Science and Engineering in the 21st century, 14.-18. 6. 2000, Stockholm, Sweden. Pořádá *International Network of Engineers and Scientists for Global Responsibility* (INES). Příspěvky s max. 1000-2000 slovy. Registrace na web page www.ines2000.org. Další informace: INES 2000 Conference Secretariat, Gutenbergstr. 31, 44139 Dortmund, Germany, tel: +49 231 575218, fax: +49 231 575210, e-mail: ines2000@t-online.de

D/ Invitation to join the Research and Discussion Group of Democracy and Development in Africa. Zájemci se vyzývají zaslat e-mailem své návrhy na adresu: Alphonse Cilumba, President of Quebec-Canada-Africa Axis, tel: +1-514-525-7481, e-mail: aqca@hotmail.com

E/ International Human Dimensions Workshop for young developing country scientists, September 10-22, 2000, Bonn, Germany. Téma: „Human Dimensions Issues in the Coastal Zone“. Abstrakta do 10. dubna 2000. Další informace: Ms. Ramine V. Shaw, International Science Project Coordinator, IHDP, Walter-Flex-Str. 3, 53113, Bonn, Germany, tel: +49-228-73 90 53, fax: +49-228-73 90 54, e-mail: shaw.ihdp@uni-bonn.de, <http://www.uni-bonn.de/IHDP>

F/ Professorship of Sociology, School of Social Sciences and International Development, University of Wales Swansea, UK (Místo je volné od 1. října 2000). Podrobnější informace: Professor Reginald Byron, Head of the School of Social Sciences and International Development, e-mail: r.byron@swansea.ac.uk. Přihlášky je třeba zaslat do 15. dubna 2000 na adresu: Mrs. J. M. Ganz, Director of Personnel, University of Wales Swansea, Swansea SA2 8PP, United Kingdom.

Za odstupující výbor MČSS Eliška Rendlová

Vědecká konference MČSS „Připravenost české společnosti na integraci s Evropou – co získáme, co ztratíme, co nabízíme“

Ve dnech 4. a 5. února se v Malé aule Karolina konala vědecká konference Masarykovy české sociologické společnosti, jejímž záměrem bylo umožnit diskusi na téma, které je zásadním způsobem spjato s budoucností naší společnosti a jehož závažnost si laická a mnohdy i odborná veřejnost teprve začíná uvědomovat. Jedná se o téma velmi široké, a proto organizátoři vybrali několik témat, k nimž má současná česká společenská věda konkrétní poznatky.

V prvním bloku *České vzdělání a Evropa* s úvodním slovem vystoupili pracovníci Střediska vzdělávací politiky při Ped. fakultě UK dr. Ladislav Čerych, ing. Kovařovic a dr. Švecová. Zaměřili se na normativní a legislativní požadavky ze strany EU a přípravu „Národního programu vzdělávání“ – nové koncepce harmonizující náš vzdělávací systém se situací v Evropě, který ministerstvo školství předložilo k veřejné diskusi. Pozornost věnovali také připravenosti učitelů na nové požadavky. Z vystoupení odborníků i z diskuse vyplynulo, že po stránce formální a kvantitativní je naše školství na srovnatelné úrovni s evropskými státy. Problémem bude kvalitativní změna, jež se bude týkat nejen samotného vzdělávacího systému, ale také nového typu integrace a komunikace mezi vzdělávacími institucemi a širším sociálním prostředím.

Druhý blok, věnovaný *postojům obyvatel k Evropě a jejím institucím*, uvedli pracovníci agentur pro výzkum veřejného mínění J. Česal (Sofres-Factum), J. Hartl (STEM) a E. Rendlová (IVVM). Na řadě mezinárodních i našich výzkumů dokumentovali rozmanitost postojů občanů Evropy k Evropské unii, jejich ochotu přijmout kandidátské státy a názory občanů střední a východní Evropy na vstup do EU. V druhé části diskuse se hovořilo o charakteru komunikační politiky v ČR ve vazbě na vstup do Unie.

Třetí blok otevřel dr. Skalník z Přírodovědecké fakulty UK. Vystoupil s tématem: *Bude Evropa fungovat? Demokracie v podmínkách*

globalizace. Zaměřil se zejména na otázky religiozity, etnicity a kulturní úrovně zemí, které jsou dnes součástí EU a těch, které aspirují na vstup. Upozornil na nutnost vypracování koncepce Evropy a zveřejnění příslušných kritérií.

V bloku *Modernizace české společnosti* vystoupili doc. Machonin a doc. Havelka ze Sociologického ústavu AV, doc. Müller z Institutu základů vzdělanosti UK, prof. Musil (Středoevropská univerzita) a dr. Suša z Filozofického ústavu AV. Hovořili o různých teoretických přístupech k modernizaci ve světové sociologii, stavu poznání a empirickém výzkumu v našich podmínkách i praktickém významu modernizace pro vstup do EU.

V bloku nazvaném *Společenské kontexty technické infrastruktury* v úvodu vystoupili prof. Dostál z Přírodovědecké fakulty UK a doc. Maier z ČVUT. Hovořili o sociologickém významu prostoru a času v komunikaci, dělbě a specializaci funkcí, o roli elektronických i osobních kontaktů. Velkou pozornost věnovali sídelní struktuře České republiky, v níž jsou historicky a kulturně zařazovány určité vzorce chování a mentality značně odlišné od převládajícího charakteru v zemích EU.

Žádné z témat nebylo zcela vyčerpáno. V průběhu konference se na ně „nabalovala“ další, jejichž závažnost či aktuálnost je zjevná. Diskuse byla velmi živá. Často ukázala rozporná stanoviska. Je zřejmé, že ani sociologická obec nemá nebo spíše nevytváří dostatek příležitostí ke sdělování poznatků a vyjasňování stanovisek. Ke škodě věci je proto řada témat pojednávána na příliš obecné a fakty málo podložené úrovni. Mnohdy bylo obtížné zodpovědět otázku „co získáme, co ztratíme, co nabízíme“. Spíše než odpověď se vynořovala potřeba hlubšího zkoumání i přístupu k faktickým informacím.

Účastníci se shodli na tom, že téma evropské integrace je zásadní otázkou pro budoucnost naší společnosti a prioritou sociologického zkoumání. Konferenci je proto třeba považovat za první ze série akcí, která budou k tomuto tématu v Masarykově české sociologické společnosti připravována.

Eliška Rendlová

Bude Evropa fungovat?

Čtvrtá evropská sociologická konference
18.-21. srpna 1999 v Amsterdamu

Evropská sociologická asociace (ESA) uspořádala již čtvrtou konferenci o evropské sociologii. Konference byla organizována do pěti sympozií, každé se rozpadalo do několika proudů (celkem 22), které pak jednaly v jednotlivých tematických zasedáních. Názvy sympozií jsou rozvedením hlavního tématu konference: Práce na Evropě (jako práce na domě, který stavíme) v obecnosti a zvláště jako Budování identity, Budování institucí, Práce Evropy ve světě; páté sympozium zahrnuje speciální témata: sociologie dětství, gender a moc, měnící se podmínky výzkumu (např. vědní politika v integrované Evropě, měnící se cíle univerzit). Celkem 41 konvenorů (lidé zodpovědní za program a odbornou úroveň proudu) se postaralo, aby na jednotlivých zasedáních mohli se svými příspěvky vystoupit téměř tolik lidí, kolik bylo přihlášených účastníků a těch je v Abstraktech z konference uvedeno 823; v jednom časovém intervalu se jednalo až na 14 zasedáních. Konference se konala v rozlehlých prostorách Vrije Universiteit v Amsterdamu. Organizačně se o konferenci postaral SISWO – Institut sociálních věd v Amsterdamu – a je vhodné dodat, že SISWO, společně s hlavními funkcionáři, zejména Martinem Kohli a Mojcou Novak se postarali o organizační úspěch konference.

Připomeňme si krátce, co ESA je. Myšlenka podpořit sounáležitost evropské sociologické komunity vzešla na konci 80. let z Itálie a prvním institucionálním krokem bylo založení evropské ceny pro sociologii a sociální vědy *Premio Europeo Amalfi*. Vědecká komise, která připravovala udělení této ceny, byla jádrem, kolem něhož krystalizoval zájem o „ustavení evropské sociologie“. V roce 1992 se konala první konference evropské sociologie ve Vídni. Vzbudila natolik zájem sociologů v Evropě, že vzápětí byla založena Evropská sociologická asociace: jako nástroj sociologie k ovlivnění evropských záležitostí a jako fórum sociologů k debatě o evropských záležitostech. V čele asociace stojí výkonný výbor a prezident, jsou voleny na dva roky. Je to rovněž interval, v němž se konají konference evropské

sociologie. Druhá konference se konala v roce 1995 v Budapešti, v roce 1997 se konala v Colchesteru v Essexu 3. konference; v Amsterdamu jsme měli příležitost zúčastnit se 4. konference.

Poslední dvě volební období (1995-1999) byl prezidentem Martin Kohli, Free University of Berlin. Po 4. konferenci byl zvolen prezidentem Jiří Musil, CEU Budapest-Praha. Je to velká výzva pro celou českou sociologii.

Páteří intelektuálního života ESA a organizační infrastrukturou jsou *Research Networks* (RN). Jsou fórem pro diskusi a spolupráci sociologů z různých koutů světa a různých sociologických tradic. Většinou mají svou vlastní infrastrukturu a také e-mailovou debatní adresu. Na konferencích mají svá zasedání; v Amsterdamu představovala jednání RN téměř polovinu všech zasedání na konferenci. Některé RN se scházejí i v období mezi konferencemi. V současnosti pracuje 12 RN. Výkonný výbor podporuje přípravu dalších RN, protože v sociologii zůstává řada důležitých oblastí, které nejsou dosavadními RN dotčeny. Jako např. sociální teorie, sociologie kultury nebo kvalitativní metodologie.

ESA vydává od loňského roku časopis *European Societies*. První ročník má tři čísla (ve struktuře 4-5 článků, 10-15 knižních recenzí). Druhý ročník by měl mít čísla čtyři. ESA také zahájila publikace knih v řadě *Studies in European Societies*. První tři knihy jsou již na pultech. Nejde dosud o knihy autorské. Hlavním komunikačním nástrojem ESA je *Zpravodaj*, který je také na webových stránkách ESA (<http://www.qub.ac.uk/esa/>).

Z toho, co bylo uvedeno o statistice konference v Amsterdamu, je zřejmé, že rozložení příspěvků do řady zasedání, na nichž bylo vždy 2 až 8 prezentací, v podstatě nedovoluje udělat si ucelenější obrázek, o čem všem se na konferenci mluvilo, čím se zabývají sociologové v prostoru Evropy. A tak k orientaci zůstávají témata sympozií, názvy *Research Networks*, abstrakta příspěvků a vyslechnuté prezentace. Informovat lze jenom o zajímavostech, jejichž výběr je čistě subjektivní. Něco jiného by ovšem bylo, udělat obsahovou analýzu abstraktů příspěvků. Věra Vratusa z Bělehradu udělala obsahovou analýzu dokumentů 2. a 3. konference evropské sociologie. Jedním z cílů bylo

ukázat, co autoři příspěvků prezentovaných na těchto konferencích rozumí pod pojmem Evropa. Podle abstrakta jejího příspěvku pozorovala tendenci užívat pojem Evropa tehdy, když se referuje jenom o několika zemích západní a severní Evropy; někdy pojem zahrnuje i středoevropské postkomunistické země, ale často explicitně nebo implicitně vylučuje „země dále na východ“; tendence byla patrná hlavně mezi autory pocházejícími ze zemí Evropské unie.

Na prvním plenárním zasedání konference řekl Martin Kohlí, že nejde o problém komparace jednotlivých evropských společností v hranicích současných evropských států, ale o problém vynořujícího se evropského společenství. V čem spočívá budování Evropy? Nové technologie, nové organizace; měnící se stratifikační vzorce studované jako formování tříd, životní úroveň, vzdělávání, jako nerovnosti a migrace, jsou hesla tohoto sympozia. Nezaměstnanost, chudoba a sociální vyřazení je další velké téma sympozia; byly v něm prezentovány příspěvky studující nejrozumnější konsekvence nezaměstnanosti a chudoby, příspěvky hledající způsoby, jak nezaměstnanosti čelit; kulturní a strukturální kontext nezaměstnanosti. Trh práce a pracovní doba v konkrétních empirických deskriptech i v zobecňujících úvahách o dezinstitutionizaci pracovního času, to jsou témata řady prezentací. Také gender aspekt práce, věková dimenze, pracovní podmínky, vždy několik prezentací k těmto tématům. Jedno zasedání bylo věnováno sociální stratifikaci společností v postkomunistických režimech; v příspěvcích dominovalo hledání střední třídy v Rusku.

Jednou z charakteristik komunity je, že lidé, kteří jsou součástí komunity, jsou si vědomi, že jsou společenstvím. Součástí budování Evropy, je budování evropské identity. Porozumění identitě lokální, regionální, národní, vztahům mezi těmito na úrovni státu a v Evropě, je předpokladem ovlivnění procesů, které se podílejí na utváření evropské identity. Vytvářejí se současně s novou Evropou její nové periferie? Eurorregiony na kterémkoliv hranici představují překážku vzniku periferií. Ale víc, představují nástroj odbourávání xenofobií, kterých je Evropa na východ od Aše plná, jak ukazuje šetření Claire Wallace z roku 1998 na souboru 11 300 respondentů z Rakouska a

dalších 11 zemí střední a východní Evropy. A co perspektivy nové Bosny-Hercegoviny? Jaké identifikační struktury přetrvávají válku a jakým dává klíčit mír poté? Do Evropy nebo ven? Ptá se Eva Tall, maďarská socioložka, která působila několik měsíců jako komisař při přípravě voleb v Bosně-Hercegovině.

Symposium o budování evropských institucí by se dalo shrnout do klíčových hesel: politická, sociální a kulturní integrace v Evropě; postsocialistické instituce. Stačí si jenom číst názvy příspěvků a je zřejmé, jak různorodé společenství Evropa na konci 20. století je; k jak různým obrazům se přetvořily společenské instituce pod různými režimy uplynulých dekád. Znovu se vynořuje otázka: je nějaké evropské společenství, má význam uvažování o evropské identitě, o evropských institucích? O evropské sociologii?

Předpokládejme, že ano. Můžeme se ptát, jak si počíná Evropa jako společenství ve světě? Příspěvky variovaly témata jako globalizace v obecnosti, globalizace práce, občanství národní, evropské, globální a občanství v mnoha dalších myslitelných aspektech (imigrace, gender, věk, sociální občanství, sociální hnutí).

Všechny již dříve vyjmenované Research Networks měly svá zasedání v průběhu konference, i ty, které se teprve ustavovaly, jako RN globalizace, sociologie výchovy, sociologie katastrof. Samostatná zasedání měla figurativní sociologie: lidé a jejich studie navazující, rozvíjející, polemizující s dílem Norberta Eliase a jeho ideou civilizačního procesu a formování státu.

Konference byla ohraničena na začátku i na konci plenárními zasedáními, kde pozvaní řečníci sdělili posluchačům závažné myšlenky. Abram de Swaan (Amsterdam) mluvil o jazykovém aspektu sjednocování Evropy. Vadim Volkov, mladý vědec z Petrohradu, stipendista MacArthurovy nadace pro postdoktorandy v projektu Mír a mezinárodní bezpečnost v měnícím se světě, mluvil o „praktickém věděním, osobní moci a outsidersch evropské integrace“. Stal se miláčkem konference (není pro vzniklý vztah mezi ním a většinou účastníků konference lepší vyjádření).

Závěrečné plenární zasedání přineslo neméně významné poselství. Vyslovila je Francouzka Dominique Schnapper, prezidentka

Francouzské sociologické asociace. Odpověděla na opakovanou otázku „Je tu něco takového jako evropská sociologie?“ kladně a vyjádřila se hned k tomu, jak se v ní a o ní budeme domlouvat. Co dělat? Angličtina je východiskem, i když u většiny z nás je to pigeon-English. V angličtině je možné komunikovat o vznikající nadnárodní problematice, o problematice formujícího se evropského společenství. Ale existují národní sociologie a s otázkami a problémy vlastními národním komunitám, a ty budeme pěstovat v národních jazycích. Tak nějak to paní Schnapper řekla. Z úst Francouzky je takové doporučení považováno za významné.

Aby tato informace nekončila tak optimisticky, pokud jde o evropskou sociologii, dovolíme si uvést názor R. Boudona k tomuto tématu. Právě v rámci konstituování něčeho jako evropská sociologie byli požádáni vý-

znamní evropští sociologové, i Boudon, aby zodpověděli několik otázek na téma „Evropská sociologie je, či není?“ Na stejné otázky odpověděli i vědci mimo evropskou sociologii. Vznikla tak poučná knížka o evropské sociologii (Nedelmann, Sztompka 1993. *Sociology in Europe*. Berlin, Walter de Gruyter). Boudonův názor (s. 43-44): „Rostoucí diverzita sociologie na jedné straně, její úspěch v médiích, občanské společnosti a ve státě, její institucionalizace v celém světě, kvantitativní nárůst sociologické komunity na druhé straně, způsobuje, že sociologie vypadá solidněji a určitě je společensky viditelnější nyní než v heroických dobách pionýrů. Ale současně je intelektuálně balkanizovaná.“ Za indikátor balkanizace považuje „sémantickou anarchii, která charakterizuje užití mnoha pojmů mezi sociologií“.

Zdenka Vajdová, Jiří Musil

Centrum studií rodu: gender studies Univerzita Karlova

Studia rodu – Gender studies

Studia rodu (gender studies) jsou oborem, který nabízí prostor pro diskusi všem společenskovedním disciplínám, které integrují perspektivu rodu do své práce.

Rod je společenská kategorie, která vysvětluje rozdíly mezi muži a ženami jako jev vznikající ve společnosti. Rod tedy může být vhodným úhlem pohledu ve společenském a teoretickém diskursu o životě a životních podmínkách žen a mužů ve společnosti.

Otázky studií rodu jsou v západních demokraciích uznávány jako inspirující a jsou předmětem akademické i veřejné diskuse. V zemích, kde demokratická transformace nyní probíhá, lidská identita teprve začíná být chápána jako identita mužská a ženská.

Studia rodu jsou přirozeným vyústěním ženských emancipačních a feministických hnutí, v dnešní době se ovšem již vyvíjejí ve směru kritické a zároveň konstruktivní analýzy rozdílných perspektiv obou pohlaví. Samotný vývoj náhledu na roli ženy a rozvoj hnutí za

osvobození je dnes jen jedním z předmětů zkoumání oboru studia rodu.

Studia rodu jsou přirozenou součástí komplexu sociálních a humanitních věd, kde mají své místo jako specifická metoda těchto věd a předmět jejich studia.

Jako součást komplexu společenskovedních disciplín mohou studia rodu začít skutečně účinně působit na postupnou proměnu humanitního a společenského bádání a vzdělávání, které nepochybně ovlivňuje způsob života společnosti a vztahy žen a mužů.

Vznik CSR

Ačkoli jsou studia rodu již pevně zakotvena ve vzdělávacích systémech mnoha zemí, v České republice donedávna ve studijních programech chyběla.

Vzdělávání v tomto oboru v České republice doposud probíhalo díky přednáškové činnosti realizované *Nadací gender studies*. Od roku 1993 tato nadace ve spolupráci s pedagogy a odborníky z různých univerzit a dalších institucí nabízela program kursů studií rodu studentům několika českých vysokých škol. Tato vzdělávací činnost Nadace gender studies suplovala roli akademické instituce, ale skutečný akademický status tohoto oboru byl uznán teprve v roce 1998.

Centrum studií rodu: gender studies (CSR) bylo na návrh odborníků a pedagogů z okruhu Nadace gender studies ustaveno v říjnu 1998 při Katedře sociální práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Centrum je první samostatné akademické pracoviště v oboru studií rodu v České republice. Usiluje o plné začlenění studií rodu do existujících akademických a vzdělávacích struktur v České republice. Dlouhodobým záměrem Centra je vyvinout samostatný studijní obor studia rodu s možností dosažení akademických titulů v tomto oboru.

Centrum spolupracuje s pedagogy a odborníky z univerzit a jiných institucí z celé České republiky a rovněž s hostujícími odborníky ze zahraničí.

Činnost CSR

Centrum nabízí v současné době v rámci svého studijního plánu volitelné přednášky všem studentům Filozofické fakulty, ale i jiných fakult UK stejně jako zájemcům z řad veřejnosti. Tyto přednášky jsou doporučovány jako výběrové kurzy doplňující studijní nabídku mnoha společenských a humanitních oborů FFUK. Centrum chce rozvíjet nový obor novými, dialogickými metodami práce a své kurzy chce rovněž co nejvíce otevřít i české neakademické veřejnosti. Centrum oslovuje veřejnost také prostřednictvím svých stránek na internetu.

Kurzy nabízené v rámci FF UK ve školním roce 1999/2000

Kurzy realizované Centrem studií rodu: gender studies:

Kmenové kurzy:

1. Základní východiska gender studies
2. Teoretické směry gender studies

Kurzy specializované na jednotlivé oblasti gender studies:

3. Gender v sociologii
  4. Gender a trh práce
  5. Gender/rod, rodina a sociální souvislosti
  6. Žena v českých a evropských dějinách 19. století
  7. Gender studies a literární kritika
  8. Čtení z Julie Kristevy
- Speciální jednosemestrální kurs u příležitosti roku 1999 – Roku proti násilí na ženách:*
9. Problémy lidské sexuality z aspektu gender s ohledem na negativní socializaci

Kurzy realizované jinými pracovišti FF UK:

1. Literární feminismus
2. Historická antropologie ženy
3. České ženské časopisy na přelomu století
4. Contemporary British Women Writers
5. 20th Century Irish Women Writers

Kromě tohoto pevného studijního plánu připravuje Centrum také cyklus volných přednášek s účastí domácích i zahraničních odborníků. Tyto přednášky budou doplňovat kurzy nabízené v rámci FF UK. V jejich rámci představí Centrum celou řadu témat, na kterých lze vidět široký záběr oboru studia rodu.

Kontakt

Centrum studií rodu: gender studies
FF UK, Katedra sociální práce
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
tel/fax: 544 225 (c/o Gender Studies o.p.s.)
Odborná koordinátorka: PhDr. Eva Věšínová-
Kalivodová
Koordinátorka: Veronika Divišová
Veronika Divišová

Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001

Již přibližně od roku 1997 se připravuje další sčítání lidu (*population census*), na rozdíl od první republiky po roce 1945 tradičně prováděné jako sčítání lidu, domů a bytů. (Záměrně se nezabýváme definicí sčítání a základními cha-

rakteristikami včetně jeho významu a cílů. V tomto případě předpokládáme, že čtenář-sociolog tento zdroj sekundárních dat sociologie, či šfeji všech sociálních výzkumů, dostatečně zná. Pro případ opačné situace odkazujeme na příslušnou literaturu, případně alespoň na slovníkové heslo „sčítání lidu“ ve *Velkém sociologickém slovníku*, s. 971.) Každé sčítání

lidu v České republice musí mít svoji samostatnou zákonnou oporu, protože na rozdíl od ostatních statistických zjišťování ukládá vykazovací povinnost fyzickým osobám. Nadcházející sčítání dostalo svůj zákonný rámec až v polovině loňského roku, kdy byl parlamentem přijat zákon č. 158/1999 Sb., o Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001. (Podle zákona o státní statistické službě č. 89/1995 Sb. se sčítání provádí v desetiletém intervalu nejméně jedenkrát, ale na základě zvláštního zákona – § 12.) Byl schválen zhruba po více než dvou letech, během kterých byl projednáván a posuzován třemi vládami a fungoval do určité míry jako politikum využívané stranami v rámci parlamentního boje. Předmětem zcela legitimních diskusí se přitom staly mj. především dvě významné otázky, a to finanční náklady spojené s provedením sčítání a vstup do soukromí občana spolu s následnou ochranou individuálních dat.

V historii samostatné Československé republiky – tedy od roku 1918 – se jedná již o osmé sčítání, které se s výjimkou připravovaného sčítání v době okupace, kdy se neuskutečnilo, konalo každých deset let. Deceniální perioda je ostatně typická pro velkou většinu zemí světa na rozdíl od rozdílnosti metod a částečně i zjišťovaných skutečností. Úsilí OSN a v posledních letech i statistického úřadu Evropských společenství – Eurostatu – je právě upřeno do metodické přípravy sčítání. Celá akce je samozřejmě zvýrazněna bilancováním na konci milénia a „inventarizací“ v mnoha oblastech lidské činnosti. Připomeňme jen v této souvislosti, že počet obyvatel této planety dosáhl šesti miliard.

Prakticky všechna doporučení vydávající tyto organizace společně a jsou respektována i při přípravě českého sčítání. Doporučením odpovídá i stanovený termín sčítání – 1. březen roku 2001, neboť v první polovině roku 2001 se uskuteční sčítání lidu prakticky ve všech zemích Evropské unie. Stejný postup zvolili v řadě zemí bývalého východního bloku ve snaze respektovat požadavky evropských společenství.

V první fázi sčítání proběhne terénní sběr údajů (vyplnění a odevzdání sčítacích tiskopisů), na což budou fázově navazovat další kroky. V červenci 2001 by měly být k dispozici

první předběžné výsledky, pak se uskuteční příprava vstupních dat pro zpracování definitivních – velmi podrobných – výsledků, které by mělo probíhat v průběhu roku 2002 a 2003. V těchto letech pak budou k dispozici jednotlivé výstupy. V roce 2003 by pak celou škálu výstupů v co nejširším třídění a kombinacích a zpřístupňovanou dnes již běžnými formami (tištěné publikace, CD-ROMy, internetem aj.) uzavřelo *Pramenné dílo sčítání 2001* a *Statistický lexikon obcí*. Množství sebraných dat bude – doufáme – obrovské. Proto se budou data využívat i nadále: jednak pro zpracování dalších *ad hoc* tabulek, především pak pro analytické vyhodnocení získaných dat podle hesla, že každá společnost je tak bohatá, kolik toho o sobě ví.

Jak bylo řečeno v úvodu, jedná se o sčítání lidu, domů a bytů. Proto se podle zákona v návaznosti jak na předchozí sčítání, tak i na mezinárodní doporučení bude zjišťovat celkem 26 údajů za osoby, 18 údajů bude sloužit k charakteristice bydlení a bytů a 12 údajů se bude týkat domů a především jejich technického stavu. Tyto zjišťované skutečnosti tvoří obsah tří formulářů: sčítací list osob, bytový list a domovní list. Důležité je rozdělení zjišťovaných skutečností u osob podle druhu pobytu. Všechny údaje se budou zjišťovat u osob, které mají trvalý nebo dlouhodobý pobyt na území ČR. Pět základních údajů se zjišťuje i u osob s krátkodobým pobytem, které jsou přítomné na území republiky v rozhodujícím okamžiku sčítání.

V případě bytů budou sčítány všechny byty, tedy i neobydlené a podobně tomu bude u domů určených k bydlení. Po praktické stránce bude značně náročné zaznamenat a verifikovat všechny změny a posuny, které nastaly a dále probíhají u bytového fondu (přeměna bytů na nebytové prostory, pronájmy bytů, fungování k rekreačním účelům aj.), ať již tato situace nastala *de iure* nebo *de facto*. Velmi důležité to bude právě v souvislosti s úvahami o založení registru bytů, pro který by byly údaje ze sčítání vstupními daty. Je však třeba popravdě konstatovat, že se tento účel nepodařilo v minulosti nikdy naplnit.

Vzhledem k tomu, že nemá smysl se v tuto chvíli zabývat podrobně všemi zjišťovanými údaji (podrobněji k tomu citovaný zákon

č. 158/1999 Sb., paragraf 4 a 5), jen krátce o těch, které se sledují nově nebo jsou výrazně zajímavé. U osob jsou zcela nově zařazeny tři ukazatele, a to bydliště jeden rok před sčítáním, způsob dopravy do zaměstnání a druhé zaměstnání. Podstatné změny proti předchozímu vymezení nalezneme u ukazatele vzdělání a zaměstnání, kde se přechází na mezinárodní používanou klasifikaci ISCO (*Mezinárodní klasifikace zaměstnání ISCO-88*, Ženeva, ILO 1990), resp. ISCED (*Mezinárodní klasifikace vzdělání ISCED 1997*, Paříž, UNESCO 1997). Samozřejmě, že mezi ukazateli zůstává při minulém sčítání díky různým aktivitám frekventovaná národnost a rovněž dotaz na náboženskou příslušnost. Právě u těchto ukazatelů je třeba zdůraznit deklarativnost zjišťovaných skutečností. U národnosti je interval odpovědi záměrně formulován jako otevřený: občan bude uvádět svobodně svoji národnost do příslušné rubriky a nebude omezován předtíštěným výběrem jednotlivých národností. V případě údajů o bytě na rozdíl od minulých sčítání odpadají údaje týkající se vybavení domácnosti jako mraznička, automatická pračka a televizor, jinak je formulován dotaz na automobil a telefon a nově je zařazeno vlastnictví počítače. V podstatě bez změny, kromě některých podrobnějších odpovědí, zůstávají údaje zjišťované o domě.

Pro ověření přípravy vlastního sčítání uskutečnil Český statistický úřad na podzim roku 1999 tzv. zkušební sčítání, které proběhlo na vzorku zhruba 15 tisíc domácností s přibližně 35 až 40 tisíci obyvateli. Smysl této akce byl v podstatě dvojitý: ověření formy a uspořádání sčítacích tiskopisů z hlediska srozumitelnosti a co nejjednoduššího vyplnění. Obecně byl zjiš-

ťován i přístup občanů ke sčítání a jejich ochota ke spolupráci. Druhým okruhem zvýšeného zájmu pak bylo vyzkoušení nových používaných technologií, především pak optické snímání dat pomocí skenerů, které bude při sčítání v České republice použito vůbec poprvé. (K podrobnostem nejenom k technickým hlediskům sčítání, ale k řadě dalších otázek můžeme odkázat na *Demografii* č. 4/1999, která se z větší části věnuje právě přípravě sčítání. K dispozici je zde i zákon č. 158/99 Sb., a vzory sčítacích tiskopisů.)

Pro úspěch nadcházejícího sčítání lidu jsou rozhodující dvě věci: zajištění ochrany individuálních dat a dosažení maximální míry návratnosti vyplněných tiskopisů (*response rate*), druhá pak do značné míry vyplývá z první. Tomuto axiomu musí Český statistický úřad podřídít celou koncepci zpracování, ale i publikování dat. Z toho důvodu se připravují podrobná organizační a technologická opatření na celé cestě zpracování individuálních dat, počínaje sběrem údajů od občanů až po jejich uložení do databázi a pracím v těchto databázích. Formálně tomu odpovídá i několik paragrafů řešících tento problém podrobně v příslušném zákoně, a to včetně skartace sčítacích tiskopisů po skončení zpracování. Jednoznačnost v přístupu k ochraně dat před zneužitím, a to nikoliv jen proklamativní, bude jedním z určujících faktorů, ne-li tím nejvýznamnějším ovlivňujícím postoje občanů ke sčítání. A ty budou rozhodující pro úspěch či naopak neúspěch celého sčítání a to bez ohledu na co nejkvalitnější přípravu po stránce odborné, technické či technologické.

Jaroslav Kraus, Ladislav Pištora

Změna systému a modernizace (informace o vědeckém zasedání)

4. listopadu 1999 proběhla v IRESO (Institute de Recherche sur les Sociétés Contemporaines), největším ústavu CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) pro sociální vědy, diskuse k publikaci *System Change and Modernisation*, která byla publikována Institutem filozofie a sociologie Polské akademie věd (IFI Publishers, Warsaw 1999, 373 s.). Publi-

kace usiluje o zhodnocení sociálních důsledků současně probíhajících ekonomických a politických změn v zemích střední a východní Evropy prostřednictvím makrosociálních koncepcí modernizace a prezentuje empirické výzkumy, které byly těmito teoretickými přístupy orientovány. Publikace je výsledkem spolupráce polských, českých, slovenských a francouzských sociologů. Diskuse k této publikaci se zúčastnili zástupci řešitelských týmů z uvedených zemí a přizvaná odborná veřejnost

z pařížských výzkumných ústavů a univerzit, zejména zájemci o výzkum sociálních problémů tohoto regionu.

Diskusi uvedl prof. *Dominique Martin*. Objasnil, že cílem práce bylo zhodnotit současně probíhající sociální transformaci v zemích střední a východní Evropy z hlediska změn v sociální struktuře společnosti a jejích pro-modernizačních, či anti-modernizačních důsledků. Práce se opírá o empirickou a teoretickou zkušenost týmu polských sociologů, vedených *V. Adamskim* a *A. Rychardem*, českých sociologů vedených *P. Machoninem*, slovenských sociologů, vedených *J. Bunčákem* a francouzských sociologů vedených *D. Martinem* a *R. Sainsaulieu*. V rámci projektu byla provedena řada empirických výzkumů, které měly formu rozsáhlejších dotazníkových šetření nebo případových studií. Projekt byl strukturován do několika tematických okruhů, které jednak pokrývají systémový přístup k probíhající sociální změně, a také charakterizují jeho podstatné aspekty či faktory vlivu. Vychází částí práce byla diskuse k pojetí modernizace a jeho relevance pro teoretickou reflexi současné situace postsocialistických zemí. Pozitivním rámcem byla nejen možnost konfrontovat různé koncepty modernizace, či jejich klíčové poznávací bloky, s ohledem na jejich uplatnitelnost při analýze současných sociálních transformací, ale i využívat jejich poznávací efekty při analýze mikrosociálních změn v kontextu moderních institucí. To se projevilo jak při analýze faktorů sociálních změn, tak i v závěrečném zhodnocení, které umožnilo vystihnout obecné i specifické projevy modernizačních změn v sledovaných postsocialistických zemích. Dále pak byla objasněna klíčová témata, jež jsou charakteristická pro systémové pojetí sociální změny: procesy sociálně strukturálních změn (v kontextu empirických výzkumů v ČR, SR a Polsku), otázky aktérů institucionální změny, problémy změn postojů a očekávání v kontextu modernizačních změn (v oblasti ekonomické, politické i životního způsobu) a případových studií, které byly zaměřeny zejména na modernizační změny v úrovni výrobních podniků.

V diskusi vystoupili nejprve autoři. Jejich příspěvky rozšiřovaly obsah publikace ve dvou směrech: (i) objasňovaly význam projektu

v širších souvislostech a (ii) hodnotily publikované výsledky podle nových okolností a poznatků, které vznikají s ohledem na dynamiku sociálních přeměn ve sledovaných zemích.

V prvním okruhu (směru) diskusních vystoupení autorů byl zdůrazněn pozitivní efekt různorodosti přístupů jednotlivých národních týmů. Rozdílné přístupy k empirickým šetřením (v polském případě na standardní otázky změn sociální struktury, v českém a slovenském případě specifické zaměření na souvislosti mezi sociální transformací a modernizací a v případě francouzského týmu na otázky modernizace zejména v mikrosociologickém pohledu na průmyslové podniky) se původně zdály jako obtížně srovnatelné a propojené. Surčitým odstupem se však ukazuje, že výsledky jednotlivých týmů a interpretace jejich výzkumných výsledků přece jen nabízejí zajímavý referenční rámec pro interpretaci sociálních změn s ohledem na modernizační kontext současných společností. Ve sledované mikrosociologické oblasti (podniky zpracovatelských oborů) dochází totiž k výrazným sociálním důsledkům restrukturačních změn, které pak umožňují lépe posuzovat úlohu jednotlivých sociálních aktérů i vznikající sociální napětí.

V druhém okruhu diskusních vystoupení, která reflektovala publikované výsledky s ohledem na nejnovější poznatky, byly zdůrazněny některé závěry publikace, jejichž význam evidentně vzrůstá, nebo bylo diskutováno o některých nových aspektech transformačních procesů. Většina autorů se shodla v tom, že význam strukturálních závislostí, či dědictví minulosti, je stále více patrnější, zejména v úsilí o institucionalizaci mobilizovaných sociálních změn. Přitom i projevy strukturálních závislostí mají specifické sociokulturní (národní) formy a ne vždy působí jako negativní faktory. Bylo např. poukázáno na úlohu tzv. kovo-zemědělců v Polsku, která je evidentně v rozporu s modernizačními trendy, avšak sehrává významnou adaptační úlohu v tlaku modernizačních změn, který se projevuje v procesu transformace polského hospodářství. Jinou otázkou tohoto okruhu byl problém nedostatku fyzického kapitálu a mobilizace informačního kapitálu. V souladu s koncepcí postindustrialismu byla projednávána možnost mobilizace informačních a poznávacích zdrojů oproti vel-

mi omezené možnosti mobilizace fyzického kapitálu. Bylo diskutováno o známém problému výhody pozdních příchozích (latecomers) – lze překonat meze kapitálové dostupnosti příklonem k modernějším (informačním) zdrojům výroby a hospodaření? V diskusi byla shoda v tom, že taková výhoda se může stát reálnou jen v určitých oborech (např. oblast informační techniky má v post-socialistických zemích značnou dynamiku), avšak „pozdní příchod“ neumožňuje se vyhnout nezbytným kulturním transformacím, včetně konsolidace spolehlivého institucionálního rámce.

Další diskutovaná otázka se týkala nositelů (aktérů) transformace a sociálně strukturálních změn ve společnosti. Převažující názor spojuje aktéry transformace s tzv. vítězi mocenských změn, kteří využili převážně sociálního kapitálu (zejména bývalá nomenklatura) k získání pozic v nových mocenských poměrech. I když nejpříznivější možnosti k takové sociální změně byly zejména v ekonomické sféře a nově vznikajícím podnikatelském sektoru, rozšířil se vliv těchto ekonomických aktérů i na formování nových elit v politické sféře, případně i kulturní sféře. Tento názor prezentuje zčásti i zmíněná publikace a je podpořen výsledky empirických výzkumů. Polští účastníci však upozornili na zjednodušující rámec této teze, který se začíná projevovat v novějším kontextu sociálního jednání, tj. fungování nových ekonomických subjektů v globalizovaném konkurenčním prostředí. Podle A. Rycharda je nutno sociální transformaci sledovat v její vnitřní logice, dynamice a potenciálu i struktury aktérů. Struktura aktérů je dána zejména sociálními hnutími, novými politickými elitami a rozptýlením aktérů. Centralita tzv. vítězů transformace, opírající se o mobilizaci sociálního kapitálu, je právě v tomto konceptním rámci problematická. V tomto rámci nelze také vysvětlit určitou depolitizaci sociálních hnutí i ztrátu dynamiky transformačních změn. Logika a dynamika transformačních procesů postoupila do nové (postprivatizační) sociální situace a v rámci rozptýlené sociální struktury začínají vystupovat do popředí jiní aktéři, jiná orientace sociálních hnutí, které mohou podnítit dynamiku politických a institucionálních změn. Novější poznatky o polské situaci ukazují, že dochází k diferenciaci mezi těmi ekonomickými aktéry,

kteří opírají svou pozici o (lokální) sociální kapitál, včetně různých forem rekombinovaného vlastnictví (v Starkově pojetí), a těmi aktéry, kteří se spíše opírají o úspěšně ověřené praktiky podnikání v globálních technických i obchodních sítích. Podle stanoviska polských účastníků jde o technicky kvalifikované ekonomické aktéry z oblastí služeb a zpracovatelských odvětví, včetně kvalifikovaných dělníků. Obě sociální skupiny se neliší v sociálním postavení (představují důležité aktéry ekonomické sféry), avšak je mezi nimi rozdíl v praktikách jednání, typu reflexivity. Ekonomičtí aktéři, kteří se opírají o sociální kapitál považují otevřenou konkurenci za ohrožení, spíše tendují k sociální uzavřenosti a nejsou s to reflektovat možnosti restrukturalizace ekonomického potenciálu. Naopak aktéři, kteří využívají technický kapitál, jsou s to využívat výhod globálních technicko-výrobních i odběratelských sítí, mohou lépe reflektovat možnosti restrukturalizace ekonomických zdrojů a vnímají neschůdnost konzervace existujících ekonomických poměrů. Obdobnou tendenci také indikuje napětí mezi protransformačními a promodernizačními postoji, kterou potvrzují empirické výzkumy českých autorů. Promodernizační postoje jsou zdrojem tlaku na pokračování transformačních změn a představují zkušenost profesně orientovaných skupin střední vrstvy. Protransformační postoje spíše očekávají sociální stabilizaci.

Relativně rozsáhlá diskuse se týkala i otázky institucionalizace transformačních změn. Aktuálnost tohoto problému je podmíněna nejen délkou reformního úsilí, ale i převažující politickou vůlí k urychlenému vstupu do institucionálního prostředí země Evropského společenství. Diskuse upozornila na faktory, které ovlivňují možnost tvorby standardního rámce kompetitivních prostředí ekonomického a politického systému. Jak již bylo naznačeno, jde jednak o závislost na struktuře disponibilních (industriálních, ekonomických i politických) zdrojů, které významně působí jak na „tlak“ regulativních opatření, tak i na „tah“ zdrojů jednání. Liberální cíle ekonomických reforem nebyly s to převážít tlak historicky zformovaných zdrojů a praktik jednání. Druhým aspektem je rozptýlenost aktérů transformačních změn. Tato okolnost sice omezuje možnosti

funkčně založené koncentrace a koordinace zdrojů, např. ve smyslu národních politik v průmyslu, vzdělání, energetice ap. Na druhé straně však umožňuje pružnější i netradiční (originální) kombinaci zdrojů, která lépe nachází místo uplatnění v globálních kapitálových i industriálních sítích. Určitým pozitivním signálem pro institucionalizaci transformačních procesů je přesun postojů a zdrojů protestu a hnutí z prostředí mimo instituce do rámce institucí. Taková forma institucionalizace postojů protestu a pohnutí představuje výrazný kulturní posun k modernímu institucionálnímu uspořádání.

Diskuse k prezentované monografii tak přesáhla cíl tohoto zasedání, které chtělo upo-

zornit na výsledky předcházejících výzkumů. Přesunula jednání do pozice aktuálně reflektovaných problémů a ukázala na smysluplnost dalšího společného výzkumu vedeného koncepty moderní společnosti. Současně se však nabízí otázka, zda takto formulované problémy a úhel pohledu na situaci postsocialistických nemůže sehrát i širší praktickou i teoretickou úlohu. Diskuse totiž ukázala na možnosti využití tohoto konceptu jak pro stimulující a neotřelý pohled na problémy postsocialistických zemí, tak pro obecnější diskuse a úvahy o moderní či postmoderní době.

Karel Müller

Sociological Review

1

CONTENTS

ARTICLES

- Rabušic, L.: Is Czech Society 'Post-materialist'? 3
Řeháková, B.: Perceived and desired income inequalities 23

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

- Heřmanová, E., Kostecký, T.: Regional Differentiation of the Housing Market
and its Causes 41
Vajdová, Z.: Housing Paths Realised Through the Market 57

FROM THE HISTORY OF SOCIOLOGICAL SURVEYS

- Jeřábek, H.: The Beginnings of P. Lazarsfeld's Political Sociology –
The People's Choice 67

INTERVIEW

- Europe is Topic Number One. Interview with Professor Jiří Musil 83

DEBATE

- Havlík, R., Kořá, J.: Reflections on Czech Sociology of Education and Youth
in the 1990s 87

STUDENT WRITINGS

- Čisáň, O.: Deconstruction as Political Action 97

REVIEWS

- NEWS AND INFORMATION 111

Sociologický časopis

PE 4584

1

OBSAH

STATI

- Rabušic, L.: Je česká společnost „postmaterialistická“? 3
Řeháková, B.: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti 23

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

- Hefmanová, E., Kostecký, T.: Regionální diferenciace na trhu bydlení a její příčiny 41
Vajdová, Z.: Dráhy bydlení realizované prostřednictvím trhu 57

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

- Jeřábek, H.: Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – *The People's Choice* 67

ROZHOVOR

- Evropa je téma číslo jedna. Rozhovor s profesorem Jiřím Musilem 83

DISKUSE

- Havlík, R., Kořá, J.: Zamyšlení nad českou sociologií výchovy, vzdělávání a mládeže v 90. letech 87

STUDENTI PÍŠÍ

- Čisáň, O.: Dekonstrukce jako politické jednání 97

RECENZE

- Martin Potůček, Iveta Radičová (eds.): Sociální politika v Čechách a na Slovensku po roce 1989 (P. Mareš) 111

- Jon Elster, Claus Offe, Ulrich K. Preuss: Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea (F. Znebežánek) 113

ZPRÁVY A INFORMACE

- Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová) 117

- Vědecká konference MČSS „Připravenost české společnosti na integraci s Evropou – co získáme, co ztratíme, co nabízíme“ (E. Rendlová) 119

- Bude Evropa fungovat? Čtvrtá evropská sociologická konference 18.-21. srpna 1999 v Amsterdamu (Z. Vajdová, J. Musil) 120

- Centrum studií rodu: gender studies (V. Divišová) 122

- Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 (J. Kraus, L. Pištora) 123

- Změna systému a modernizace (K. Müller) 125

Cena 39 Kč

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

03 >